

OCJENE I PRIKAZI

Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. - 2000.*, sv. I – III, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni sabor, Dom i svijet, Zagreb 2000.

U hrvatskoj povijesti ima mnoštvo nedovoljno istraženih ili uopće neistraženih tema. Za historičare, dakle, mnogo je posla. U tom poslu tijekom posljednjih nekoliko desetljeća sudjeluje niz starijih i mlađih djelatnika, kako onih s filozofskih fakulteta, tako i onih iz brojnih povijesnih instituta i zavoda u sklopu i izvan HAZU-a. Njihova znanstvena produkcija, ukupno uzevši, poprilično je opsežna i ona, kao takva, veseli ne samo profesore povijesti, već i sve ostale korisnike povijesne znanosti, kao i brojne druge znatiželjнике, ljubitelje povijesti.

Ivo Perić, poznat kao vrlo marljiv i plodan povjesničar, postavio je sebi još prije tri desetljeća zadatak da istraži i pregledno predoči novovjekovnu hrvatsku parlamentarnu povijest. Zamislio je to tako da bi najprije obradio Dalmatinski sabor (što je i učinio 1978. posebnom knjigom), a zatim Istarski sabor i potom Hrvatski sabor. Tijekom svojih daljnjih istraživanja svoju je pozornost usmjerio na Hrvatski sabor. Rezultat ovoga njegova napora je voluminozno, trosveščano djelo većeg knjižnog formata, izašlo pod naslovom *Hrvatski državni sabor 1848. - 2000.* (u zajedničkom izdanju Hrvatskog instituta za povijest i nakladničke tvrtke *Dom i svijet* u Zagrebu). Taj pridjev *državni*, istaknut u naslovu te knjige, autor nije upotrijebio zbog toga što se ovaj sabor dva puta i službeno zvao Hrvatski državni sabor, nego zbog toga da precizira o kojem je saboru zapravo riječ. U nas je, naime, za posljednjih desetljeća naziv *sabor* bio u širem opticaju. Tako su npr. postojali: Čakavski sabor, Kajkavski sabor, Sabor narodne tradicijske kulture, Gospodarski sabor, Sportski sabor, Sabor glazbene omladine i sl. Ovdje je - naglasio je autor - predmet njegova spisateljskog zahvata: sabor hrvatske države, hrvatski državni parlament, i zato je smatrao potrebnim istaknuti taj pridjev: *državni*. Kad se ovo trosveščano djelo nađe u rukama zainteresiranog čitaoca, prvi će dojmovi biti: da je to zaista opsežno znanstveno djelo i da je autor uložio golem istraživački i spisateljski trud. Prikazujući ovo Perićevo najopsežnije djelo i vjerojatno njegovo životno djelo, mi ćemo ovdje o tom djelu dati tek najosnovnije informacije i, da odmah kažemo, s najiskrenijom preporukom da se to djelo nađe u rukama što šireg kruga čitalaca, jer se iz njega mnogo novoga može spoznati i naučiti.

Prvi svezak obuhvaća razdoblje *od 1848. do 1867.* Autor je, što se i očekivalo od njega, s obzirom na njegovu erudiciju i osjećaj za potrebno, kao i s obzirom na njegovu stvaralačku poduzetnost, napisao vrlo opširan uvod u kojem je pregledno prikazao državne i crkvene saborne iz doba hrvatskih narodnih vladara i zatim djelovanje hrvatskog staleškog sabora sve do kraja njegova postojanja (1847.). Prikazani su u tom opširnom uvodu i ostali oblici hrvatskog saborovanja u dalmatinskim gradskim komunama, u autonomnim Poljicima i posebno u samostalnoj Dubrovačkoj Republici, u kojoj je Veliko vijeće imalo funkciju jednostaleškog (vlasteoskog) sabora te Republike. Obrađujući razdoblje 1848. - 1867. autor je temeljito prikazao nastanak i rad četrdesetosmaškog hrvatskog državnog sabora, potom vrijeme francijozefinskog apsolutizma kad ni u Hrvatskoj nije bilo saborovanja, zatim djelovanje Sabora od 1861. do Austro-ugarske nagodbe (1867.). Predočio je gotovo sve saborske akte, donesene 1848. i 1861. - 1867. Posebno se osvrnuo i na novo nastajanje političkih stranaka u 1861. i njihove međustranačke odnose 1861. - 1867.

Drugi svezak bavi se razdobljem od 1868. do 1918. U ovom su svesku predočeni nastanak, odredbe i posljedice Hrvatima nametnute Hrvatsko-ugarske nagodbe, prva revizija te Nagodbe, fuzioniranje unionista i narodnjaka u zajedničku Narodnu stranku,

koristonosno djelovanje bana Mažuranića, pretvaranje Narodne stranke u vladinu političku formaciju, djelovanje hrvatske stranačko-političke oporbe (pravaši i neodvišnjaci), tiranska svemoć bana Khuena-Héderváryja, prihvaćanje politike "novog kursa" i ustroj Hrvatsko-srpske koalicije, daljnje međustranačke trzavice, djelovanje hrvatsko-slavonske Zemaljske vlade (koja je od 1869. imala tri odjela: za unutarnje poslove, za pravosuđe i za nastavu i bogoštovlje, te od 1914. i četvrti odjel: za gospodarstvo), ocjene saborskog i vladina rada u stranačkom tisku, saborska aktivnost u ratnim godinama 1914. - 1918, raskid državnopravnih veza između Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) s jedne i kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane (1918.). Iz autorova izlaganja vidljivo je i izborno pravo, koje je - na osnovi poreznog cenzusa - imalo u Banskoj Hrvatskoj tek oko 2% stanovnika (do 1910.), a od 1910. oko 8,8%. U ovom svesku dan je informativan prikaz i saborskog djelovanja na ostalom hrvatskom prostoru - u Dalmaciji i Istri, koje su se nalazile u austrijskom dijelu Habsburške Monarhije i u kojima su postojali pokrajinski sabori.

Treći svezak predočava dugi vremenski raspon od 1918. do 2000. U kratkotrajnoj Državi SHS (krajem listopada i tijekom studenoga 1918.) nije bilo Hrvatskoga sabora, kao što ga nije bilo ni za Kraljevstva SHS (1918. - 1921.), ni za Kraljevine SHS (1921. - 1929.), ni za Kraljevine Jugoslavije (1929. - 1941.). Prema *Uredbi o Banovini Hrvatskoj* (1939.) trebao je biti ustrojen Sabor Banovine Hrvatske, ali za postojanja te Banovine (1939. - 1941.) to se nije dogodilo. Za NDH djelovao je neizabrani, imenovani Sabor samo u 1942. i to uglavnom formalno, kao što je formalno postojao i njegov ured do kraja postojanja te državne tvorevine, nastale uz asistenciju i u službi okupatorskih sila. Na partizanskom teritoriju, stvorenom i stalno povećavanom u antifašističkoj borbi hrvatskog naroda i pripadnika ostalih narodnih zajednica u Hrvatskoj, postojao je od 1943. ZAVNOH. Bio je to parlament antifašističke Hrvatske, parlament Federalne Države Hrvatske, koja je bila na strani velike i pobjedonosne antifašističke koalicije. Nakon Drugog svjetskog rata (1945.) ZAVNOH je preimenovan u Narodni sabor Hrvatske, a od 1946. dobio je novo ime: Sabor Narodne Republike Hrvatske i potom, od 1963. do 1990, Sabor Socijalističke Republike Hrvatske. Godine 1991. prestala je postojati druga Jugoslavija (SFRJ) i Hrvatska je otada napokon postala samostalna i suverena država. Sabor samostalne Republike Hrvatske bio je i ostao ne samo njezino najviše zakonodavno tijelo, već i čuvar i zaštitnik njezine državnosti, samostalnosti i nezavisnosti.

Sve bitno, što je trebalo istraživački prikupiti i čitaocu priopćiti, rečeno je u ovom Perićevu opsežnom troknjižju. Ovo je djelo bitno popunilo mnoge praznine u našim ranijim saznanjima o povijesnim razdobljima kojima se ono bavi. Sada je mnogo toga jasnije, a dotaknuta su usput i razna pitanja koja iziskuju daljnja istraživanja, što će, kao poticaj, osobito dobro doći mlađim povjesničarima.

Kad je ovo trosveščano djelo izašlo iz tiska (2000.), njegov autor je u toj godini navršio 70 godina svoga radnog i stvaralačkog života. Tiho, bez ikakvih javnih obilježavanja te svoje životne obljetnice, samozatajno. Kao čovjek i znanstvenik Perić je uvijek bio skroman, uronjen u svoje stvaralačke preokupacije, do kraja predan svom poslu, javno nenametljiv. Nikada, koliko je mogao, nije dopuštao da ga zarobi prazan hod ili da bude uvučen u kakve javne polemike (iako je i te kako imao što reći). Želio je pošto-poto izbjeći daljnje uzvrtlavanje prašine, jer je u takvim kovitlacima vidio pretežno ispraznu prolaznost, potrebnu jedino onima koji drukčije ne mogu izbiti na površinu, poticani željom da se za njih, pa barem i trenutno, više zna. Nastojao je, koliko mu je to polazilo za rukom, sačuvati svoj mir, potreban za rad, držeći da jedino stvaralaštvo ima smisla jer je korisno za znanost i kulturu. Jer, stvaralački učinci - u službi znanosti i kulture

- trajno ostaju. I jedini su materijal za daljnje znanstveno i kulturno stasanje. A učinaka bez rada nema i ne može biti.

Tko bude čitao i ovo Perićevo troknjižje o hrvatskom parlamentarnom životu, osjetit će težnost i djelotvornu jasnoću pisanja, kao i izgrađenost i prepoznatljivost njegova spisateljskog stila. Za one, koji to možda ne znaju, treba reći da se on (pogotovo za svojih mlađih dana, kao pisac po vokaciji) uspješno bavio i književnim radom, pišući i objavljujući stihove, prozu i osvrte na književna djela drugih. Dakako, kao što pokazuje i njegov opus, najbliža mu je bila povijesna znanost, u kojoj i za koju kontinuirano djeluje gotovo punih pet desetljeća. Njegovu spisateljsku vještinu i zrelost pokazuje na najbolji način i ovo njegovo troknjižje o Hrvatskom saboru.

Na kraju ovog prikaza potrebno je istaknuti i jednu sugestiju. Držim da bi bilo vrlo korisno da Perić da sastavi i jedno novo troknjižje, koje bi prezentiralo najzanimljivije govore (ili ulomke iz govora) saborskih zastupnika od 1848. do danas. I ova građa, s odgovarajućim popratnim komentarima i informativnim bilješkama, doista nam je dobro došla.

FRANKO MIROŠEVIĆ

Franjo Rački – povjesničar i političar.¹ U povodu knjige Mirjane GROSS *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Novi Liber, Zagreb 2004., 523 str.

Znanstveni opus prof. em. Mirjane Gross posvećen je hrvatskoj povijesti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, te povijesti historiografije i metodi povijesne znanosti. Velik dio svog znanstvenog potencijala i opusa prof. Gross je usmjerila i prema istraživanju hrvatskih nacionalnih ideologija druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. O povijesti ideologije Stranke prava tiskala je veći broj članaka i dvije knjige. To su knjige "Povijest pravaške ideologije" (1973.) i "Izvorno pravaštvo" (2000.). O djelatnosti i ideologiji Narodne stranke prof. Gross je dosad pisala u sklopu svojih knjiga o hrvatskoj povijesti druge polovice 19. stoljeća i u pojedinim znanstvenim člancima. Zaokupljena dosadašnjim velikim projektima prof. Gross nije stizala monografski obraditi ideologiju Narodne stranke, druge najvažnije hrvatske stranke 19. stoljeća, koja je dala obilježje prvim desetljećima druge polovice toga stoljeća. No, u razgovorima je često kao svoju obvezu prema historiografiji isticala želju da napiše i monografiju o toj problematici.

Pred nama je sada knjiga "Vijek i djelovanje Franje Račkoga". Pažljivi čitatelj ne može ne uočiti *saživljenost* s kojom je prof. Gross pristupila istraživanju djelovanja Franje Račkoga. To odaje i sam naslov knjige koji je parafraza naslova rada Franje Račkog "Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methodia slovjenskih apoštola", iz 1857. godine, prvog, ma kako početničkog djela Franje Račkog, ali djela u kojem je on navijestio bitna obilježja svog djelovanja kao prvog izučenog povjesničara u suvremenoj hrvatskoj historiografiji i u kojem je istodobno naznačio usmjerenje svoga budućeg političkoga djelovanja. Prof. Gross, naime, kao povjesničarka savršeno razumije sve dileme tog vrhunskog povjesničara, s njegovim balansiranjem između povijesti kao znanosti i povijesti kao elemen-

¹ Izlaganje održano na predstavljanju knjige u Preporodnoj dvorani u Zagrebu 29. siječnja 2004.

ta ideologije. Njezina knjiga ne sadrži monografsku obradu samo ideologije Narodne stranke, već je posvećena vremenu i cjelovitom djelovanju Franje Račkoga, ali je znatan dio njegova djelovanja bio posvećen politici. On je najodlučnije utjecalo na oblikovanje ideologije Narodne stranke, svojim utjecajem na vodstvo stranke i njezina prvaka biskupa Josipa Jurja Strossmayera, istupanjima u javnosti ili iz pozadine utjecao je na oblikovanje njezine politike u vrijeme dok je ona stajala na čelu hrvatskog nacionalnog pokreta, a u vrijeme kolebanja stranke ustrajao je u svojim načelnim političkim stajalištima.

U knjizi prof. Gross prati životni put Franje Račkoga i vrijeme u koje je djelovao od 1850-ih godina (rođen je 1828.) do smrti 1894. godine. Pred nama tako iskrsava cjelovita slika "viek a djelovanja" Franje Račkoga, vremena i brojnih razina na kojima je djelovao. Pred nama iskrsava mladi Rački koji se u suvremenim filozofsko-teološkim i društvenim kretanjima opredijelio za struju liberalnog kršćanstva. Tu je Rački prvi hrvatski školovani povjesničar novijeg vremena rad kojega je utemeljen u suvremenim metodama povijesne znanosti. Upoznajemo Račkoga kao školskog nadzornika i kanonika angažiranog u brojnim poslovima zagrebačkog kaptola. Konačno je tu Rački prvi predsjednik Jugoslavske akademije znanosti i umjetnosti, ali prije svega Rački političar, suradnik biskupa Strossmayera i ideolog Narodne stranke. Prof. Gross iznosi i sliku Račkoga kao osobnosti, čovjeka izvanredne radne energije, ali ne fulminantne poput Strossmayerove, zbog čega se sa Strossmayerom izvanredno dopunjavao, već usmjerene prema sustavnom, tihom i samozatajnom djelovanju na brojnim poljima, prije svega u znanosti, organizaciji znanstvenog rada u vrijeme postavljanja njenih suvremenih temelja u Hrvatskoj, te na političkom polju u razdoblju koje je od 1848. Hrvatsku uvelo u građansko društvo i koje je od 1867.-68. odredilo položaj Hrvatske do sloma Habsburške monarhije 1918. godine.

Prof. Gross je pritom na dojmljiv način prikazala koliko su historiografski rad i ideologija Franje Račkoga bili međusobno prožeti i kako su polazili od jedinstvenog svjetonazora u kojem su se susretali suvremeni kršćanski liberalizam, modernizacijska nastojanja tadašnje hrvatske društvene elite, njezina težnja za teritorijalnim ujedinjenjem i većim stupnjem samostalnosti Hrvatske te nacionalna ideja specifična za tadašnju etapu u procesu hrvatske nacionalne integracije.

Rački je, pokazuje prof. Gross, u političkom životu nastupao s pozicija građanskog liberalizma koji je težnje za izgradnjom modernog društva i njegovih institucija nastojao pomiriti s kršćanskim naukom i koji je ideju o slobodi primjenjivao ne samo na pojedince, već i na narode. Na tome su se temeljila nastojanja Račkoga za izgradnjom Hrvatske kao suvremene građanske države i za izgradnjom njezinih političkih i kulturnih institucija, napose institucija visoke kulture i znanosti kao što je bila JAZU koje je bio prvi predsjednik. Iz tih su stajališta proizlazili i zahtjev za nacionalnim ujedinjenjem i stajalište o pravu nacija na samostalnost, pa i o pravu hrvatske nacije na ujedinjenje i samostalnost. Pretpostavka za to je oblikovanje nacionalnog identiteta, u čemu odlučnu ulogu imaju kultura i "narodna (tj. nacionalna) znanost". Ta se shvaćanja, usustavljena kao cjelovita ideologija, prelamaju kroz čitavu znanstvenu i političku djelatnost Račkoga.

Knjiga prof. Gross pokazuje da je nacionalna ideologija Franje Račkog u njezinoj konkretizaciji bila uvjetovana konkretnim, hrvatskim prilikama njegova vremena. Polazila je prije svega od težnje za izgradnjom hrvatskog nacionalnog identiteta i za ostvarenjem što veće samostalnosti Hrvatske u sklopu Habsburške monarhije. Rački je pritom bio utemeljitelj ideologije hrvatskog državnog prava, temeljene na povijesnom pravu, koja je bila osnovica državnopravne borbe hrvatskih političkih snaga u čitavom daljnjem razdoblju do 1918. godine. S druge strane, snažno obilježje ideologiji Račkoga, a također Strossmayera i općenito Narodne stranke, dala je njezina slavenska i južnosla-

venska sastavnica. Ona je, pokazuje prof. Gross, proizlazila iz položaja Hrvatske – neslobodne, neujedinjene i ograničavane na putu prema modernoj naciji i oblikovanju građanskoga društva, u sklopu države u kojoj su vodeću ulogu imale neslavenska njemačka i mađarska nacija – ali je u širem ideološkom sklopu Račkoga i Strossmayera, katoličkih svećenika, imala osnovicu i u općenitom suvremenom usmjerenju Katoličke crkve prema crkvenom ujedinjenju katolika i pravoslavnih. Premda je ta djelatnost bila usmjerena i prema Hrvatima susjednim pravoslavnim Srbima, Rački i Strossmayer su smatrali da bi na uspjeh toga djelovanja odlučno utjecalo pristajanje ruskog pravoslavlja na sjedinjenje. Odatle zatim potječe njihova široka slavenska ideja i nastojanje za obnovom staroslavenskog bogoslužja kao sredstva za približavanje kako crkava, tako slavenskih naroda. U tom kontekstu za Račkoga Hrvati imaju obilježje kako kršćanske, tako slavenske nacije, te je slavenstvo dio njihova nacionalnog identiteta koje ne poništava njihov zasebni, hrvatski identitet. Prof. Gross pokazuje sve teškoće s kojima se Rački sukobljavao pokušavajući dovesti u sklad slavensku, južnoslavensku i hrvatsku ideju. Rački očekuje da će jednom u budućnosti nastati jedna, južnoslavenska kulturna i nacionalna zajednica, ali je - upozorava prof. Gross - u svom konkretnom djelovanju, šireći ideju slavenskog i južnoslavenskog zajedništva, težio izričito za izgradnjom hrvatske kulture i hrvatskog kulturnog identiteta te obrani hrvatskog nacionalnog identiteta ne samo od presizanja iz neslavenskog njemačkog, mađarskog i talijanskog susjedstva, već i od velikosrpske nacionalne ideologije i velikosrpskih političkih pretenzija.

U političkoj borbi Narodne stranke i Račkoga kao člana njezina vodstva, pokazuje prof. Gross, napose je važnu ulogu igrala politička ideologija hrvatskog državnog prava. Rački je, kao profesionalni povjesničar bio najosposobljeniji i kao izraziti ideolog najposobniji za oblikovanje političke ideologije hrvatskog državnog prava koja je, nasuprot (do 1848.) obrani hrvatskih "municipalnih prava", tj. hrvatske autonomije, u političkoj borbi insistirala na hrvatskoj povijesno utemeljenoj državnosti. Rački nije razvijao ideju o neodvisnoj Hrvatskoj poput pravaša, ali je na osnovi hrvatskog državnopravnog identiteta zastupao program federalizacije Habsburške monarhije u kojoj bi Hrvatska imala položaj ravnopravne političke jedinice, a nakon dualističkog preuređenja Monarhije zagovarao je reguliranje položaja Hrvatske u Monarhiji na osnovi subdualističkog programa prema kojemu bi između Ugarske i Hrvatske bio uspostavljen odnos kakav je Austro-ugarskom nagodbom bio uspostavljen između Ugarske i austrijskog dijela Monarhije, programa koji je tendirao trijalističkom rješenju. Uz ta je načela Rački ustrajao u razdobljima kada su 1860-ih godina dijelovi Narodne stranke bili spremni prihvatiti centralističko uređenje Monarhije ili kada je samo vodstvo stranke tzv. revizijom Nagodbe 1873. prihvatilo dualizam, da napokon nakon sloma politike Narodne stranke bude jedan od aktera cijepanja stranke i osnivanja Neodvisne narodne stranke 1880. godine. S tih je pozicija bio i sudionik u koncipiranju zajedničkog programa Neodvisne narodne stranke i Stranke prava 1894., ali je umro par mjeseci prije potpisivanja toga programa koji će do 1918. god. ostati program svih umjerenih hrvatskih opozicijskih snaga.

S druge strane, pokazuje prof. Gross, Rački je u Trojednoj kraljevini vidio hrvatsku nacionalnu državu, a u suprotstavljanju velikosrpskoj ideologiji i u sporovima sa srpskom politikom postajala je izrazitija njegova hrvatska nacionalna ideja, pri čemu je - zadržavajući slavensku i južnoslavensku ideju - hrvatsko državno pravo isticao kao osnovicu hrvatskog nacionalnog identiteta i državne individualnosti. Pokazuje se, dakle, da je slavenska i južnoslavenska ideja bila važan, ali ipak tek jedan od elemenata cjelovitog sustava ideologije Franje Račkoga i Narodne stranke kao hrvatske nacionalne integracijske ideologije u jednoj etapi procesa hrvatske nacionalne integracije druge polovice 19. stoljeća.

Prof. Mirjana Gross je ovom knjigom dala dragocjen doprinos cjelovitom poznavanju djelovanja Franje Račkoga, jedne od najistaknutijih osoba na kulturnom, znanstvenom i političkom području druge polovice 19. stoljeća i napose razjašnjenju ideološkog sustava Franje Račkoga i Narodne stranke koji je u historiografiji i izvan nje izazivao i izaziva kontroverzne ocjene. Napose je objasnila odnos između hrvatske, slavenske i južnoslavenske sastavnice te ideologije, stavljajući ih u sklop cjelovitog ideološkog sustava temeljenog na vrijednostima građanskog liberalizma i liberalnog kršćanstva. Time je istodobno zaokružila svoja istraživanja i omogućila znanstvenoj i široj javnosti da stekne cjelovitu sliku o hrvatskim nacionalnim ideologijama druge polovice 19. stoljeća. Učinila je to na osnovi temeljitih istraživanja izvorne građe, što je i inače karakteristika njezinih radova, manirov erudite i vrsnog poznavatelja hrvatske povijesti razdoblja druge polovice 19. stoljeća.

NIKŠA STANČIĆ

Atlas islamskoga svijeta, Udruženje ilmiije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2004., 813 str.

Atlas islamskoga svijeta pionirski je poduhvat mlade bosansko-hercegovačke leksikografije objavljen u nakladi staleške udruge imama i alima Islamske zajednice. Atlas predstavlja pokušaj sustavnog i cjelovitog prikaza demografskih, povijesnih, kulturnih, političkih i vjerskih značajki suvremenog islamskog svijeta, a zbog strukture i ograničenog broja zemljovida, predstavlja zapravo jednu vrstu enciklopedijskog priručnika.

Kako na početku 21. stoljeća trećina od ukupno milijardu i tri stotine tisuća muslimana živi izvan tradicionalnog *dar-ul-islama* ovaj je *Atlas* zapravo prikaz "islama u svijetu" pojma primjerenijeg stvarnosti od uvriježene sintagme "islamski svijet". Glavni urednik izdanja je Dževad Hodžić, a u izradi su sudjelovali autori mlađeg naraštaja, suradnici i članovi najznačajnijih bosansko-hercegovačkih islamskih prosvjetnih i znanstvenih ustanova.

Atlas je podijeljen u četiri glavna poglavlja i tekstualne priloge sa zemljovidima. U svakom poglavlju prikazani su povijest, prirodna obilježja, pučanstvo, gospodarstvo i političko-pravni sustav pojedine države te njezin položaj u međunarodnim odnosima, religijske, kulturne i zdravstveno-obrazovne prilike.

U prvom poglavlju *Muslimanske zemlje* (12.-457.) nalaze se podaci o državama u kojima su muslimani relativna ili apsolutna većina pučanstva. Bosna i Hercegovina izdvojena je u posebnu cjelinu i prikazana u drugom poglavlju *Bosna i Hercegovina* (460.-483.). U trećem poglavlju *Muslimanske manjine* (486.-601.) prikazane su države po kontinentima u kojima su muslimani manjina pučanstva ali gdje predstavljaju tradicionalne i autohtone zajednice. Riječ je od zemljama od mnogoljudnih Indije, druge na svijetu po broju muslimana, i Kine, preko država podsaharske Afrike do današnje Republike Hrvatske. Četvrto poglavlje *Muslimanska dijaspora* (604.-739.) obuhvaća države u kojima su muslimanske zajednice rezultat novijih migracijskih procesa posebice intenziviranih nakon Drugog svjetskog rata, a započelih ranije u kontekstu međuodnosa kolonija i kolonijalnih metropola. Riječ je o zapadnoeuropskim i američkim državama te Australiji u kojima broj muslimana nezaustavljivo raste, zemljama u kojima su, ponekad i na dramatičan način, otvorena pitanja (pre)oblikovanja identiteta useljenika i njihovog odnosa sa starosjediteljima u svjetlu novonastale *multikulturalne* stvarnosti.

Posebno vrijedan dio *Atlasa* su *Prilozi* (742.-813.) sastavljeni od, među ostalim, šesnaest zemljovida kao što etnički, jezični i zemljovidi gustoće naseljenosti i pismenosti islamskoga svijeta, te četiri eseja o prošlosti i suvremenoj islamskoj problematici. Enes Karić je autor eseja "Znameniti ljudi muslimanskog čovječanstva" u kojem su prikazani kratki životopisi pojedinih političara, državnika, vladara, vjerskih autoriteta, književnika, filozofa i utemeljitelja islamskih pravnih škola. Ermin Sinanović u eseju "Društveno-politička strujanja u modernom islamskom svijetu" piše o najutjecajnijim ideološkim, kulturnim i socijalnim konceptima među muslimanima od puritanskih sljedbi u 18. stoljeću, preko islamskog reformizma u 19. st. do sekularnog nacionalizma i raznorodnih pokreta islamske obnove u 20. stoljeću, u neislamskom diskursu označenom pojmom "islamski fundamentalizam". Osim toga opisane su i suvremene struje unutar islamske misli kao i najznačajniji izazovi kao što su palestinsko pitanje, odnos SAD-a prema muslimanima, tumačenja islama, globalizacija, vjerski ekstremizam, položaj žene i odnos prema nemuslimanima. Fikret Karčić u članku "Pravni sistemi u muslimanskom svijetu" piše o odnosu šerijata i zakonodavstava pojedinih muslimanskih zemalja, a Ahmet Alibašić, "Političke prilike u muslimanskim zemljama", opisuje političke sustave unutar suvremenih muslimanskih država koje u pravilu obilježuju politička nesloboda, nestabilnost i gospodarska zaostalost, slom sekularnih ideologija i korumpiranost. Ismet Bušatlić, "Znamenite džamije i drugi vjerski objekti u islamskom svijetu", donosi kratke bilješke s fotografijama o trideset i tri najznačajnija vjerska objekta od Kupole na stjeni u Jeruzalemu iz 7. stoljeća do modernističke džamije kralja Fejsala u Islamabadu s kraja 20. stoljeća. U *Prilozima* je i tablica s najznačajnijim muslimanskim dinastijama od 661. do 1990. i kronologija povijesti islama i muslimanskih naroda od rođenja poslanika Muhameda do američko-britanskog zaposjedanja Iraka krajem 2003.

Na kraju *Atlasa* su opširni popis literature korištene pri njegovoj izradbi te popis više stotina različitih web-adresa koje svim zainteresiranim za islamsku problematiku mogu pružiti dodatne obavijesti.

ZLATKO HASANBEGOVIĆ

Zvonimir BARTOLIĆ, *Hrvatski narodni pokret međimurskih Hrvata*. Sjevernohrvatske teme VI., Naklada "Dr. Feletar", Zagreb 2001., 248 str.

Hrvatsko-mađarski odnosi tijekom stoljeća mijenjali su svoj intezitet i oblik, od savezništva protiv osmanskih osvajača ili bečkog apsolutizma do međusobnih sukoba u najekstremnijem obliku. Posebno intenzivni odnosi između Hrvata i Mađara bili su u pograničnom području sjeverne Hrvatske i južne Mađarske. U tom geografskom prostoru tijekom prošlih stoljeća, posebno je mjesto zauzelo povijesno Međimurje, prostor pod kojim autor ovog rada podrazumijeva današnju hrvatsku pokrajinu Međimurje i sve one dijelove koji su od nje amputirani i pripojeni Sloveniji i Mađarskoj (oko 150 km² teritorija). Međimurje je prostor na kojem su se hrvatska i mađarska kultura i tradicija miješale, ali i snažno sukobljavale nastojeći zadržati, odnosno zadobiti glavni utjecaj.

Autor ove knjige, dr. Zvonimir Bartolić, želeći potaknuti interes za proučavanje do sada zanemarene povijesne i kulturne baštine Međimurja pokrenu je 1978. godine seriju "Sjevernohrvatske teme", seriju znanstvenih studija i monografija o Međimurju i zaslu-

žnim Hrvatima iz Međimurja. Šesta knjiga njegove serije posvećena je Luki Puriću i Hrvatskom narodnom pokretu međimurskih Hrvata od 1861. do 1918.

Knjiga sadrži četiri cjeline: "Uvod" (str. 6-14), "Luka Purić-hrvatski narodni preporoditelj Međimurja" (15-43), "Međimursko pitanje i Hrvatski narodni pokret međimurskih Hrvata 1861.-1918." (44-144), te "Prilog" (147-236). Na samom kraju knjige nalazi se biografija autora (239-240).

U uvodu knjige autor je sažeto prikazao povijest Međimurja te čitateljstvu predstavio glavne protagoniste, tiskovine i stranke koje su imale važnu ulogu u hrvatskom pokretu u Međimurju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Autor je u uvodu posebno naglasio izrazito domoljubne političke lirike nastale u pohvalu Međimurju, koja je nikla u razdoblju najintenzivnije borbe za Međimurje, a kojoj pripisuje značajnu ulogu o svjedočenju postojanja hrvatske nacionalne svijesti u međimurskih Hrvata (12-14).

Drugi dio knjige autor je posvetio Luki Puriću, hrvatskom narodnom preporoditelju iz Međimurja, koji je svoj kratak, ali plodan život posvetio borbi za očuvanje hrvatstva u Međimurju i za očuvanje svijesti o pripadnosti Međimuraca hrvatskom narodu.

Parafrizirajući geslo iliraca "Narod bez škola, jest narod bez budućnosti." (94) Purić se zalagao za prosvjetno osvješćivanje međimurskih Hrvata, koje bi prethodilo političkom. Autor je Purića okarakterizirao kao vizionara, idealista, učitelja i odgojitelja, velikog romantika, koji je želio sveobuhvatno rješenje položaja međimurskih Hrvata, što bi zapravo značilo rješenje njihova političkog, jezičnog, prosvjetnog i gospodarskog položaja (21). Purić je važnu ulogu u očuvanja narodne svijesti pridavao i njegovanju narodnog jezika, a upozoravajući na opasnost koja prijete hrvatskom jeziku istovremeno je upozoravao na opasnost koja prijete hrvatskoj narodnosti u Međimurju (19). Bartolić je ovom studijom, nastalom u povodu 85. obljetnice Purićeve smrti, želio podsjetiti na Luku Purića i njegovu djelatnost, opisavši ga kao prvog predvodnika hrvatskog nacionalnog pokreta za rješavanje međimurskog pitanja i priključenje Međimurja Hrvatskoj (110), a o kojemu se ne zna dovoljno. Koristeći se Purićevim radovima Bartolić je nastojao prikazati prilike u Međimurju na kraju 19. i početku 20. stoljeća.

U trećem, najvećem, dijelu knjige autor na temelju novinskih članaka različitih sudionika narodnog pokreta u Međimurju, koji su upozoravali na postojanje međimurskog pitanja (poput Ivana Novaka, Vinka Žganeca, Milana Kučenjaka i dr.) i na temelju njihova književnog rada, te brošura i članaka koji su nastali u uredništvu mađarske strane ocrta stanje i razvoj političke situacije u Međimurju od 1861. do 1918. Počevši od 1861. kada je u Međimurje uvedena mađarska uprava, autor piše povijest Međimurja kronološkim slijedom sve do 1918., kada je ono pripojeno matici zemlji, Hrvatskoj. Međimursko pitanje koje je nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe ponovno isplivalo na površinu i ostalo jedan od glavnih problema u hrvatsko-mađarskim odnosima, dr. Bartolić je vrlo zanimljivo usporedio sa sličnom situacijom u zapadnoj Europi koja se pojavila između Francuske i Njemačke, a vezana je uz pripadnost Alsacea, tj. Elsassa. No, autor ipak naglašava da sličnost postoji samo u političkim odnosima, dok je narodnosni sastav, za razliku od Alsacea, u Međimurju neupitan i u potpunosti ide u prilog Hrvatima (45). Na to autor dodaje i crkvenu pripadnost Međimurja zagrebačkoj nadbiskupiji, čime je čuvana tradicija pripadnosti Međimurja Hrvatskoj, odnosno zahvaljujući crkvenoj jurisdikciji ustalila se i etnička granica između Hrvata i Mađara, a zatim i Slovenaca. Značajnu ulogu u Hrvatskom pokretu međimurskih Hrvata autor je dodijelio i pravašima, karakterizirajući ih više kao pokret nego pol. stranku (90), i upozoravajući da još "(...) nitko nije uočio da je pravaštvo imalo svoje uporište i kod međimurskih Hrvata (...)" (91). U tekst treće cjeline autor je unio i nekoliko koncepcija o rješenju međimurskog pitanja,

koje su zastupali pojedinci kao npr. Purić, Žganec ili Novak. Pišući o aktivnosti pojedina autor je u tekst unosio i njihove uglavnom nepoznate biografije. Ovu cjelinu autor je zaključio ovakvim razmišljanjem: "Ipak, najveća je zasluga cjelokupnog hrvatskog pokreta za oslobođenje Međimurja što je u Hrvatskoj, u svim hrvatskim zemljama, uspio izgraditi političku svijest o potrebi oslobođenja Međimurja (...)" (144).

U posljednjoj je cjelini autor priložio radove Luke Purića, njegova pisma Mihovilu Lamotu i članke tiskane u *Našim pravicama* pod naslovom "Međimursko pitanje", te pjesme "Pohvalnice".

Hrvatsko-mađarski sukob oko Međimurja nije, kao ova knjiga, završio 1918. godinom. On će u kriznim razdobljima svjetske povijesti ponovno uzeti maha, no narodna pripadnost Međimurja nikad neće doći u pitanje. Dr. Zvonimir Bartolić svojom je serijskom publikacijom značajno pridonio proučavanju bogate povijesti i kulture Međimurja koristeći interdisciplinarnu metodu istraživanja, odnosno povezujući književnost, kulturu, politiku i povijest. U svojoj posljednjoj knjizi na taj je način, unatoč osjetno subjektivnom pristupu obradi teme, uspio prikazati kako je "disao" hrvatski narod u Međimurju krajem 19. i početkom 20. stoljeća, upozorio je na mnoge zapostavljene teme i osobe važne za rasvjetljavanje povijesnih događaja na prostoru Međimurja i zato je ova knjiga veliki doprinos u proučavanju povijesti Međimurja, ali i hrvatsko-mađarskih odnosa.

ARIJANA KOLAK

Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi IV (1879-1932). Zapisnik ili knjiga bilješki Samostana Presvetog Trojstva u Brodu u Slavoniji, Hrvatski institut za povijest-Odjel za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Matica hrvatska - Ogranak Slavonski Brod, Franjevački samostan Slavonski Brod, Državni arhiv Slavonski Brod, Slavonski Brod 2003., VI, 452 str.

U sklopu "Biblioteke Brodskog Posavlja" objavljen je četvrti svezak *Kronike Franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, koji obuhvaća razdoblje od 1879. do 1932. godine. Time je nastavljen izdavački niz *Kronike* započet još 1995. godine uz potporu najznačajnijih znanstvenih i kulturnih institucija grada Slavonskog Broda.

Kronika je objavljena u izvornom latinskom tekstu i usporednom hrvatskom prijevodu, kako bi čitatelji mogli lakše doći do izvorne misli zapisane u *Kronici*. Ovaj svezak je za tisak pripremio, u prvom redu, naš vrsni diplomatičar i povjesničar dr. Josip Barbarić, koji je latinski tekst *Kronike* transkribirao i preveo na hrvatski jezik, te izradio kazala. Njemački je tekst transkribirao i na hrvatski preveo prof. Jozo Ivanović, a glavninu posla oko usklađivanja izvornog teksta s hrvatskim prijevodom je obavio dr. Damir Karbić. Knjigu je uredio P. Egidije Stjepan Biber. Metoda izdavanja ovog sveska *Kronike* ista je kao i ona primijenjena u prva tri sveska. Izdavači su u priređivanju za tisak četvrtog sveska *Kronike* nastojali sačuvati izvorni izričaj i govor grada Broda i Brodskog Posavlja. Važno je napomenuti da se do 1905. *Kronika* pisala latinskim, a od tada je pisana gotovo isključivo hrvatskim jezikom.

U uvodnom dijelu *Kronike* (str. 1-13) franjevac-ljetopisac nam pruža osnovne obavijesti o povijesti samostana i crkve Presvetog Trojstva, te o redovnicima i njihovu životu.

Redovni tekst *Kronike* (str. 14-362) daje čitateljima pregled događaja po mjesecima i godinama u razdoblju od 1879. do 1932. godine. Kućni povjesničari su revno bilježili u samostansku kroniku događaje za koje su ocijenili da zbog svoje važnosti zaslužuju da ostanu zapisani za buduća pokoljenja. Mjestimično je ljetopisac uz svoj zapis prenosio i vijesti iz novina *Obzor* (npr. u svezi s potresom u Zagrebu i Brodu u studenome 1880.), *Pozor* (npr. za posjeta kralja Franje Josipa I. Požegi i Brodu u rujnu 1885.) i *Srijemski Hrvat* (o sudjelovanju hrvatski postrojbi na vojnoj vježbi održanoj 1885.). Uz iznošenje činjeničnih podataka, osobito su zanimljive primjedbe i komentari u svezi s pojedinim događajima.

Redovnici koji su boravili u brodskom samostanu, marom dobrih gospodara, brinuli su se desetljećima za njegov popravak i uređenje. Na stranicama *Kronike* nalazimo niz podataka i vrlo preciznih izvještaja koji svjedoče o njihovim nastojanjima da u skladu s financijskim i tehničkim mogućnostima, te uz pomoć subraće iz drugih franjevačkih samostana, ali i uz potporu mjesnog svećenstva i dobročinitelja, obnove postojeće objekte i izgrade nove prostorije (kuću u vinogradu, arhiv, knjižnicu) za potrebe samostana. Na osnovi Tabula redovničke zajednice, zapisa o kanonskim i generalnim vizitacijama, te vijesti o održavanju kapitularnih skupština saznajemo zanimljive vijesti o životu i djelovanju redovnika u brodskom samostanu. Od osobite je važnosti za ovaj samostan bila reorganizacija ustroja franjevačkih provincija, odnosno utemeljenje hrvatske provincije "pod imenom Svetih Ćirila i Metoda" 1900. godine, jer je tu pripao i samostan Presvetoga Trojstva. Pozornost franjevačkog ljetopisca su, u određenoj mjeri, privlačili i događaji važni za povijest opće Crkve (npr. papinski jubilej Leona XIII., izbor novog pape ...), te Katoličke crkve u Hrvata (hodočašće Hrvata u Rim na čelu s đakovačkim biskupom J. J. Strossmayerom 1888., počeci duhovne pastve među našim iseljenicima, Kapistranov jubilej i dr.). Događaji važni za crkveni (obilježavanje 200. godišnjice Franjevačkog samostana u Brodu, održavanje Marijanske pobožnosti, slavljenje blagdana, suradnja sa svjetovnim klerom), kulturni (održavanje raznih koncerata) i svakodnevni (pojava bolesti, nesreće, poplave, teške životne prilike u pojedinim razdobljima, društveni događaji i dr.) život lokalne zajednice, našli su svoje mjesto u *Kronici*. Tako, primjerice, četvrti svezak *Kronike* obiluje nizom vijesti o meteorološkim prilikama, te u svezi s time o poljodjelskim radovima, urodu i berbi kultura važnih u prehrani stanovništva. Posebice su vrijedni podaci važni za znanje povijesti vinogradarstva na brodskom području. Ljetopisac je zabilježio i podatke važne za rekonstrukciju demografske slike brodskog kraja, pa se nekoliko puta osvrnuo i na doseljavanje Rusina i Rusa na ovaj prostor.

Franjevački samostan u Brodu je bio česta postaja i mjesto posjeta uglednih svjetovnih i crkvenih osoba (npr. ban L. Pejačević, barun Filipović, V. Vošnjak, E. Fermendžin, biskupi Stadler, Krapac, Jeglič i dr.), koje su u raznim prigodama posjetile grad. Možemo primijetiti da je suradnja redovnika s nosiocima crkvenih, svjetovnih i vojnih vlasti bila prilično učestala i raznovrsna. Na stranicama *Kronike* biranim riječima se govori o djelu i zaslugama biskupa Strossmayera za dobrobit i razvoj hrvatskog naroda, te se kratko ističe i uloga Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti oko prikupljanja dokumenata važnih za istraživanje hrvatske povijesti.

Važno je napomenuti da su brodski franjevci u sklopu svojih prosvjetiteljskih nastojanja i služenja Redu i narodu plaćali i pomagali školovanje nekoliko učenika iz okolice Broda i prostora bosanske Posavine, koji su pohađali školu u Brodu ili u Varaždinu. Tako *Kronika* povremeno donosi i vijesti o susjednim zemljama, osobito o Bosni i Hercegovini, a posebno o bosanskom dijelu Posavlja, kao i o životu i djelovanju bosanskih franjevaca.

Vijesti o političkim događajima, također zauzimaju istaknuto mjesto na stranicama *Kronike*. Stoga već letimičnim uvidom možemo utvrditi da je zapisano mnogo podataka bitnih za politički život u Brodu i okolici (npr. o izborima za Hrvatski sabor). Događaji važni za političku povijest Hrvatske (npr. ujedinjenje Vojne krajine s Banskom Hrvatskom, raspad Austro-Ugarske Monarhije, stvaranje Kraljevstva SHS i dr.) su vidno istaknuti. Osobito su zanimljivi prikazi političkih prilika u Europi, koje su, posebice tijekom Prvog svjetskog rata, imale važnu ulogu za sudbinu hrvatskog naroda. Ljetopisac je više puta pokazao na teškoće uzrokovane ratom (siromaštvo, skupoća, glad). Za vrijeme rata najveći dio Franjevačkog samostana u Brodu bio je pretvoren u vojnu bolnicu, a crkvena zvona je vojna uprava iskoristila za izradu topova. U ratnom vremenu, ističe kućni povjesničar, vodile su se i kulturne bitke. Hrvatski su katolici, piše on 1917., za borbe te vrste nespremni i slabo organizirani, a u Hrvatsku se sve više "uvlači bezvjerstvo" koje nagrizava hrvatski narod. Uz to, negativne posljedice rata su se očitovale i u djelovanju zelenog kadra ("šatrovaca") na širem prostoru Broda. S osobitim žaljenjem u *Kronici* se piše o talijanskom nasilju nad Hrvatima u Istri i Kvarneru. Zanimljivo je napomenuti da ljetopisac vrlo oštro osuđuje pojavu i širenje boljševizma u Rusiji, Mađarskoj, ali i u Hrvatskoj. U tom kontekstu je relativno negativno prikazao Židove.

Ova vrijedna knjiga je opremljena kazalom osoba, mjesta i stvari, koja su načinjena prema hrvatskom tekstu *Kronike*. Priložena pomagala omogućavaju zainteresiranim čitateljima i istraživačima lakše snalaženje u tekstu. Osim toga, *Kroniku* prate i izabrane crno-bijele ilustracije.

Na kraju, svrhovito je još jednom naglasiti da na stranicama *Kronike* nalazimo mnoštvo dragocjenih podataka važnih za povijest Franjevačkog reda u Brodu i Brodskom Posavlju, kao i općenito u Slavoniji i Srijemu. Uz informacije važne za crkvenu povijest, donosi se i niz vijesti o svakodnevici u Brodu i okolici. Također, saznajemo zanimljive podatke iz gospodarske povijesti, te posebice ilustrativna zapažanja o događajima iz političke povijesti posljednje četvrtine 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća. Zato možemo reći da je objavljivanjem četvrtog sveska *Kronike Franjevačkog samostana u Brodu na Savi*, zahvaljujući svijesti franjevac-ljetopisaca o važnosti znanja vlastite prošlosti, te uz pomoć Franjevačkog samostana u Brodu i dozvolu Uprave Hrvatske franjevačke provincije svetih Ćirila i Metoda, znanstvenoj i kulturnoj javnosti pružen vrijedan izvor i svjedočanstvo o jednom iznimno dinamičnom razdoblju novije hrvatske povijesti.

IVICA ZVONAR

Historijski mitovi na Balkanu, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2003., 330 str.

Srpskohrvatska "rekonkvista" i bošnjačka marginalizacija Bosne. Ovim sintagmatičnim naslovom (nimalo slučajno izabranim) mogao bi se, po autoru redova što slijede, lapidarno sadržajno odrediti najveći dio knjige *Historijski mitovi na Balkanu* – Zbornika 12 radova (od 22) koji su podneseni na trodnevnoj međunarodnoj konferenciji što se u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu i Odjeljenja za istočnoeuropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu održala u Sarajevu od 7. do 9. studenog 2002. godine.

Ova knjiga ne predstavlja zbornik *svih* priopćenja koja su prezentirana na konferenciji i tu posebnost treba pojasniti jer je uobičajena praksa da se u *jednoj* knjizi objave

uvršteni prilozi u službeni program znanstvenog skupa. Mišljenja sam da su se glavni i odgovorni urednik knjige (dr. Husnija Kamberović) i svi oni koji su sudjelovali u pripremi njezina izdavanja rukovodili racionalnim i pragmatičnim shvaćanjima. Osnovni kriterij selektiranja autora iz deset zemalja (Austrije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Cipra, Hrvatske, Njemačke, Norveške, SAD-a, Srbije i Crne Gore, Turske) je koliko onaj jezičnog karaktera (za južnoslavensko: bosansko, hrvatsko i srpsko, odnosno englesko govorno područje), toliko tematskog, odnosno njihova kvaliteta. Naime, nakon ovoga trebalo bi uslijediti izdanje na engleskom jeziku. Zanimljivo je da će se neki radovi objaviti u obje knjige, neki ni u jednoj, a neki, koji tretiraju bugarsku, albansku ili tursku povijest, u *Prilozima Instituta za istoriju Sarajevo*.

Popis objavljenih priloga paradigmatičan je za ovu knjigu iz aspekta: tko su autori, odakle dolaze, u kojim institucijama rade, što ih tematski okupira, pa bismo ih i naveli:

Pål Kolstø: Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima, Srećko M. Džaja: Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi, Husnija Kamberović: "Turci" i "kmetovi" - mit o vlasnicima bosanske zemlje, Jon Kværne: Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova, Ivo Goldstein: Granica na Drini - značenje i razvoj mitologema, Damir Agićić: Bosna je ... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pripadnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti, Ivo Žanić: Simbolički identitet Hrvatske u toku raskrižje-predziđe-most, Vjekoslav Perica: Uloga crkva u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije, Bojan Aleksov: Poturica gori od Turčina: srpski historičari o verskim preobraćenjima, Ana Antić: Evolucija i uloga tri kompleksa historijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u posljednjih deset godina i Ulf Brunnbauer: Drevna nacionalnost i vjekovna borba za državnost: historiografski mitovi u Republici Makedoniji (BJRM).

U vezi s pojmovima *Bosna* (od X. stoljeća), *Bosna i Hercegovina* (od 1878.), *Balkan* (njemački geograf Cojne uvodi ga 1808.), *jugoistočna Europa* (početkom XX. st.) vođene su i već desetljećima traju manje-više intenzivne rasprave o nizu pitanja koja se za njih vežu ili iz tih tumačenja proizlaze (s različitim polazištima, ishodištima, ciljevima) o: državama, granicama, vjerama, etnicitetima, nacijama, kulturama... Bilo o čemu ili o bilo kojoj strani da je riječ naglašavao se u tim raspravama primat, prvenstvo svega i svačega - brojnih, kompleksnih sadržaja života, njihova trajanja u kontinuitetima ili diskontinuitetima.

Veoma je duga lista onih koji su se, što znanstveno, što neznanstveno, tj. publicistički, politički, politikantski, ideologizirano, što profesionalno, što amaterski, bavili, u svakom slučaju, složenom i nimalo jednostavnom povijesnom problematikom navedenih prostora. Detaljnije, odnosno cjelovito i potpuno praćenje brojnih uradaka nedvosmisleno bi navelo na zaključak da je u posljednjih 150 godina broj onih koj se nisu pridržavali Tacitovih uputa (iz I. stoljeća) o nužnosti istraživanja i opisa historijskih činjenica (*sine ira et studio*), Rankeovih naputaka (iz XIX. stoljeća) ili, pak, zasada moderne škole "analista" (posljednjih 40-ak godina) o nužnosti poštovanja procesualnosti istraživanja bilo koje pojave "dugog trajanja" - popriličan. Nasuprot ovoj konstataciji stoji saznanje i uvjerenje da se od povijesne *znanosti* (zbog njezinih metoda) i od historiografije u biti ne mogu očekivati rezultati kao od egzaktnih *znanosti*, ali bi trebalo svakako postići rezultat *znanstvene kritičnosti* i ljudsko-profesionalne *objektivnosti*. Ipak, realno prosuđujući i procjenjujući takva historiografska djela su, pleonastički rečeno, u velikoj manjini. Naprosto djeluju izgubljeno među onima koja bi mogla, na prvi pogled, jer su utemeljena na izvorima, nositi epitet *znanstvenoga*. Ali, pisana s težom, budući da su u službi ideologije, (politike, naročito), vjere, nacije, jer događaje i ličnosti prikazuju nekritički, pri-

strano, čak izmišljeno, pripadaju mitiziranoj historiografiji. Njezini rezultati, iako nailaze na euforičnu prihvatljivost ne mogu izdržati sud kritike i vremena. *Fin de siècle* sindrom se uobičajeno vezuje uz kraj XIX. st., ali bi ga u historiografskom žargonu mogli upotrijebiti i za XV., XVI., XVII. i XVIII., a naročito za ova dva posljednja. Upravo su i Balkan, a zbog niza specifičnosti i Bosna posebno, krajem XIX. i XX. stoljeća doživjeli, po opsegu i sadržaju, takve promjene, bolje reći lomove da ih nije bilo, objektivno govoreći, nimalo lako i jednostavno rekonstruirati, analizirati, objasniti ni iz aspekata tzv. građanske, marksističke, nacionalne historiografije (o nacionalističkoj da se i ne pomišlja!).

Dvadeseto je stoljeće po društvenim perturbacijama nadmašilo sva ostala, a njegovo posljednje desetljeće posebno ga je obilježilo. Signifikantna je 67. stranica ove knjige na kojoj je dr. Kamberović sjajno detektirao stanje u kome su se našli historičari i historiografija u ova dva spomenuta desetljeća. On izrijeком ocjenjuje da su "postali stvaraoči mitova o jasno definiranim projektima". Političari su ih bogato nagrađivali, "pomažući distribuciju njihovih djela". Slučajno ili namjerno, ovoj konstataciji korespondentan je podatak samog autora *Historije Bošnjaka* (koga navodi Jan Kværne) "da je do 2001. prodato 20 000 primjeraka što je vrlo visok broj za bosansko izdavaštvo" (87.).

Znanstveni pristup koji je u svom prilogu "Turci" i "kmetovi" - *mit o vlasnicima bosanske zemlje* (67.-84.) dao dr. Husnija Kamberović paradigmatičan je koliko za njega, toliko i za pristup ostalih autora u ovom zborniku. Njega karakteriziraju znanstveno provjerena argumentacija, objektivnost, analitičnost, dobronamjernost, korektnost i iznad svega kritičnost, težnja za *istinom* o bilo kom pitanju da je riječ, o bilo kom autoru da se govori. Kamberovićev prilog sjajan je primjer znanstvenog "obračuna" s "našima" i "njihovima", rekao bih egzemplaran – kako se u pomami mitomanskih orijentacija i inklinacija (pa i frustracija) može i treba istraživati na zasadama znanosti. "Nevjerne Tome" lako će se uvjeriti u utemeljenost razorne kritike od analiziranih stajališta M. Ekmечиća, Kemala Hrelje, A. Purivatre, Bakira Tanovića, neobaviještenosti recenzenta I. Banca do zablude, zavedenosti prognanika iz istočne Bosne. Za sve one koje zanima historijska problematika ovih prostora, pogotovo one koji tretiraju fenomen Bosne (a na njih se, posebno, odnosi naslov ovog teksta) veoma je ilustrativan i, gotovo, opominjući vapaj dr. Kamberovića: "Zar je u znanosti potreban dijalog nacija, ne znanstvenika" (67.). Potpisaniku ovih redova ove riječi se doimaju kao *vox clamantis in desertis*!

Možda ponajbolji suvremeni poznavatelj prošlosti Bosne (i Hercegovine) - podsjećam na samo dvije njegove knjige: *Konfesionalnost i nacionalnost BiH. Predemancipacijsko razdoblje 1463. - 1804.*, odnosno *BiH u austrougarskom razdoblju (1878.-1918.)* – u svom priopćenju *Bosanska povijesna stvarnost i njezini mitološki odrazi* (39.-66.), takoreći secira mitomanijske natruhe srpskih, hrvatskih i bošnjačkih spisatelja raznih orijentacija. Izvanredno informiran i upućen u sveukupnu historiografsku produkciju, povjesničar – istraživač po zvanju, živeći godinama izvan ovih prostora (u Münchenu – što mu je, svakako, prije prednost nego nedostatak), dr. Džaja je u startu u prednosti jer niti brani, niti afirmira "svoje", "naše", niti napada "tuđe", "one druge", "njihove". Baveći se mitovima *in medias res*, ne zazirući, a ni štedeći nikoga neumitno znanstveno-istraživački otkriva suštinu realne i objektivne povijesti, odnosno razotkriva neuložnosti one nepostojeće, fiktivne, mitologizirane povijesti. Iskazuje tako znanstveno utemeljene ocjene o: Crkvi bosanskoj – bogumilskom mitu, "Dobrim Bošnjanima" (50.), kontinuitetima i diskontinuitetima bosanskog srednjovjekovlja, osmanskog razdoblja, mitu o idealnoj toleranciji prema muslimanskom pučanstvu (51.), mitu o tisućugodišnjoj bosanskoj državnosti (52), Bošnjacima kao temeljnom narodu (53.). Dr. Džaji ne promiču *rekonkviste* bilo kojeg nacionalnog predznaka. S istim nabojem neumitnog analitičara on tretira

i hrvatske ideje "osvajanja" Bosne ili pak srpske po kojima je Bosna "samo" srpska zemlja, Bošnjaci "Srbi islamske vjeroispovijesti".

Primijetio bih da poslovno dobro informirani dr. Džaja nije u pravu kada tvrdi da je "koncem XX st. praktično prestao govor o Bosanskim Muslimanima kao Hrvatima islamske vjeroispovijesti (54)". Još u tijeku agresije na BiH prvi veleposlanik Republike Hrvatske u Bosni i Hercegovini dr. Zdravko Sančević gorljivo je na čelu *Društva hrvatsko-bošnjačkog prijateljstva* zagovarao tu tezu. Podatak da je dr. Džaja poštovanog akademika Muhameda Filipovića na dva različita mjesta u knjizi (51. i 64.) preimenovao u Mehmeda navodi me na zaključak da se ne radi o lapsusu, nego o propustu.

Rezultanta Džajinih analiza svodi se na jedan jedini zaključak koji u sebi sadrži i put prevladavanja mitomanski koncipiranih ideja kojima je cilj "bio i ostao stvoriti predodžbu o Bosni kao u etničkom pogledu kompaktnoj zemlji" (60). Njezino je ishodište apsurdnost teze/modela o srpskohrvatskoj rekonkvisti i bošnjačkoj marginalizaciji dviju – kako to voli definirati Jan Kværne – Skupina – pravoslavaca, katolika – i iz njih proizlazih nacija. I jedna i druga metoda su neodržive zbog jednostavnog razloga što "rješenje problema suživota u BiH" (koji je, dodao bih *alfa i omega* koliko dugog povijesnog iskustva, toliko i budućnosti) vide u stvaranju "takve kulturne i političke infrastrukture, u kojoj bi imala dominantan položaj samo jedna, i to mitizirana, nacionalna tradicija, a druge dvije nacionalne tradicije bile (bi) postupno potisnute". (60.)

Priopćenje norveškog povjesničara Jana Kværnea pod naslovom *Da li je BiH potrebno stvaranje novih historijskih mitova* možda je bilo, a možda i nije inspirirano izjavom dr. Mustafe Imamovića: "Ako je moja knjiga zaista stvorila mit o Bošnjacima, onda držim da mi je to veliki kompliment." (85.) Ali, zasigurno su dvije knjige: *Historija Bošnjaka i Korijeni Bosne i bosanstva* dr. Envera Imamovića bile za njega toliko poticajne da je u njihovoj analizi pokušao naći odgovor na postavljeno pitanje. Kverne veoma precizno i jasno otkriva strukturalne sličnosti u knjigama obaju autora, ali i dijametralne razlike u njihovu identificiranju predaka Bošnjaka. Autor je inzistiranja dvojice profesora – istraživača o skupinama kao homogenim i nepromjenjivim definirao tipično romantičarskim, nacionalističkim. (104.) No, to im toliko (kao njihov izbor) i ne zamjera koliko se čudi što je s obzirom na njihove dijametralne, zapravo kontradiktorne poglede među njima dvoma izostala bilo kakva debata, pogotovo što su vrlo snažno reagirali na one koji ne dijele njihovo gledište o bosansko-hercegovačkoj prošlosti. Kvarneu je njegovu dilemu otklonio sam autor *Historije Bošnjaka* stavom da su "racionalni argumenti i istina izgubili značaj" i opredjeljenjem da "Bosna i Hercegovina i Bošnjaci (suočeni sa mitovima susjednih država) trebaju svoje vlastite mitove". (105.) Na navedenoj strani knjige (105) mladi ali zreli povjesničar iz skandinavskih daljina neuvijeno poručuje da "gledište da niko ne sluša argumente sadrži u sebi stanovito nepovjerenje možda čak aroganciju prema javnosti". Norveški povjesničar zaključuje: "Gledište da se mitu možemo suprostaviti samo kontra-mitom također sadrži duboki pesimizam u pogledu mogućnosti promjene". Ali, osobinom istraživača i "bez dlake na jeziku", cijeneći čimbenikr temporalnosti, utješno dodaje: "Za promjene treba vremena."

Opće je poznata složenost problematike nastave nacionalnih predmeta, historije-istorije, posebno nastavnih programa, pisaca udžbenika, recenzenata, a ponajviše udžbenika. Oni slove kao "katalozi" u kojima je "deponirano" ne samo znanje, nego uvjerenje da sadrže jedino ispravnu interpretaciju povijesti. Pretpostavlja se da su u njima sadržane povijesne istine pa je logična važnost svega spomenutog u procesu nastave povijesti u osnovnim i srednjim školama.

Mladi i agilni, "hladne glave" trezveni povjesničar doc. dr. Damir Agičić u svom radu *Bosna je... naša! Mitovi i stereotipi o državnosti, nacionalnom i vjerskom identitetu te pri-*

padnosti Bosne u novijim udžbenicima povijesti “spušta” problem mitizacije povijesti na najosjetljiviji teren – školu, među mlade. Agičićev prilog se donosi na sve: ne samo na autora udžbenika, nego i istraživača i sastavljača nastavnih programa, recenzente, super-recenzente, ministre obrazovanja koji odobravaju loše udžbenike ili odbijaju potvrditi dobar udžbenik prema svom osobnom mišljenju. Posebno je ta cjelokupna problematika bila delikatna u BiH u kojoj su do ove godine bili u uporabi udžbenici iz drugih država (Srbije i Hrvatske), uz to još sami po sebi katastrofalni, a ni ovi federalni nisu bili bez mana.

Pozabivši se analizom glavnih tema iz povijesti Bosne kao što su: etnički sastav stanovništva, srednji vijek, pad pod osmansku vlast, proces islamizacije, vjerske zajednice koje su obrađene u pet udžbenika iz Hrvatske, tri iz Srbije, dva iz Federacije BiH, za VI. i VII. razred osnovne škole, dr. Agičić je argumentirano pokazao sve pogubnosti činjenice da je Bosna došla ne samo do podjele teritorija, nego i historija/istorija i historijske svijesti. Konsternirajući su neki od primjera udžbeničke prakse. Jedan autor iz Hrvatske napisao je jedan udžbenik dva puta. Iz prvog je izbacio “dobre elemente”, a ono što je unio u drugi “nije utemeljeno na povijesnim spoznajama i izravno služi za dokazivanje hrvatskog karaktera ... Bosne i Hercegovine općenito.” (143.) I takav je udžbenik bio u nastavi povijesti u Bosni i Hercegovini!!! Koliko su udžbenici povijesti, pogotovo ovakvi, pogodno sredstvo za ideologiziranje i prenošenje stereotipnih predodžbi, može se samo i pretpostaviti.

U zaključku. Ni ovdje apostrofirani radovi, ni zbornik radova *Historijski mitovi na Balkanu* u cjelini zasigurno neće demitologizirati povijesne predrasude, ali će nedvojbeno utvrditi i potvrditi modele stvaranja historijskih mitova i neupitno “ukazati na eklatantne primjere zloupotrebe povijesti, odnosno zloupotrebu izgrađenih historijskih mitova u političke svrhe.” (8.) Ovo je samo jedan od pristupa elaboriranju odabranih modela koji nije imao za cilj zaokružiti problem mitologiziranja ni bosanskohercegovačke povijesti, a kamoli Balkana. No, ukupno 12 objavljenih priopćenja u ovoj knjizi i ostali koji će se objaviti, ako će potaknuti dijaloge i debate, bar djelomično otrijezniti istraživače od mitomanskog zanosa, potaknuti čitatelje i ostale da ne primaju iz historiografije sve “zdravo za gotovo” te s obzirom na to organizatori prve međunarodne konferencije o upotrebi historijskih mitova, priređivači i izdavači ove knjige mogu biti zadovoljni urađenim.

TOMISLAV IŠEK

Mark MAZOWER, *Balkan: kratka povijest*, Srednja Europa, Zagreb 2003., 184 str.

Pred nama je nadasve zanimljivo djelo britanskog povjesničara Marka Mazowera o povijesti Balkana. Kao što nam i sam naslov govori, to je kratka povijest, ali usprkos malom opsegu knjige, autor nam pruža mnoštvo koncizno predočenih informacija provokativnom studijom društva te političkih i ekonomskih događaja na Balkanu. To je presjek nekoliko procesa dugog trajanja u balkanskim državama.

U uvodu nam autor tumači značenje pojma Balkan, te različita imena koja su se za taj prostor koristila te nas uvodi u geografski prostor koji se njima nazivao. Predodžba zapada i klišei o tom europskom prostoru (“barbarska Europa”) u ranijem razdoblju tako-

der su pitanje kojim se Mazower bavi kao i preobrazbom te predodžbe u drugoj polovici 20. stoljeća. Autor nas mnoštvom ilustrativnih primjera uvodi u svijet na razmeđu kultura, opreka između osmanskog i kršćanskog – katoličkog i pravoslavnog svijeta i njihov suživot na prostoru Balkana. Odnos zapada prema Turcima koji nikad nisu bili smatrani jednakima te su označavani kao “Azijati”, “nomadi”, “barbari” te zbog svoje vjere “neprikladni pripadnici europskog sustava”, netrpeljivost Europe prema muslimanskim žrtvama, problemi nakon propasti Osmanskog Carstva 1918., strahote Prvog svjetskog rata – sve to Mazower uklapa u svoju priču o ovoj nestabilnoj europskoj regiji. Tu nas upućuje i na jedno važno historiografsko pitanje, a to je na koji je način moguće uklopiti dugotrajnu osmansku vladavinu na Balkanu u kontinuitet povijesti i povijesnog naslijeđa? Jer, balkanske su države prije dolaska Osmanlija bile (a i za njihove vladavine) i većinom ostale kršćanske te ni kultura ni tradicija nisu imale ništa zajedničko s osmanskom kulturom. Te su države stoga imale određene probleme u vezi s nacionalnim identitetom koji su tražile još u srednjovjekovlju, a razdoblje osmanske vladavine, iako je bilo dugotrajno i obilježilo dobar dio njihove povijesti, tumačilo se samo kao nametnuto strano tijelo. Pa ipak, osmanska je vladavina donijela više etničke snošljivosti nego u kasnijim razdobljima buđenja nacionalnih svijesti.

Geografske značajke Balkana, prometna povezanost, osobine krajolika te uzročno-posljedične veze tih prirodom uvjetovanih osobina s načinima i mogućnostima provođenja vlasti u balkanskim državama sadržaj su prvog dijela knjige pod nazivom “Zemlja i njezini stanovnici”. Uz geografske značajke autor nas upoznaje i s demografskim podacima i promjenama na tom prostoru – pruža usporedbu broja stanovništva balkanskih regija s brojem stanovništva u Europi, obrađuje razorno djelovanje kuge te nagli demografski rast balkanskih država u prvoj polovici 20. stoljeća (“balkanske države su poljoprivredne, prenaseljene i siromašne”). Pojava masovnog nacionalizma na Balkanu, dobivanje nezavisnosti balkanskih država, rast stope stanovništva i raspacavanje posjeda osiromašilo je seosko stanovništvo. To je sve uzrokovalo gospodarske probleme u državama, a nemogućnost prehrane stanovništva koja je uz primitivnost života posvuda bila prisutna značila je pojačano iseljavanje u prekomorske zemlje (kako to autor slikovito ilustrira: “portreti Crnogoraca, Hrvata, Grka i rumunjskih Židova sa sela bulje u posjetitelje *Ellis Island Museum*a u New Yorku...”).

Autor u svojim razmatranjima o Balkanu ne daje kronološki prikaz događaja već prelazi iz razdoblja u razdoblje pa nam, razmatrajući vrijeme osmanske vladavine u 18. i 19. stoljeću, slikovito prikazuje tadašnji način života stanovništva. Razmatra i dobre strane osmanske vlasti kao što su razvijanje postojećih i osnivanje novih gradova, no naglašava da je postojao nedostatak industrijalizacije u gradovima i to zbog loše održavanih i nesigurnih putova, a postojali su i vjerski prigovori širenju tiskanih medija.

Drugi dio knjige nazvan “Prije nacije” opisuje društvenu i političku pozadinu balkanskih nacionalizama, naroda suočenih s njima nepoznatom modernom etničkom politikom, u sredini gdje su jezična, vjerska i rasna raznolikost dotad malo značile. Autor tu opširno analizira pitanja jezika, kompleksne odnose među vjerskim zajednicama, odnos stanovništva prema Turcima kao odnos osvajanja i suradnje te odnos pravoslavaca i katolika. Iako su podanici bili podijeljeni po vjerskim zajednicama, na prostoru Balkana vladala je veća vjerska snošljivost nego drugdje u Europi te su se poštovali, ali i koristili druge vjere. Dolazilo je i do pojava miješanja učenja različitih vjera iz praktičnih pobuda, međuvjerskih brakova i zamagljivanja granica između njih – bektaziizma. Autor prikazuje religijska vjerovanja koja su bila više pragmatična u svijesti jednostavnih bogobojaznih seljaka nego doktrinarna te ocrtavaju još jednu stranu života tadašnjeg stanovništva balkanskih država.

Nakon širokog uvoda u okvirnu problematiku Balkana autor nas u trećem poglavlju "Istočno pitanje" baca u vjor brojnih političkih sukoba na Balkanu. Mazower tu opisuje problem osamostaljenja balkanskih država te postavlja tezu da usprkos želji za nezavisnošću balkanske države to nisu mogle ostvariti bez uplitanja velikih sila koje su bile vođene vlastitim interesima (primjer su prvi i drugi srpski ustanak te srpsko stjecanje autonomije u Turskom Carstvu uz rusku potporu te formalne nezavisnosti 1878. na Berlinskom kongresu). Autor analizira i ustanak u Grčkoj, nastanak Rumunjske, Bugarske, Albanije, Makedonije te prilike u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji i rađanje južnoslavenske ideje nasuprot težnjama velikih sila koje su se prema novostvorenim državama uvijek odnosile kao prema marionetama. Nacionalizam na Balkanu i iredentističke pretenzije novih država kao i neumrlje imperijalističke težnje velikih sila predstavljale su problem i uzrokovala daljnje sukobe – Prvi i Drugi balkanski rat, Prvi svjetski rat, sukob Turske i Grčke 1921./22. Mazower s pravom upućuje i na novi problem koji je izronio nastankom novih država stvorenim od 1913. do 1923., a to je odnos prema etničkim manjinama što će uzrokovati i nove sukobe o kojima autor opširnije piše u četvrtom dijelu knjige – "Izgradnja nacionalne države".

Krvavi epilozi nacionalne netrpeljivosti na Balkanu tema su ovog poglavlja. Autor obrađuje brojne sukobe i načine "rješavanja" problema manjina na ovim prostorima pa tako spominje pokolje stanovništva u bivšim osmanskim sandžacima Kosovu i Manastiru od osvajačke srpske vojske u balkanskim ratovima, habsburški sistem masovnog istrebljenja Srba u pograničnim područjima južne Ugarske u Prvom svjetskom ratu te prisilne razmjene stanovništva između Turske i Grčke 1923. u cilju stvaranja etnički homogenih država. Što se tiče prostora bivše Jugoslavije autor kao primjer spominje ustaški režim pod nacističkim pokroviteljstvom i program istrebljenja Židova i Srba u NDH (pri čemu ipak navodi pretjeranu brojku od nekoliko stotina tisuća ubijenih u Jasenovcu?!), partizanski progon i ubijanja folksdojčera iz Vojvodine te najnovije sukobe 90-ih i Miloševićevu agresiju. Autor pokazuje da su sve države imale etničke manjine, no s njima su postupale kako su htjele, kršeći njihova prava nasilnom asimilacijom i progonomima što je uzrokovalo nova nezadovoljstva. Također su sve države prolazile kroz razne vidove diktatura – od rojalističkih diktatura 20-ih godina do fašističkih i komunističkih režima. Tu je bila i još jedna katastrofa - Drugi svjetski totalni rat te još jedna igra velikih sila kroz podjelu interesnih sfera na Balkanu između Churchilla i Staljina što će ostaviti trajne posljedice na razvoj balkanskih država. Od tada, prema autoru, kreće natjecanje Zapada i sovjetskog komunizma za vođenje prema modernosti tradicionalnih agrarnih društava balkanskih država kroz industrijalizaciju i modernizaciju, što nije išlo bez problema. Usporedba Grčke pod patronatom zapada i ostalih država pod jakim utjecajem i pritiskom SSSR-a daje nam sliku razlika u razvoju, prikaz problema komunističkih država u vidu zaduženja, rastućih dugova, političkih problema i kriza. Najteže su posljedice bile u Jugoslaviji u kojoj je i slom komunizma pogoršao stanje manjina i doveo do rata što je i, kako autor smatra, zadnja faza stvaranja nacionalnih država. Autor zaključuje s tezom da bi pitanje nacionalizama i manjinskih prava trebalo pretvoriti u pitanje o granicama, uređenju i urbanom suživotu te smatra, prebacujući težište problema na ekonomiju, kako glavna prijetnja balkanskim državama sada prijeti od međunarodnog gospodarstva.

Epilog "O nasilju" analizira ratove 90-ih karakterizirajući ih ratovima za teritorij i etničku homogenizaciju uz pitanje je li to naša prošlost ili budućnost? Zaokruživanjem tematike knjige propitivanjem stereotipa o Balkanu kao regiji prožetoj nasiljem autor pobija tu tezu smatrajući da je uvoz zapadnih načela nacionalizma rezultirao sukobima i pokoljima, a ne puka činjenica da se to dogodilo na Balkanu. Uspoređujući percepciju Balkana kao primitivne i krvoločne sredine s primjerima nasilja u zapadnim zemljama

(i u novije vrijeme), zatim brojem smaknutih zatvorenika na Balkanu sa SAD-om i sl., autor još jednom daje svoje mišljenje. Zaključuje da korijeni okrutnosti nisu u balkanskom mentalitetu, već u samoj prirodi građanskog rata koji se vodi do sloma društvenih i vladinih institucija te da su i same etničke težnje posljedica suvremenih predrasuda. Ipak, u novije su vrijeme problemi i perspektive jugoistočne Europe postali bliži problemima ostatka Europe i to političkom integracijom i širenjem tržišta.

Konačno, ova je knjiga sasvim sigurno vrijedan doprinos novim shvaćanjima i pogledima na problematiku Balkana, nudi nam oslobođenje od stereotipa i daje širinu pogleda. Na kraju, iako tematika nije nimalo lagana, knjiga je napisana takvim stilom da se čita vrlo brzo, ilustrativna je, nije štura i suhoparna, a opremljena je i dodacima – kronologijom važnijih događaja na Balkanu od 330. do 1999., te s nekoliko korisnih karata.

TATJANA ŠARIĆ

**Esad ZGODIĆ, *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba.*
Knjiga prva, DES, Sarajevo 2003., 611 str.**

Knjiga *Bosanska politička misao. Austrougarsko doba. Knjiga prva* predstavlja nastavak Zgodićeve knjige *Bošnjačko iskustvo politike – osmansko doba*, koja je iz tiska izašla 1998. godine. U ovoj knjizi Zgodić se fokusira na političku misao u BiH u vrijeme austrougarske vladavine, i to samo na socijalnu i političku misao bošnjačke i srpske inteligencije, a u uvodu se nagovještava i nastavak u novoj knjizi koja će obuhvatiti socijalnu i političku misao bosanskih Hrvata te socijalne i nacionalne ideje bosanskohercegovačke socijaldemokracije. Zgodić u svom pristupu pokazuje veoma naglašen kritički pristup prema predmetu istraživanja. On se ne zadovoljava neutralnim ili idolatrijskim pristupima političkoj misli. Zgodić kritički rekonstruira političku misao, ali ne samo sa stajališta nadpersonalnih institucija (političkih stranaka, tijela vlasti, i slično), nego tu misao do kraja personalizira, opredjeljujući se za kritičko istraživanje političke misli istaknutih predstavnika bosanskohercegovačke, nacionalno diferencirane inteligencije. Kriterij koji je primijenio prilikom izbora ličnosti čiju misao (re)interpretira bio je, prije svega, akademsko obrazovanje, ali i znanstveno-teorijska i politička relevantnost te kulturna meritornost pojedinih ličnosti. Značajno je da se Zgodić odlučno i suvereno upustio ne samo u kritičku reinterpretaciju političke misli onih pojedinaca o kojima se dosad u historiografiji pisalo, nego otkriva neke dosad nepoznate ličnosti čija je politička misao imala određenu težinu (poput, na primjer, Alije Hotića, o kome se i u stručnim krugovima dosad veoma malo znalo).

Prvi dio knjige odnosi se na bošnjačku socijalnu i političku misao (str. 21-319). Kritički se interpretira misao Muhameda Emina Hadžijahića, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Šerifa Arnautovića, Safvet-bega Bašagića, Osman Nuri Hadžića, Šukrije Kurtovića, Smail-age Čemalovića, Fadila Kurtagića, Alije Hotića, Sakiba Korkuta i Saliha Kazazovića. Zgodiću nije glavni cilj da prati političku aktivnost spomenutih ličnosti, premda i o tome piše, nego prije svega da prateći njihovu spisateljsku djelatnost otkrije i kritički valorizira njihovu političku i socijalnu misao. Zbog toga Zgodić traga za svim onim što su te osobe, čiju misao valorizira, objavljivale u to vrijeme i pri tome se, zbog čestih tadašnjih običaja da se članci ili uopće ne potpisuju, ili se potpisuju pod pseudonimima, oslanja isključivo na one tekstove čije je autorstvo nesporno. Zgodić

je pregledao puno časopisa, novina, brošura, historiografske i filozofske literature i napisao knjigu koja na posve novi način govori o Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Njegova razmatranja fenomena bošnjačko-muslimanske autosrbizacije i auto-kroatizacije ne ostaju samo na razini pukog fenomena, kao što je uglavnom bio slučaj u dosadašnjoj literaturi, nego uključuju i temeljitu analizu političkih napisa pojedinih ličnosti koje su promovirale takve ideje.

Drugi dio knjige govori o socijalnoj i političkoj misli bosanskih Srba u vrijeme austro-ugarske vladavine (str. 321-608). Obradena je misao Gavre Vučkovića (čije djelovanje pripada posljednjim desetljećima osmanske vladavine i u ovoj knjizi se pojavljuje kao neka vrsta uvoda u srpsku misao iz austrougarskoga vremena), Vase Pelagića, Petra Kočića, Đorđa Lazarevića, Riste Radulovića, Nikole Stojanovića, Uroša Krulja, Jefte Dedijera, Vladimira Ćorovića, Vladimira Gaćinovića, Borivoja Jeftića i Dimitrija Mitrinovića.

Zgodić u ovom dijelu analizira one ličnosti i one tekstove koji su relevantni za historiju socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se ponekad čini da je stajalištima nekih osoba dano previše prostora u knjizi (na primjer Vasi Pelagiću i Risti Raduloviću), ali je njihova misao imala znatni utjecaj u povijesti Bosne. I u ovom dijelu knjige autor ostaje dosljedan svom kritičkom valoriziranju mišljenja pojedinih ličnosti (čak je vrlo čest naziv pojedinih poglavlja "Kritički osvrt").

Osnovni zaključak koji Zgodić donosi mogao bi se svesti na sljedeće: "Historija bosanske socijalne i političke misli iz doba austrougarske vladavine, bez obzira koliko ona bila iznutra ispresijecana različitim pa i antagoniziranim interesnim, političkim i svjetonazorskim diskursima utemeljenim u zasebnim bosanskim vjersko-etničkim subidentitetskim samorazumijevanjima (...) izražava i dokazuje *povijesni individualitet* Bosne i Hercegovine i to po temama i problemima, po vladajućim diskursima, projekcijama i anticipacijama, po unutarnjim složenostima, po međusobnim vjersko-etničkim uticajima i sl."

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Ivo PERIĆ, *Antun Radić 1868. – 1919.: etnograf, književnik, političar*, Dom i svijet, Zagreb 2002., 303 str.

U percepciji šire hrvatske javnosti ime Antuna Radića najčešće se vezuje uz eksponiranu, karizmatičnu, pojavu njegovog brata Stjepana te uz osnutak Hrvatske pučke seljačke stranke, pa samim time Radićev politički rad dolazi u prvi plan. Glavninu literaturu o Antunu Radiću, nastale u razdoblju od njegove smrti do 1940. godine, karakterizira publicistički ili memoarski pristup, dok se kasnijih godina među djelima različitih stilova i vrijednosti izdvajaju knjige i stručni članci o pojedinim segmentima njegove djelatnosti. Nedostatak znanstveno utemeljene monografije, koja bi cjelovito prikazala život i rad ovog istaknutog političara, kulturnog, prosvjetnog i znanstvenog radnika, nastojao je riješiti povjesničar Ivo Perić, objavivši 2002. godine knjigu *Antun Radić 1868. – 1919.: etnograf, književnik, političar*. Perićeva sklonost pisanju biografija hrvatskih političara očituje se u nizu monografija i znanstvenih članaka o P. Čingriji, F. Račkome, S. Radiću, A. Starčeviću, J. J. Strossmayeru, F. Supilu, A. Trumbiću, koji čine značajan dio njegova opusa. Monografija *Antun Radić 1868. – 1919.: etnograf, književnik, političar*, nastala iz potrebe autora da upotpuni spomenutu prazninu hrvatske historiografije, zasniva

se na proučavanju Radićevih *Sabranih djela* (izdanje HSS – a u 19 svezaka, 1936. – 1939.), tiskane korespondencije, zapisa suvremenika (S. Bosanca, V. Mačeka, B. Murgića, L. Perkovića, S. Radića), arhivskog materijala, periodike i stručne literature.

Nakon "Uvoda", u kojemu je uz kraći pregled postojeće literature izložena problematika pristupa i motivacija autora za obradu spomenute teme te je djelomično iznesena metodologija rada, slijedi tekst knjige strukturiran u deset dijelova, podijeljenih u 38 poglavlja, koja vrlo detaljno, razumljivo i pristupačno, kronološki obrađuju pojedine segmente Radićeva života. Na kraj knjige uvršten je "Zaključni osvrt", Summary te "Kazalo osoba" i "Bilješka o piscu".

Prvi dio "Od seoskog dječaka do doktora znanosti" kroz četiri kratka poglavlja daje biografske podatke o Antunu Radiću od najranijih dana u Trebarjevu Desnom i Martinskoj Vesi do svršetka formalnog školovanja u Zagrebu 1892. Autor često poseže za memoarskom prozom suvremenika te korespondencijom sa Stjepanom Radićom, naglašavajući blizak odnos braće. Perić ne propušta detaljno uputiti na političke i društvene okolnosti i događaje u postnagodbenoj Banskoj Hrvatskoj, koji utječu na formiranje životnih stavova zagrebačkog gimnazijalca, a potom studenta slavistike i klasične filologije.

Drugi dio "Gimnazijski profesor" raščlanjen u pet manjih poglavlja, posvećen je Radićevom pedagoškom radu u Osijeku, Požegi, Varaždinu i Zagrebu u razdoblju od kraja 1892. do druge polovine 1897. Najopširnije poglavlje ove cjeline "U Zagrebu" uz privatni život, detaljno iznosi i previranja na hrvatskoj političkoj sceni druge polovine devedesetih godina 19. stoljeća, te njihov utjecaj na daljnu sudbinu i službovanje Antuna Radića na zagrebačkoj gornjogradske gimnaziji. Kao važan segment poglavlja izdvajaju se kontakti s bratom Stjepanom, koji je 1895. osuđen na višemjesečnu zatvorsku kaznu zbog sudjelovanja u protumadžarskim demonstracijama.

Slijede četiri kronološki podudarne cjeline koje sintetiziraju Radićev književno – kritičarski i urednički rad te aktivnosti u okviru Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Matice hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Dio naslovljen "Književni povjesnik, prevoditelj i kritičar" posvećen je Radićevom djelovanju u vremenu sukoba Starih i Mladih oko književno – umjetničkih kriterija i vrednovanja književnosti u razdoblju Moderne, te prevlasti *vukovaca* u hrvatskoj lingvistici. Najopsežnije od tri poglavlja odnosi se na kritičarski rad, gdje autor u obliku citata i slobodnih interpretacija detaljno iznosi Radićeva razmišljanja o naciji, jeziku i književnosti, naglašavajući njegovo oštro protivljenje izjednačavanju hrvatskog jezika sa srpskim. Dio pod naslovom "Urednik Akademijina Zbornika za narodni život i običaje" iscrpno, u pet kraćih poglavlja, informira i podcrtava važnost Radićevog etnografsko – etnološkog rada, okrunjenog uređivanjem važne znanstvene edicije (1897.–1901.). Izdvajajući napore pri sastavljanju "Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu", te zalaganje za otvaranje etnografskog muzeja, Perić je ovu cjelinu nadopunio detaljnim prikazom *Zbornika* i citatima iz Radićevih članaka posvećenih folklornoj umjetnosti i ulozi seljaka u tadašnjem hrvatskom društvu. Na kraju posljednjeg poglavlja ukratko su izložene okolnosti odlaska sa spomenute dužnosti, uzrokovanog djelomično i animozitetom akademika Tome Maretića spram Antuna Radića. U četiri poglavlja cjeline "Pokretač, izdavaatelj i redaktor Doma" Perić podastire činjenice vezane uz utemeljenje, kulturno – prosvjetiteljski značaj i razloge prestanka izlaženja lista za seoski puk u vremenu od 1899. do 1904. Popraćena brojnim citatima članaka širokog tematskog dijapazona (122–125, 126–128), objavljenih u spomenutoj ediciji, ova cjelina ponajprije naglašava Radićevo gledište prema nužnim društvenim i političkim promjenama te, u tom pogledu, njegovu zaslugu u prosvjećivanju puka. Djelatnost u Matici hrvatskoj predmet je šeste cjeline, koja se,

premda kronološki podudarna sa sva tri prethodna, tematski ponajviše nadovezuje na treći dio knjige. Koristeći postojeću literaturu i ostavštinu Matice, Perić je detaljno predočio Radićevu funkciju tajnika (od prosinca 1901. do lipnja 1909.) i urednika polumjesečnika *Glas Matice hrvatske* te njegovo zalaganje za fuziju s Maticom dalmatinskom i blisku suradnju s Maticim slovenskom. Kao svojevrsni umetak uvršteno je poglavlje "Nastavak sukoba Starih i Mladih", s ukratko iskazanim stavovima i idejama inteligencije mlađeg naraštaja hrvatske Moderne u prvom desetljeću 20. stoljeća.

Pregledni prikaz Radićeve političke aktivnost započinje cjelinom "Suosnivač, suorganizator i član vodstva Hrvatske pučke seljačke stranke" (u tri poglavlja), a nastavlja se u sljedećoj cjelini "Zastupnik u Hrvatskom saboru". Prvospomenuta cjelina najopsežniji je dio knjige koji na pedeset stranica detaljno informira o početnim aktivnostima vezanim uz osnutak HPSS-a u prosincu 1904. i reprezentira njezina načela, naglašavajući Radićevu ulogu ideologa i tvorca programa, njegov doprinos u organizaciji i formiranju ogranka te participaciju u stranačkom glasilu *Dom* (od 1906. nadalje) i ostalim tiskovinama bliskim stranci. Osmi dio (pet kratkih poglavlja) naglasak stavlja na ulogu Radića kao političara i saborskog zastupnika kotara Ludbreg i Velika Gorica (u dva navrata), informirajući i o ukupnim izbornim uspjesima HPSS-a od svibnja 1906. do posljednjih predratnih prosinačkih izbora 1913. godine.

Posljednjih pet godina života Antuna Radića prikazano je u zadnje dvije cjeline "U neprilikama rata i porača i Preuranjena smrt" (ukupno pet poglavlja), obuhvaćajući godine I. svjetskog rata, stvaranje Države SHS i potom Kraljevine SHS. Kako je Radićeva javna djelatnost u ratnim vremenima smanjena, autor se u devetom dijelu orijentirao na prikaz privatnog života, zdravstvenih i egzistencijalnih problema uzrokovanih nedostatkom stalnog zaposlenja. Komentirajući posljednje Radićeve političke prosudbe, Perić izdvaja veličanje američkog predsjednika Wilsona zbog davanja podrške pravu naroda na samoodređenje. Opsegom najmanji dio, "Na kraju puta", u dva poglavlja prikazuje smrt Antuna Radića i samoubojstvo supruge Vilme, dok je sažetak čitavog teksta monografije dan u "Zaključnom osvrtu".

Perićeva monografija svojim znanstvenim pristupom nudi sustavan pregled života i rada Antuna Radića, dok istovremeno informativnošću i iscrpnošću u obavješćivanju predstavlja lako razumljivo štivo, pristupačno i prosječno upućenom čitatelju. Autor je, premda s izrazito naglašenim afirmativnim stavom prema objektu pisanja, uspio stvoriti cjelovitu sliku života ove svestrane osobe hrvatske politike, znanosti i kulture na prijelazu 19. u 20. stoljeće, upotpunjavajući na taj način jednu od praznina hrvatske historiografije.

GORAN ARČABIĆ

Đuro DEŽELIĆ, Dora SEČIĆ, Milovan PETKOVIĆ, *Dr. Velimir Deželić stariji (1864. - 1941.)*, Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja", Hrvatski državni arhiv, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Biblioteka: Posebna izdanja - Monumenta Draconica, knjiga III., Zagreb 2002., 383 str.

Idući ususret stotoj obljetnici od osnutka Družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja" u suizdavaštvu Družbe te zagrebačkog Hrvatskog državnog arhiva i Nacionalne i sveučilišne knjižnice pred čitateljstvo je podastrto još jedno zanimljivo i vrlo kvalitetno izdanje nastalo u sklopu zmajske nakladničke djelatnosti. Bibliotečni stručnjak, književnik, publicist, erudit prof. dr. Velimir Deželić stariji (9. II. 1864.-7. II. 1941., Zagreb), Prazmaj Klokočki, uz Emilija pl. Laszowskog, utemeljitelja Zmajske družbe, središnja je osoba kojoj je posvećen ovaj izložbeno-izdavački projekt, a ovom knjigom Zmajska braća su se barem na simboličan način pokušala odužiti svojim utemeljiteljima, budući da je već ranije realiziran isti ovakav projekt koji je bio posvećen Emiliju pl. Laszowskom (1868. - 1949.).

Knjiga posvećena Velimiru Deželiću st. sastoji se od triju cjelina koje je oživotvorio autorski trio, tj. Zmajska braća Đuro Deželić, koji se pozabavio životopisom, Milovan Petković koji je autor izložbe posvećene junaku knjige te na poslijetku Dora Sečić iz HAZU koja je knjizi pridodala opsežnu i vrlo bogatu bibliografiju radova Velimira Deželića st. te radova koji su njemu posvećeni.

"Curriculum vitae" Velimira Deželića glavna je tema prvog dijela knjige (str. 9 - 206), dijela koji je njegov unuk Đuro Deželić, Zmaj Klokočki V., podijelio na šest poglavlja. Svoje opservacije Đuro Deželić je započeo obrazlaganjem podrijetla, rođenja i djetinjstva svoga djeda koji se rodio 21. veljače 1864. u staroj kući na Krvavom mostu, uz obalu Medveščaka u Zagrebu. Vrlo detaljnu analizu autor je nastavio iscrpnim biografskim podacima o Velimirovim roditeljima, djedu po majci Blažu Šošariću te praujaku Ivanu Švearu, koji su nesumnjivo imali vrlo veliki utjecaj na njegov budući životni razvoj. Naime, i Velimirov otac bijaše književnik koji se iznimno isticao u društvenim i karitativnim djelatnostima, a ponio je i titulu "otac hrvatskog vatrogastva". Nadalje, autor nas obavještava kako je osim oca na Velimirova karitativna nastojanja svakako utjecala i njegova bolest (Werlhoferova bolest, odnosno Trombocitopenija) koju je prebolio u djetinjstvu i zbog koje se odlučio zaputiti na studij medicine. Ovi vrlo zanimljivi detalji iz Velimirova života upotpunjeni su i njegovim dnevnničkim zapisima, a prikazan je i njegov interes za knjigu i dobru literaturu od prvih gimnazijskih dana, što će kasnije rezultirati njegovim izrastanjem u jednog od prvih i vodećih bibliotečnih stručnjaka u onodobnoj Hrvatskoj.

U idućem poglavlju autor nam prikazuje Velimirovo pohađanje medicine na bečkom Sveučilištu Franje Josipa I., te život među hrvatskim studentima. Već sam život među hrvatskim studentima i uključivanje u rad Hrvatskog akademskog društva "Zvonimir" približilo je Velimira Deželića jednom od kasnijih glavnih zmajskih ideala, tj. njegovanju Zrinsko-frankopanskoga kulta koje je to društvo provodilo i briga za grob Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana u Bečkom Novom Mjestu postala je Velimirova glavna preokupacija. Uglavnom, autor nas izvješćuje kako je Velimir Deželić postao alfa i omega ovog bečkog hrvatskog kulturnog društva u kojem je pokrenuo i studentski almanah *Zvonimir* i isticao se u njegovu radu. Potom nas informira o zasnivanju obitelji, ali i kako je zbog emocionalnih prepreka koje su ga sputavale u kliničkom radu, u proljeće 1887. napustio studij medicine. Svoju budućnost prepoznao je u publicističkom radu što je dovelo do prekida s ocem, a nakon povratka u Zagreb upisao je studij

na Filozofskom fakultetu i nakon manjih vrludanja zaposlio se početkom 1894. kao pisar (perovođa), u Sveučilišnoj knjižnici.

Multidisciplinarna kombinacija književnosti, knjižničarstva i publicistike kao i društveni rad u kulturnim društvima te vjerskim i humanitarnim organizacijama glavna su obilježja života i rada Velimira Deželića st. u naponu njegove životne snage. Dvadeset pet godina proveo je u Kraljevskoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (danas Nacionalna i sveučilišna knjižnica) gdje je jedno dulje vrijeme obnašao i dužnost ravnatelja. Nakon studijskih putovanja po Italiji, gdje se upoznao s talijanskim knjižnicama i knjižničarstvom, pokrenuo je 1905. i prvi stručni knjižničarski časopis u Hrvatskoj pod naslovom *Hrvatski bibliofil*. Đuro Deželić nas izvješćuje kako je njegov djed aktivno sudjelovao pri izgradnji nove knjižnične zgrade u Zagrebu, pri čijoj je izgradnji iskoristio i svoje učeničke dane koje je dijelio s banom Pavlom Rauchom, i izgradnja knjižnice je ubrzo započela (u proljeće 1911., dovršena u ljeto 1913.). Već toliko povezane i isprepletene sudbine Velimira Deželića i Emilija pl. Laszowskog i ovdje je spojila sudbina budući da je na prijedlog bana Tomašića odlučeno kako će u novoj zgradi svoje sjedište naći i Zemaljski arhiv, a u kojemu je službovao Laszowski. U ovom dijelu knjige autor čitateljstvu približava Deželićeve napore na osuvremenjivanju biblioteke, bibliotečnog fonda, modernizaciji, potom naporima na očuvanju zgrade za vrijeme ratnih događaja 1914. - 1918. i slično. Poglavlje je upotpunjeno i Velimirovim vlastitim memorandumom koji je napisao 21. studenoga 1918., a koji autor predstavlja u cjelini (prijepisu). Naime, dokument je do sada bio potpuno nepoznat, a on nam daje vlastitu Deželićevu rekapitulaciju ravanja knjižnicom od 1911. do 1918. te potom progovara o svim potrebnim reformama koje bi dovele do toga da knjižnica postane sjedištem cjelokupne narodne kulture. Kao istaknuti Hrvat i odani katolik Velimir Deželić st. nakon osnivanja Kraljevine SHS nije predstavljao pogodnu osobu za mjesto ravnatelja ustanove te su započele političke igre. Zbog tobožnjeg nezadovoljstva osoblja svojim ravnateljem Velimira Deželića st. je od Vlada smijenila u ožujku 1919. i dodijeljen je na službovanje Kr. zemaljskom arhivu u Zagrebu. No, autor nas izvješćuje kako je to zapravo bila posljedica osobnog i politički motiviranog sukoba između Velimira Deželića ml. i Milana Rojca oko privremenog narodnog predstavnništva, u koje je Velimir ml. bio i izabran. Tako je Velimir st. ispaštao zbog tuđih grijeha iako je bio potpuno apolitična osoba. Na temelju Deželićevih osobnika iz Zemaljskog arhiva čije ocjene citira, autor nam u cijelosti prikazuje radnu stranu svoga djeda budući da spomenuti osobnici potvrđuju o kakvom je marljivom, pouzdanom, radišnom i odanom čovjeku bila riječ, a nije nebitno spomenuti i da je vladao s jedanaest svjetskih jezika. Unatoč svemu tome te unatoč mnogim prijedlozima Ivana pl. Bojničića, a potom i Emilija pl. Laszowskog za Deželićevim unaprjeđenjem, on je 1927. jednostavno umirovljen.

Autor nam nadalje prikazuje kako se njegov djed još za studentskih dana počeo baviti književnim stvaralaštvom, a većina njegova rada bila je vezana uz književni časopis *Prosvjeta*, gdje je bio i urednik od kraja 1897. godine. Svoje opservacije autor ovdje konstantno prožima izvacima iz Deželićeve Građe za memoare, a ističe njegovu iznimnu književnu aktivnost. Tako je do preuzimanja Kr. sveučilišne biblioteke pisao pjesme, pripovijesti, romane, prikaze knjiga, životopise i razne kraće tekstove, a dosta se bavio i prevodilačkim radom. Godine 1902. počeo je s pisanjem svojih povijesnih romana koji su u početku izlazili u feljtonskom obliku u *Prosvjeti*, a pisanju se vratio tek nakon smjene u Kr. sveučilišnoj knjižnici. No, njegovu tragiku upotpunjuje podatak kako je, kao jedan od najoduševljenijih boraca katoličke misli u Hrvata u komunističkom političkom i ideološkom sustavu nakon Drugog svjetskog rata, za izdavače postao svojevrсна "persona non gratae". Autor nam ovdje prikazuje i djedovu ljubav za prikupljanje biografskih podataka koje je do 1940. prikupio za vrlo velik broj osoba. Veliki broj njegovih biografija oti-

snut je u knjizi *Znameniti i zaslužni Hrvati od 925. do 1925.*, a svojim sustavnim radom na tom poslu Velimir Deželić st. je prerastao u vodećeg leksikografa svoga vremena te predstavlja preteču suvremenog Hrvatskog biografskog leksikona.

Široko područje društvenog rada kojim je bio zaokupljen Velimir Deželić st. autor nam predstavlja od samih početaka, odnosno studentskih dana u Beču gdje se dokazao u vođenju HAD "Zvonimir", prvo kao tajnik, a potom kao predsjednik. Nadalje, bio je član Društva hrvatskih književnika od njegova osnivanja 22. travnja 1900., a nakon sukoba u Društvu (1911. - 1912.) u Kuli nad Kamenitim vratima utemeljeno je "Kolo hrvatskih književnika" (1913.) gdje je Velimir st. obnašao dužnost potpredsjednika. Osim navedenoga, bio je aktivan i u Matici hrvatskoj, Hrvatskom književnom društvu sv. Jeronima (potpredsjednik, 1921. - 1941.), a bio je i iznimno aktivan u javnom katoličkom životu, u humanitarnom radu te na posljertku pri utemeljenju Družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja". Autor čitateljstvu objašnjava kako je već preko *Prosvjete* Velimir st. upoznao niz istaknutih katoličkih intelektualaca svoga vremena, a upoznaje nas potom i s njegovim sudjelovanjem u katoličkim aktivnostima, kongresima, dok su ga veze i poznanstva s franjevcima dovele u treći red sv. Franje (1921.). No, unatoč sudjelovanju na riječkom sastanku kada je biskup Mahnić udario temelje hrvatskom katoličkom pokretu, autor nas izvješćuje i kako Deželić nikada nije bio član niti jedne političke stranke, pa čak niti političke organizacije katoličkog tipa. U skladu sa svojim geslom: "Smiono i postojano", Velimir st. je bio vrlo požrtvovan u humanitarnom radu, što se uklapalo u njegov profil humanog i duboko religioznog čovjeka, a ovaj dio knjige autor je upotpunio nizom zapisa Velimirova biografa dr. Rudolfa Horvata. Velimir st. je obnašao tajničku dužnost u društvu "Hrvatska mensa academica" koje je siromašnim studentima pomagalo darujući im hranu, potom je u sklopu društva "Dobrotvor" darovao odjeću i obuću siromašnoj školskoj djeci (na mjestu predsjednika od 1907. do 1912., naslijedio oca Gjuru), a tada je i izgrađen Dobrotvorni dom u Zagrebu.

Jednu od najznačajnijih udruga u životu Velimira Deželića st. predstavljala je nadstranačka, nevladina, nepolitička i ponajprije kulturna udruga Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja". Autor nam prikazuje rad ove udruge, čiji je suosnivatelj bio Velimir st. i čije je utemeljenje predstavljalo ostvarenje njegova ideala društvenog okupljanja ljudi različitih pogleda, ali "spremnih da služe velikoj ideji hrvatske slobode". Velimir st. je bio vrlo aktivan u ovoj družbi, potpisuje autorstvo Zmajskog obrednika i himne "Zmajevke" dok je 16. listopada 1906. održao niz predavanja i potom dao prijedlog za osnivanje Pučkog sveučilišta koje je preteča današnjeg zagrebačkog Pučkog otvorenog učilišta. No, to nije bilo sve. Autor nam potom približava Velimirova neumorna nastojanja na kulturnom području. Naime, zajedno s Laszowskim bio je glavni inicijator osnivanja Gradskog muzeja i arhiva te Gradske knjižnice, kojoj je bio i prvi ravnatelj, a čime je od rušenja spašena i zagrebačka Kula ponad Kamenitih vrata. Već 1914. odlučeno je da se pripremi etnografska izložba, a potom i utemelji muzej, ali početak I. svjetskog rata ovu je nakanu odgodio do 1919., odnosno 1923. Autor nam je potom pomno opisao postupak prijenoša Zrinsko-Frankopanskih zemnih ostataka u Zagreb 1919. i njihovo pokapanje u zagrebačkoj prvostolnici, a čitateljstvu prikazuje i zmajsko znakovlje. Naime, Velimir Deželić st. je bio nositelj jubilarnog spomen-znaka "Zlatnog Zmaja", koji je nastao u spomen na tisućitu godišnjicu Hrvatskog kraljevstva i dvadesetu obljetnicu Zmajске družbe (1925.), i bio je među prvih deset odlikovanih na spomen-dan Zmajске družbe 16. studenoga 1926., a osnivači Družbe su imali pravo nošenja "Zlatnoga Zmaja" na bijeloj vrpici. Nakon uvlačenja politikanstva u Zmajsku družbu pratio je sudbinu Laszowskog i solidarno s njime podnio neopozivu ostavku na sve dužnosti (1935.), čime završava prva etapa postojanja družbe kojoj su upravo Velimir Deželić st. i Emilij Laszowski davali smjernice te su joj udarili prepoznatljivi pečat.

Nakon umirovljenja 1927. Velimir st. se vratio književnosti, odnosno pisanju romana iz hrvatske prošlosti, a 1931. je odabran za predsjednika Prvog kongresa jugoslavenskih bibliotekara u Zagrebu na kojem je označen kao "doajen jugoslovenskih bibliotekara", čime je doživio i svojevrstu rehabilitaciju. No, zbog zdravstvenih tegoba povlači se iz društvenog života, smanjuje društvene aktivnosti i uglavnom se bavi književnim radom. Autor ovdje daje i nekoliko podataka iz Velimirova privatnog života kao i njegove posljednje dane, posljednje dane jednog od prvih hrvatskih stručnjaka na području knjižničarstva i svakako vodećeg leksikografa svoga vremena. U ovom, prvom dijelu knjige autor je svoje opservacije dopunio nizom pisama, izvacima iz Deželićeva dnevnika i njegove osobne *Grade za memoare*, potom gledištima njegova biografa Rudolfa Horvata, ali i drugih osoba te nam vješto prikazao Velimira Deželića st. u tim turbulentnim vremenima, njegova stajališta i rad na mnogim područjima. Isto tako, prikazana su i mišljenja drugih osoba o njemu samome što je pak upotpunjeno i nizom podataka o osobama koje su aktivno sudjelovale u njegovu životu.

Iako nevelik opsegom, drugi dio knjige (str. 207. – 284.) od iznimne je važnosti za sve bibliotekare i bibliotečne stručnjake budući da je svojim istraživanjima Dora Sečić ovdje skupila bibliografiju dr. Velimira Deželića st. Kako se u uvodnoj napomeni i sama autorica osvrnula na svoj rad zaključila je da joj je polazište za izradu bibliografije, a dijelom i njezinog rasporeda, bio popis samog autora koji je sačuvan u njegovoj ostavštini. Autorica je taj popis provjerila i ispravila te potom nadopunila jedinicama koje su nedostajale, a bibliografiji je još pridodala i popis djela i radova posvećenih Velimiru Deželiću koji su objavljeni posthumno. Tako drugi dio knjige, koji je podijeljen na jedanaest manjih dijelova, sadrži 1.115 bibliografskih jedinica, odnosno dvjestotinjak pjesama, pedesetak crtica, feljtona, pripovjedaka i romana, potom prijevode romana, govore, Deželićeve radove iz bibliotečne znanosti, bibliografije i povijesti književnosti, njegove biografije znamenitih Hrvata, zatim povijesne radove i rasprave, prirodoslovne i ostale radove. Prikazima i recenzijama knjiga i kulturnih događaja, prijevodima, potom bibliografijom Velimira Deželića st. kao urednika, priređivača i suautora te na posljertku bibliografijom radova o Velimiru Deželiću st. i njegovim djelima završava ovaj dio knjige. Osim kazala autorica je ovdje pridodala i popis autorovih pseudonima te ovaj dio knjige svakako predstavlja bogat i iznimno važan predložak za sve koji žele saznati nešto više o Velimiru Deželiću st., ili pak o njegovim pogledima, njegovom književnom i publicističkom radu ili pogledima drugih autora budući da se sada, zahvaljujući autoričinu naporom radu, sve to može pronaći na jednom mjestu. Od navedenog broja bibliografskih jedinica oko stotinjak ih je posvećeno Velimiru Deželiću st. i njegovim djelima, a ostatak bibliografije čine njegova autorska ostvarenja.

Milovan Petković, Zmaj Velikotaborski II., je autor trećeg dijela knjige (str. 287. – 358.), koji sadrži katalog izložbe posvećene prof. dr. Velimiru Deželiću st. održane krajem 2002., u Viteškoj dvorani Kule nad Kamenitim vratima. Nakon uvodnog teksta u kojem je autor iz osnovnih biografskih podataka, službovanja i stručnog rada, potom književnog i publicističkog rada te na posljertku javnog, kulturnog, vjerskog i Zmajskog djelovanja čitateljstvu približio Deželićev curriculum vitae upotpunivši ga i s dvadesetak stranica kronološkog prikaza važnijih događaja iz njegova života i stvaralaštva, ovaj dio knjige donosi i detaljan popis i prikaz dvjestotinjak kataloških jedinica, tj. izložbenih eksponata koji su bili predstavljeni na spomenutoj izložbi. Osim arhivske i faktografske građe izložba je bila upotpunjena muzejsko-galerijskom i bibliotečnom građom, a u realizaciji ovog izložbenog projekta, nastalog prema autorskoj ideji Milovana Petkovića, osim Zmajске braće sudjelovali su i djelatnici Hrvatskog državnog arhiva, HAZU-a te Knjižnica grada Zagreba.

I što reći na kraju o knjizi posvećenoj životu i radu ponajprije hrvatskog književnika, bibliotekara i leksikografa Velimira Deželića st. (1864. - 1941.). Ova bogato ilustrirana i vrlo detaljno priređena knjiga još je jedno u nizu kvalitetnih i bogatih izdanja, kakva i priliče nakladničkim projektima Družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja". U nizu podataka kojim obiluje ova knjiga Zmajaska braća su za buduće naraštaje očuvala spomen na ovog znamenitog hrvatskog sina koji, uz Emilija pl. Laszowskog, svakako predstavlja i idejnog začetnika utemeljenja njihove družbe. Ujedno to je još jedan od događaja-uvodnika u proslavu 100. obljetnice utemeljenja družbe, koja bi se trebala održati 2005., ali i oživotvorenje posljednje želje Viktora Mohra, Zmaja Svetoandrijskog i Družbina posljednjeg protonotara pred njezino raspuštanje 1946., koji je mukotrpno istražujući u arhivima te sređujući zmajsku arhivsku građu, možda i vođen Deželićevim geslom: "Smiono i postojano", vjerovao u ostvarenje dalekog cilja, odnosno ideje da se jednoga dana pripremi povjesnica posvećena radu i djelovanju Zmajske braće. Stoga ova knjiga, uz one već otisnute i posvećene Emiliju pl. Laszowskom Szeligi i radu obnovljene družbe (1990. - 2001.), osim što predstavlja samo još jedan kvalitetan prinos realizaciji Mohrove želje, pridonosi i boljem razumijevanju rada ove izrazito hrvatske i dosta često prešućivane kulturne udruge. U gomili podataka, u ovom zaista reprezentativnom izdanju čitatelj se ne treba plašiti povećeg fonda stranica, jer svakako neće naići niti na suhoparnost (što zna biti boljka sličnih izdanja) budući da se, unatoč trima autorima, svi dijelovi knjige izvrsno nadopunjuju i ne predstavljaju isključivo suhoparno nizanje podataka. Tome pridonosi i niz detalja iz Deželićeve *Grade za memoare*, potom zapis drugih suvremenika i slično koji samo upotpunjuju i još bolje objašnjavaju Velimira Deželića st. kao osobu, te prikazuju njegovu osobnost europski orijentiranog, hrabrog i postojanog hrvatskog erudita, znanstvenika, a ponajprije predanog i neumornog radnika na dobrobit hrvatske kulture i njezine baštine. S druge strane, ova je knjiga vrijedan prinos rasvjetljavanju povijesti Zmajске družbe, hrvatske kulturne udruge koja je još ne tako davno bila samo još jedna od proskribiranih i zabranjivanih tema iz bogate hrvatske prošlosti.

MARIO KEVO

Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić – progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo 1889.-1928.*, Dom i svijet, Zagreb 2003., 280 str.

Gotovo nema hrvatskog političara o kojem se toliko pisalo kao o Stjepanu Radiću, osnivaču i predvodniku najveće hrvatske političke stranke između dva svjetska rata. Pisali su o njemu i njegovoj političkoj djelatnosti i publicisti i povjesničari. Prvi – publicisti – znatno su pridonijeli popularizaciji Radićeva lika, ali su često nekritički prikazivali pojedine Radićeve političke poteze i aktivnost dajući tako nerealnu sliku njegova lika često i prema dnevopolitičkim potrebama. Drugi – povjesničari – polazeći s osnovnog stajališta povijesne znanosti koja traži da se rekonstruira istinski tijek prošlih zbivanja i da se utvrde vjerodostojne povijesne prosudbe, nastojali su spoznati stvarnu Radićevu djelatnost, motive njegove aktivnosti, idejne osnove njegova političkog programa i rezultate njegova sveukupnog djela. Tako je djelovanjem jednih i drugih nastala velika količina radova od kojih mnogi ne pridonose znanstvenoj valorizaciji Radićeva djela.

O Stjepanu Radiću pisalo se još za njegova života. Pisali su pojedinci koji su shvaćali njegovu političku djelatnost kao nacionalnu borbu protiv jednog sustava u kojem je hrvatski narod doveden pod udar velikosrpske hegemonije u neravnompravan polo-

žaj (Ante Hikec). Posve drukčije su tada pisali oni koji su Radićevu politiku prosuđivali sa stajališta i ideologije Komunističke partije Jugoslavije, tj. u konfrontaciji suprotstavljenih klasa i neprekidnoj klasnoj borbi s ciljem obaranja postojećeg društvenog poretka (Cesarec, Krleža).

Poslije Radićeve smrti ubrzo se pojavljuju radovi u kojima se mirnije prosuđuje Radićev lik i ističu osnovne komponente njegove ličnosti: vizionarstvo i mesijanizam (Milutin Cihlar Nehajev). Godine 1937. pojavljuje se i prva knjiga s prikazom Radićeva cjelokupnog života i političkog djelovanja (Milan Marjanović).

Prvi znanstveni tekst o Stjepanu Radiću napisao je Jaroslav Šidak u ljubljanskom časopisu "Sodobnost" pod naslovom "Idejno dozorevanje Stjepana Radića" (1940.). U poslijeratnom razdoblju u komunističkoj Jugoslaviji nastala je duga pauza u objavljivanju znanstvenih obrada Radićeve ideologije i politike, što ne znači da su povjesničari zaboravili na tu problematiku. Prvi znanstveni radovi u novim političkim okolnostima pojavljuju se tek na izmaku 50-ih godina. Od tada nekoliko hrvatskih povjesničara objavljuje svoje radove o Stjepanu Radiću u stručnim časopisima ili kao monografije izrađene na temelju arhivske građe. Među povjesničarima, istraživačima Radićeva djela, treba spomenuti Bogdana Krizmana, Tomislava Iška, Ivana Mužića, Miru Kolar, Branku Boban, a i sâm sam im se pridružio s nekoliko svojih priloga. I kad nam se činilo da smo sve istražili, da su znanstvene obrade idejne podloge, programske orijentacije, definiranih ciljeva i etapa Radićeva djelovanja zaokružene, pojavili su se radovi Bosiljke Janjatović koji pokazuju da još uvijek ima praznina koje treba popuniti, da još uvijek ima nepoznanica ili nedovoljno uočenih obavijesti i segmenata Radićeve aktivnosti, da ima arhivske građe koja u dosadašnjim znanstvenim obradama nije korištena. To potvrđuje njezina najnovija knjiga *Stjepan Radić – progone, zatvori, suđenja, ubojstvo 1889.-1918.*

Ovom knjigom Bosiljka Janjatović upozorila je da, pored toga što smo o hapšenjima i progonima Stjepana Radića već dosta znali, ipak o tom dijelu Radićeve životne drame nismo saznali sve. Autorica se potrudila da dublje uđe u tu problematiku i da podastre nove spoznaje i nova saznanja. Sama utvrđuje da su mnogi autori u svojim radovima navodili podatke o progonima Stjepana Radića, ali da arhivska građa, koja svjedoči o tom aspektu Radićeva života, nije sva obrađena. Ona upozorava i na nedovoljnu obrađenost ondašnjeg tiska, bilo onog vladajućih struktura, bilo opozicijskog, zaključujući s pravom da su obavijesti iz tih izvora vrlo značajne za ukupno sagledavanje ove tematike, jer daju uvid u političku atmosferu tog vremena.

Tekstove svoje knjige autorica je podijelila u dva dijela: u prvom obrađuje Radićeve progone u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije, a u drugom u razdoblju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, te utvrđuje da su za Radića obje monarhije bile isto "barem što se tiče odnosa vladajućeg poretka prema njegovim političkim opcijama i djelatnosti".

U prvom dijelu autorica objavljuje tekstove u kojima donosi podatke o kažnjavanjima Radića od njegovih prvih istupa u studentskim danima do pred Prvi svjetski rat. Bila su to hapšenja i kažnjavanja zbog iskazivanja političkih gledišta koja nisu bila po volji vlastima. Prvi sudski proces protiv Stjepana Radića vođen je 1893. pred Sudbenim stolom u Petrinji. Radić je bio izveden pred sud zbog istupa u Sisku prigodom obilježavanja 300. godišnjice pobjede hrvatskog bana Tome Bakača nad Turcima. Kada je sisački gradonačelnik nazdravio banu Khuenu Hedervaryju, Stjepan Radić reagirao je povikom da se tu slavi pobjeda hrvatskog bana, a ne "pašovanje mađarskog husara". Zato je osuđen na kaznu od četiri mjeseca zatvora koju je izdržao u Petrinji. U sljedećem tekstu autorica opisuje sudski proces zbog spaljivanja mađarske trobojnice 1895. godine u Zagrebu na trgu bana Jelačića. U toj demonstraciji aktivno je sudjelovao i Radić. Premda se činilo da

je taj događaj (a o njemu se dosta pisalo) u potpunosti osvijetljen, autorica nalazi da još uvijek ima otvorenih pitanja i neustanovljenih odgovora, pa čak i da neki do sada izneseni podaci nemaju potporu u dostupnim izvorima. Odlukom sudbenog vijeća Radić je bio osuđen na šest mjeseci strogog zatvora.

Autorica nastavlja pratiti proganjanja Stjepana Radića pa obrađuje Radićevo istupanje u vrijeme velikih protusrpskih demonstracija u Zagrebu 1902. godine. Tada je odvratio demonstrante od demoliranja srpskih trgovina i upućivao ih da protestiraju protiv Mađara. Pozivao ih je da pođu na željeznički kolodvor i skinu mađarske natpise. Osuđen je na šest mjeseci teške tamnice.

Godine 1903. Stjepan Radić bio je dva puta izveden pred sud: najprije u Mitrovici (u veljači), a potom u Zagrebu (u kolovozu). Optužnice su bile pokrenute “zbog smetanja javnog reda i mira”. Radić je, naime, protestirao protiv mađarizacije Hrvatske i javno iznosio zahtjev za korektnu primjenu Hrvatsko-ugarske nagodbe. Bio je osuđen na kaznu od dva mjeseca strogog zatvora pooštrenu postom i samotnim zatvorom svaki mjesec. I sljedećih godina Radić je stalno praćen i preslušavan zbog svoje političke djelatnosti. Protiv njega održana su i dva sudska procesa u Osijeku 1912. godine.

U drugom dijelu knjige, u kojem je obrađeno razdoblje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, autorica prati represivne mjere protiv Stjepana Radića u novostvorenoj državi. I tada je Radić bio podvrgnut strogom nadzoru policije i žandarmerije, hapšen i kažnjavao. Režim je posebnu pozornost posvetio njegovim akcijama i djelovanju njegove stranke. Već u ožujku 1919. Stjepan Radić je prvi put uhapšen i to po izravnom nalogu iz Beograda. U to je vrijeme vladajuća garnitura (u kojoj je značajnu ulogu imao Svetozar Pribićević) nastojala sve staviti pod nadzor i izgraditi takav mehanizam vlasti koji će učvrstiti unitarizam i centralizam i prije formalno donesenog ustava. Autorica upozorava da je u takvoj konstelaciji Radićevo hapšenje bio potez vlastodržaca za onemogućavanje opozicije. Radić je sumnjičen da je u vezi s određenim inozemnim krugovima (talijanskim i mađarskim) i da agitira protiv jedinstva države, što – dakako – nije odgovaralo istini. Vlasti su ga pod svaku cijenu htjele isključiti iz političkog života. Za boravka u policijskom zatvoru, pa zatim u sudskim uzama sakupljao se dokazni materijal protiv Radića. No autorica utvrđuje da se nisu mogli pronaći pouzdani inkriminirajući podaci, pa se nastavilo političkim obračunom. Radić je ostao u zatvoru bez presude do kraja veljače 1920 godine. Tada je pušten odlukom novog hrvatskog bana Matka Laginje. Dakle, u zatvoru je proveo godinu dana bez suđenja i izrečene kazne.

Po izlasku iz zatvora Radić je razvio veliku političku djelatnost. Zato nije trebalo dugo čekati na njegovo novo hapšenje. Ono je uslijedilo već potkraj ožujka iste 1920. godine nakon velike skupštine njegove stranke u Sisku. Autorica detaljno rekonstruira događanja pozivajući se na provjerenu dokumentaciju. Državni tužitelj je – navodi ona – naveo različite podatke o Radićevoj djelatnosti, bilo pisanoj, bilo govornoj, karakterizirajući je kaznenim djelom. U svom osmosatnom govoru Stjepan Radić je opovrgnuo interpretacije državnog tužitelja. Posebno je odbio optužbu da je radio na odvajanju Hrvatske od nove države. No, sudsko vijeće ga je ipak osudilo na dvije i pol godine strogog zatvora s tim da na dan 1. prosinca. (a to je bio dan ujedinjenja!) mora postiti i biti u samici. U zatvoru je ostao do 28. studenoga 1920. upravo na dan održavanja izbora za Ustavotvornu skupštinu.

Premda Radić sve do smrti 1928. godine više nije bio izvođen pred sud, bio je i dalje pod stalnim nadzorom. Nakon primjene Obznane na HRSS Radić je bio sedam i pol mjeseci u sudskom zatvoru u Zagrebu. Do suđenja nije tada došlo jer je u proljeće 1925. uslijedio njegov poznati politički zaokret: priznanje monarhije i Vidovdansko

va, te sporazum s radikalima. Prijelazom u opoziciju i povezivanjem sa Svetozarom Pribičevićem u Seljačko-demokratsku koaliciju Stjepan Radić je ponovno stavljen pod nadzor policije. Autorica upozorava na traženje motiva i povoda za krivično gonjenje. Bio je optuživan i sumnjičen na temelju izmišljenih, lažnih podataka o rušilačkoj djelatnosti protiv države, kralja i vojske, mada takvih postupaka i namjera u njegovoj aktivnosti nije bilo.

U završnom dijelu knjige autorica je obradila atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu u lipnju 1928. godine. Razrađujući dostupne materijale o tijeku događanja u Skupštini ona utvrđuje da vladajuće strukture "nisu željele slušati kritike vlastitih poteza" koje je Stjepan Radić stalno iznosio i tako ugrožavao njihovu vladajuću poziciju. Njegovo ubojstvo – zaključuje – bilo je organizirano političko ubojstvo, mada su organi kraljevske vlasti, središnja vlada, žandarmerija i policija nastojali prikriti stvarnu pozadinu atentata.

Stjepan Radić bio je hapšen, osuđivan, držan u zatvorima s presudom, a nekad i bez presude. Ta aureola progonjenoga još više mu je približavala mase, koje su ga zdušno slijedile u borbi koju je vodio za ostvarenje svog političkog cilja. Odmah na početku knjige Bosiljka Janjatović utvrđuje jedan iznenađujući i impresivan podatak da je Stjepan Radić u 40 godina aktivnog bavljenja politikom bio oko 5 godina u zatvorima i da je njegovo kažnjavanje zatvorom uslijedilo nakon brojnih oblika onemogućavanja njegove legalne političke djelatnosti.

Stjepan Radić bio je progonjen i kažnjavao zbog svojih javnih i smionih istupa u raznim prigodama. Protestirao je zbog gaženja elementarnih ljudskih prava i onemogućavanja iskazivanja pripadnosti hrvatskoj naciji. Autorica upozorava da je prvi njegov progon i uslijedio 1889. (Radić je tada imao 18 godina!) kada je za vrijeme izvedbe opere Ivana pl. Zajca "Nikola Šubić Zrinski" u zagrebačkom kazalištu povikao: "Slava Zrinskom, dolje tiranin Hedervary". Od tada do sloma Dvojne monarhije nižu se sudski procesi koji su uvijek uslijedili nakon javnog iskazivanja otpora nasrtaju na hrvatsku slobodu. To se nastavilo i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, uspostavljenom Prvoprosinacskim aktom 1918., kojega Radić nije priznavao jer ga nije odobrio hrvatski narod. Nije priznavao ni monarhiju, ni srpskoga kralja jer se ni o tome hrvatski narod nije izjasnio. Zato je i novostvorenu državu umjesto Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nazivao "Međunarodno priznati teritorij Srba, Hrvata i Slovenaca". Zatvori, suđenja, progoni nastavljaju se i dalje, da bi na kraju u Narodnoj skupštini 1928. bio pogođen metcima radikalskog poslanika Puniše Račića, te od posljedica ranjavanja umro.

Sva je Radićeva stradanja autorica temeljito i dokumentirano obradila. Iz njezinih obrada nedvosmisleno proizlazi da tijekom svih represivnih mjera, proganjanja, kažnjavanja, tamnovanja sa ili bez presude, Stjepan Radić iskazuje izuzetnu osobnu hrabrost i dosljednost u svom odnosu prema nositeljima represije. Elokventan, argumentiran i logičan u svojim nastupima pred organima gonjenja i sudskim vijećima, opširan i slikovit u svojim obranama Radić je izazivao zbuđenost u redovima svojih progonitelja. Ostajao je nepokolebiv i ustrajan u borbi za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Autorica je sve to uočila, pa njezinim kazivanjem Radićev lik postaje vjerodostojniji i argumentirano potvrđen.

Na kraju treba utvrditi da tekstovi Bosiljke Janjatović, objavljeni u ovoj knjizi, odražavaju njeno dobro poznavanje metodologije obrade arhivske građe. Kompozicija njene knjige odlikuje se sistematičnošću i čitkošću, pa se njeno izlaganje prati bez ikakvog napora. Nove spoznaje, koje autorica donosi u svojoj knjizi, pouzdano potvrđuju da se radi o vrijednom prilogu poznavanju novije hrvatske povijesti.

Sheila FITZPATRICK, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press 2000., 288 str.

Ovo je knjiga o životu običnih, 'malih' ljudi, život kojih, i po njihovu samorazumijevanju, nije bio običan život, jer, kako kaže autorica, za one koji žive u izvanrednim okolnostima – a takve su bile tridesete godine staljinskog Sovjetskog Saveza, 'običan' je život luksuz. (1.)

Mnogo je teorija kako pisati historiju svakodnevnog života: od onih koje težište stavljaju na obiteljski život ili na radne okolnosti, do onih koje kao središte izdvajaju opozicijsko djelovanje u nedemokratskim režimima. S. Fitzpatrick svoje je istraživanje usmjerila na praksu života u gradovima tj. na oblike ponašanja i strategije preživljavanja koje su ljudi tog doba razvili da bi se mogli nositi s iznimnim društvenim i političkim okolnostima. U sadržajnom smislu, knjiga je mozaik iskustava u različitim oblastima života ljudi tog vremena: ona svjedoči o unutarstranačkim odnosima u Partiji, preživljavanju u gospodarskim nestašicama, o kulturi pretvaranja i denunciranja, o 'stahanovcima', obiteljskim odnosima, uvjetima života u pretrpanim državnim stanovima, iskustvu 'velikih čistki', životu političke elite, privilegijama i 'vezama', utopizmu doba i mitovima o 'boljoj budućnosti', o sudbini stigmatiziranih, o vicevima koji su pričani na račun vlasti.

Kao izvor, poslužila je opsežna građa središnjih i regionalnih arhiva prijašnjeg SSSR-a, novine i časopisi iz tridesetih godina, književna i filmska djela staljinske kulture, korišteni su i emigrantski zapisi, a pri analizi autorica je koristila najširi izbor relevantne literature, uključujući i doktorske disertacije svojih studenata.

Rad je strukturiran u osam poglavlja: "The Party is Always Right", "Hard Times", "Palaces on Monday", "The Magic Tablecloth", "Insulted and Injured", "Family Problems", "Conversations and Listeners", "A Time of Troubles".

Svakidašnji život sovjetskih građana tog doba obilježen je temeljno, prema autorici, materijalnim nestašicama kao i sveprisutnošću države. Ukidanje tržišta od strane države i njegova zamjena državno-planskom privredom, koja nikako nije uspijevala građane opskrbiti potrepštinama, imalo je mnogostruke i trajne društvene posljedice, između ostalog i tu, da su status i privilegiji bili u funkciji pristupa svim dobrima, a ne vlasništvo nad sredstvima proizvodnje.

Država je bila najvažnija institucija izvan obitelji, građanin se s njome sretao pri traženju posla, socijalne pomoći, ishođenju dokumenata, njoj se žalio zbog zloupotreba vlasti i učinjenih nepravdi, od nje se tražila pomoć pri rastavi braka i prisiljavanju bračnog druga na plaćanje alimentacije, njoj su potkazivani zavađeni susjedi i neomiljeni šefovi, ona je procjenjivala tko je u nekoj fazi razvoja 'prijatelj', a tko 'neprijatelj' poretka, Partije, Staljina...

Niz priča oslikava lik 'aktiviste', tj. člana Partije, Komsomola i 'nepartijske' aktiviste, čija je uloga da pomažu provođenje državnih i partijskih mjera. Osobito su se mladi, pripadnici Komsomola, istakli svojom militantnošću pri kolektivizaciji i protureligijskoj kampanji te u borbi protiv zloupotreba 'birokracije', kao npr. glavni lik musicala tog doba 'Djevojka s karakterom' koja se na poljoprivrednom dobru na Dalekom istoku bori protiv osionosti upravitelja. Ona doživljava poraz - jer je na njegovoj strani lokalna vlast - ali ipak odlazi u Moskvu s uvjerenjem će u Kremlju, na najvišem mjestu vlasti, njezino ponašanje biti pohvaljeno kao podobno mladom sovjetskom domoljublju. Prema

Fitzpatrick, "paradoks je aktivizma tridesetih bio u tome da je podupirao režim kritizirajući istodobno njegove izvršitelje." (36.)

Nestašice kruha 1939.-1940. obilježavala je panika stanovništva i nepregledni redovi, a o tome je domaćica s Volge pisala Staljinu "da se nešto strašno događa. Da bi se dobio kruh treba doći u dva sata noću i stajati do šest za dva kilograma raženog kruha." (43.) Nije samo kruha nedostajalo: gnjevni građanin je pisao ministru opskrbe: "Imamo mora, i ona su ista kao i prije, i trebalo bi biti toliko ribe koliko hoćeš i to raznih vrsta, ali ja sam čak zaboravio kako riba izgleda." (43.)

Nakon uspostave sovjetske vlasti i početka provođenja industrijalizacije zemlje, došlo je do ogromnog priljeva stanovništva u gradove, u kojima se tada i zadugo, zbog drugih gospodarskih prioriteta, nije ništa gradilo. Naacionalizacijom je država došla u posjed velikog broja stanova, ali su i oni bili nedovoljni: stanovi su Moskve i drugih gradova bili prenaseljeni. Obiteljima je dodjeljivana po jedna soba, bez obzira koliko su članova imale: "Soba nije imala tekuću vodu, na potrganim pokrivačima i zavjesama spavale su i sjedile dvije do tri generacije, hrana je visila u vrećicama po prozorima. Zajednički umivaonici, zahodi, kuhinje - uglavnom više ništa nego 'primusi', nalazili su na 'ničijoj zemlji', između soba ili u prolazima pretrpanim opranim rubljem." (47.)

Svakidašnji život građana tog doba sačinjavale su i manje turobne pojave kao što je npr. bila promjena imena od 'staromodnih' seoskih, ili onih vezanih uz svećenstvo, u moderna, gradska - 'kulturna' imena: Nikite, Kuzme, Fome, Mitrofani i Tihoni postajali su Vladimiri, Konstantini, Valentini i Andreji, žene su odbacivale imena kao Praskovia, Agafia, Fekla, Marfa ... i mijenjale ih u Galina, Ljudmila, Nina, Svjetlana. U tome ih je poticala lokalna vlast, pozivajući ih "da stresu prašinu s nogu" i oslobode se "starih seljačkih imena." (84.)

Racionirano snabdijevanje stanovništva pratio je istodobno sustav privilegija uveden za elitu: prema autorici, izvor tome nije bio ideološki, nego opći nedostatak hrane koje, jednostavno, nije bilo dovoljno za sve. Posebne prodavaonice, restorani i dostava u kuću, samo su neki od oblika tog sustava koji je unutar sebe bio strogo hijerarhijski strukturiran, ovisno o razini i mjestu službe. Počevši od kraja dvadesetih godina, viši partijski i državni funkcionari primali su posebne količine 'sljedovanja', a prema sjećanju Helen Bonner, (kasnije supruge Andreja Saharova), čiji je poočim bio viši Kominternin 'kadar', a majka zaposlena u moskovskom komitetu, očevu se 'sljedovanje' dostavljalo dvaput mjesečno i sadržavalo maslac, sir, suho voće, konzerviranu hranu, uz posebne pakete za praznike (plus kavijar, dimljena riba, čokolada...), dok se majčino 'sljedovanje', inače mnogo oskudnije, preuzimalo jednom tjedno u posebnoj trgovini, i za njega se plaćalo. (96.)

Analiza pokazuje da su neki grijesi u jednom tako represivnom sustavu bili i oprostiti, uključujući čak i neke ideološke devijacije, ali u nekim trenucima porodično socijalno porijeklo ili predrevolucionarni život i sklonosti bili su 'opasni po život'. Iako je Staljinova izjava izrečena tijekom kampanje kolektivizacije sredinom tridesetih da 'djeca ne odgovaraju za očeve' na nižim razinama bila operacionalizirana, govore mnogi sačuvani dokumenti partijskih i organa vlasti, kao uputa da se ne stigantizira po tom temelju, sjećanja pojedinaca govore nešto posve drugo. Pritisak 'socijalnog porijekla' bio je prihvaćen ne samo kod partijskog članstva, nego i u širim slojevima te se često nečije 'loše' ili 'sumnjivo' držanje tumačilo posljedicom socijalnih ('buržoaskih') određenja. 'Griješ porijekla' priznavali su i predstavnici vlasti, osobito u obliku 'samokritike' za 'velikih čistki', npr. kada je zamjenik lokalnog 'sovjeta' iznenadio prisutne priznanjem da je i on 'prevario svoju partiju' jer je kod prijema lažno naveo da je "sin službenika, a ne seoskog žandara". (135.)

Autorica se bavi i istraživanjem pozicije žene u sovjetskom sustavu. Dok je početak revolucije bio obilježen podrškom ženskoj emancipaciji i potpunoj ravnopravnosti spolova, tridesetih godina došlo je do povratka mnogo tradicionalnijoj ulozi žene. Materijalno i simbolički potican je status 'majki heroja' - onih koje su imale više djece, a u javnost su se probili i savjeti o 'ženstvenijem' oblačenju 'drugarica'. Donošenje zakona o zabrani pobačaja 1936., a koji je, svojom strogosti iznenadio mnoge partijske aktiviste i intelektualce, imao je za cilj, prema tadašnjim vlastima, učvršćenje obitelji. Visoka stopa razvoda te veoma proširena pojava da očevi izbjegavaju plaćanje alimentacije, zaista je u to doba bila opća te se zabranom pobačaja, povišenjem dječjeg doplatka i nagrađivanjem 'majki heroja', kao o otežavanjem rastava, problem nastojao riješiti. Ali – kako su u javnoj raspravi o nacrtu tog zakona rekle mnoge žene – život u nemogućim stambenim, nikako nije pogodio većem broju djece. Neke su od njih javno – iako je politička propaganda stigmatizirala žene koje žele ili čine pobačaje – i hrabro o tome progovorile, ali na to se vlast nije osvrnula. Život pak, svih 'majki heroja' nije bio onakav kakvim su ga slikali politički govori. U pismu jedne Armenke upućenom 1938. Vrhovnom sovjetu stoji: "Imam sedmoro djece. Moj je muž uhapšen i osuđen na smrt, naša imovina je konfiscirana. Nakon njegova uhićenja, istjerana sam iz kolhoza. Moja djeca gladuju. Ne daju mi nagradu za više djece, pozivajući se na uhićenje muža. Molim ublažite kaznu mome mužu i opozovite presudu o oduzimanju našeg vlasništva." (156.)

Dio strategije preživljavanja bile su i šale i vicevi koje su građani stalno pričali, unatoč svemu, čak i za vrijeme 'velikog terora', 1937., npr ova: "Noć. Zvono na vratima. Muž odlazi vidjeti tko je. Vraća se i kaže ženi: 'Ne brini, to su samo lopovi koji su nas došli pokrasti.' Ili, razgovor dvojice u zatvoru: "Zašto si ti ovdje? - Zbog brbljanja, pričao sam viceve. A ti? - Zbog lijenosti. Čuo sam vic i pomislio: Reći ću im to sutra, ali moj drug nije traćio vrijeme." (185.) Jedna je od najpopularnijih šala uopće, govorila o nekoliko zečeva koji su došli do sovjetsko-poljske granice, tražeći ulaz u Poljsku. Zapitani zašto žele napustiti svoju zemlju, odgovorili su: 'GPU /policija/ je dao naređenja da se uhititi svaka deva u Sovjetskom Savezu.' 'Ali vi niste deve!' 'Pokušajte vi to reći GPU.' (218.)

Teški uvjeti preživljavanja oblikovali su, kaže Fitzpatrick, karakter i navike *homo sovieticus*, koji je postao konformist, zavisn, pasivan, fatalist, nepovjerljiv, nezadovoljan režimom u kojemu je živio, ali, temeljni uzrok nezadovoljstva bio je gospodarski: ljudi su loše živjeli, gore nego oni prije deset ili dvadeset godina ranije: 'Bilo nam je bolje prije' (za NEP-a, pod carem), bio je najčešći od svih zabilježenih kritičkih komentara prema policijskim, NKVD-ovim izvještajima. (223.-224.)

Ova je knjiga zanimljivo i instruktivno štivo za sve koji se bave proučavanjem prošlosti komunističkog sustava, jer se odlikuje dokumentarnošću, analitičnošću i osebujnošću izraza. Također, poslužit će kao i temeljno pomagalo u metodološkim nedoumicama oko istraživanja problematike koja kod nas još uvijek čeka svoje istraživače.

KATARINA SPEHNJAK

Radina VUČETIĆ MLADENVIĆ, *Evropa na Kalemegdanu, "Cvijeta Zuzorić" i kulturni život Beograda 1918-1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka "Studije i monografije", knjiga br. 25, Beograd 2003., 265 str.

Završetkom Prvog svjetskog rata Beograd postaje glavni grad nove jugoslavenske države. Autorica smatra da je time otvoreno novo razdoblje povijesti toga grada jer iako je on i prije rata bio glavni grad Kraljevine Srbije, njega je i početkom 20. stoljeća "obeležavao Orijent", a višestoljetna turska vladavina ostavila je vrijednosti koje je "trebalo pobediti drugim i drugačijim sveopštim vrednostima". Beograd u tom razdoblju bilježi znatan porast broja stanovnika, odnosno s nešto više od 100.000, koliko je imao po popisu iz 1921. godine, taj broj se do 1931. popeo na nešto manje od 240.000 ljudi. Dolazi i do njegovog prostornog širenja i preobražaja u grad koji sve više ima europske crte urbanog razvoja. Ove promjene osjećale su se i u kulturnom i umjetničkom životu Beograda, odnosno u nastojanju povezivanja s kulturnim i umjetničkim trendovima tadašnje zapadne Europe. U tom smislu treba sagledati i djelovanje Udruženja prijatelja umjetnosti "Cvijeta Zuzorić", koje je osnovano početkom 1922. godine. Djelatnost ove udruge je i tema ove knjige. Važnu ulogu u osnivanju ove udruge imao je poznati srpski dramatičar i komediograf Branislav Nušić (1864.-1938.). Ipak bitnu ulogu u djelovanju udruge odigrale su i "ugledne beogradske gospođe". Neke od njih su tijekom Prvog svjetskog rata boravile u Parizu, Rimu, Ženevi ili Londonu, a to iskustvo je nedvojbeno utjecalo da u Beogradu pokušaju promicati vrijednosti urbanog i kulturnog života koje su upoznali u zapadnoeuropskim gradovima. Udruga je dobila ime po Dubrovčanki Cvijeti Zuzorić, koja je u 16. stoljeću okupljala tadašnju kulturnu elitu svoga grada i promicala vrijednosti tadašnjeg razvijenog svijeta. Sličnu ulogu željele su odigrati i "beogradske dame", zbog čega su svojoj udruzi i dali spomenuto ime. Važan element u djelovanju udruge bila je izgradnja Umjetničkog paviljona na Kalemegdanu, koji je svečano otvoren krajem prosinca 1928. godine. Financiranje izgradnje ovog objekta ostvareno je raznim dobrovoljnim prilozima, čime je građanstvo Beograda djelatno uključeno u akciju čiji je cilj bio podizanje razine kulturnog života u tom gradu. U Umjetničkom paviljonu održane su brojne likovne izložbe, koncerti i drugi kulturni događaji. Autorica navodi da je Beograd vodio "stalno utrkiivanje" sa Zagrebom, odnosno postojao je "kompleks što Beograd nema ono što Zagreb ima". U tom smislu je postojanje Strossmayerove galerije i Salona Ulrich u Zagrebu bio poticaj da slični objekti za promicanje likovne i drugih umjetnosti budu podignuti i u Beogradu.

Udruga "Cvijeta Zuzorić" je bila izuzetno djelatna u organizaciji likovnih izložbi. Autorica procjenjuje da je organizirano ukupno oko 250 takvih izložbi. Organizirane su izložbe jugoslavenskih slikara, ali nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature sve veći broj hrvatskih i slovenskih slikara nije izlagao u Beogradu. Autorica zaključuje da je organiziranje likovnih izložbi imalo bitnu ulogu u formiranju beogradske kulturne javnosti. Prve izložbe posjećivalo je nekoliko stotina ljudi, dok je početkom 1930-ih taj broj narastao na više tisuća posjetitelja, a krajem istog desetljeća i na nekoliko desetaka tisuća. Vrlo je bitna i organizacija izložbi stranih slikara, npr. izložbe suvremenog pariškog slikarstva, suvremene njemačke i francuske umjetnosti, kao i češka, mađarska i engleska izložba, te izložba ruskih emigrantskih umjetnika. Osim toga, tijekom 1932. godine izložbe jugoslavenskih umjetnika organizirane su i u Amsterdamu i Bruxellesu. Autorica navodi da je udruga "Cvijeta Zuzorić" ovim djelatnostima pomogla unapređenju ukusa i nužne kritičnosti beogradske likovne javnosti, odnosno prelazak srpske (jugoslavenske) umjetnosti iz "balkanskog podneblja" u tokove suvremene europske umjetnosti. Dovoljno novca

za kupovanje slika i drugih umjetnina imale su osobe koje često nisu imale razvijen osjećaj i interes za kulturu i umjetnost. Oni su često kupovali slike s junačkim motivima iz srpske povijesti, portrete "vožda Karađorđa" ili biste Nikole Pašića. Imućni Beograđani rado su trošili novac na skupu odjeću, automobile ili putovanja, dok su istovremeno nerado htjeli kupiti neko vrijedno umjetničko djelo.

Sličan cilj, ali na području književnosti, imale su organizacije književnih večeri i natječaja. U njima su sudjelovali i neki hrvatski pisci i pjesnici, kao npr. Miroslav Krleža, Tin Ujević i Gustav Krklec. Najveći domet književne sekcije udruge "Cvijeta Zuzorić" bilo je organiziranje "Dana knjige", odnosno sajma književnosti, s čime se započelo 1931. godine. Na sličan način radilo se i na promociji glazbene umjetnosti, iako su tu postignuti skromniji rezultati.

Razdoblje nakon 1918. obilježeno je i kretanjima u pravcu afirmacije i emancipacije žena, a od svog osnutka značajnu ulogu po tom pitanju imala je i udruga "Cvijeta Zuzorić", iako ona po svojim obilježjima ipak nije bila isključivo ženska ili feministička organizacija. Ipak, neke od izložbi i skupova koje je organizirala ova udruga služile su upravo promociji žena koje su se bavile različitim oblicima umjetnosti. U kontekstu afirmacije žena treba promatrati i suprotstavljanje udruge "Cvijeta Zuzorić" lažnom moralu i konzervativnom i patrijarhalnom svjetonazoru. Članice ove udruge su 1927. stale u obranu kipara Ivana Meštrovića i njegovog rada, nakon što se dio beogradske javnosti suprotstavio podizanju Meštrovićevog spomenika "Pobjednik", zato jer je on prikazivao golo ljudsko tijelo, a nije imao "nacionalnih" obilježja. No, ovakva djelatnost "Cvijete Zuzorić" naišla je na zajedljivu kritiku Branislava Nušića, iako je upravo on bio jedan od osnivača te udruge. Krajem 1935. u Beogradu je prikazana nova Nušićeva komedija "Ujež" (što je bila kratica za "Udruženje jugoslovenskih emancipovanih žena"). U njoj Nušić na ironičan način prikazuje djelovanje ženskih udruga – njihove članice zapravo ne čine ništa bitno i korisno, a istovremeno zanemaruju svoju obitelj. "Cvijeta Zuzorić" nije javno reagirala na Nušićevu komediju, ali su to učinili brojni dramski kritičari, koji se nisu složili s načinom na koji on prikazuje društvenu ulogu i djelovanje žena. Ipak, nedugo nakon premijere "Uježa", i Nušić je, na godišnjoj skupštini "Cvijete Zuzorić", u svom govoru priznao da brojne žene svojom djelatnošću daju znatan doprinos javnom i kulturnom životu. Autorica je prikazala i kratke biografije najznačajnijih članica udruge "Cvijeta Zuzorić", pri čemu zaključuje da su vrlo oskudni arhivski i drugi izvori koji bi omogućili pisanje cjelovitih biografija tih žena. Autorica ipak posebno izdvaja Kristu Đorđević, "sivu eminenciju kulturnog života međuratnog Beograd", potpredsjednicu (1922.-1938.), a od 1938. do 1941. i predsjednicu udruge "Cvijeta Zuzorić". Podrijetlom iz bogate obitelji Šumanović iz Šida, Krista Đorđević rođena je 1892. u Zagrebu. Njezin otac bio je Svetislav Šumanović, hrvatski podban u razdoblju prije Prvog svjetskog rata, a nakon stvaranja jugoslavenske države visoki državni dužnosnik u Zagrebu. Školovala se u inostranstvu, a 1918. dolazi sa suprugom, liječnikom Đuricom Đorđevićem, u Beograd i odmah ulazi u tamošnje visoke društvene krugove. Osim djelovanja u udruzi "Cvijeta Zuzorić", Krista Đorđević bila je u vezi s ljevičarskim krugovima, odnosno komunistima. Kada je 1935. u Umjetničkom paviljonu održana izložba umjetničke skupine "Zemlja", koja je okupljala politički lijevo orijentirane umjetnike iz Zagreba, Krsto Hegedušić odbio je ponudu da knez Pavle Karađorđević posjeti njihovu izložbu. Ovaj nesumnjivo ideološki motiviran incident bio je u beogradskoj javnosti bez presedana. Hegedušić je kasnije izjavio da su se sve članice "Cvijete Zuzorić" razbježale s domjenka koji je organiziran za umjetnike iz skupine "Zemlja", a na njemu je ostala samo Krista Đorđević. Tijekom građanskog rata u Španjolskoj ona je posjetila Pariz kako bi sudjelovala u slanju pomoći jugoslavenskim dobrovoljcima koji su se borili na strani španjolske republike. Kasnije je u svojoj kući u Beogradu skrivala i Josipa Broza Tita. U prosincu 1944. posta-

la je predsjednica beogradske organizacije Antifašističkog fronta žena, a kasnije je radila u ministarstvu znanosti i kulture, u komisiji za kulturne veze s inostranstvom.

Znatan prostor posvećen je zabavama koje je organizirala udruga "Cvijeta Zuzorić". Tradicija održavanja balova postojala je u Beogradu još od 19. stoljeća. I u razdoblju između dva svjetska rata ova tradicija je nastavljena. Balovi su održavani na Dvoru, a oni kojima su prisustvovali pripadnici viših i srednjih slojeva održavani su na više mjesta u središtu Beograda. Među njima su bili i oni koje je organizirala udruga "Cvijeta Zuzorić". Istovremeno su za sirotinju u beogradskim predgrađima postojali tzv. "krompir-balovi". Prvi bal kojega je organizirala "Cvijeta Zuzorić" održan je početkom 1923. godine, a zvao se "Hiljadu i druga noć". Novčana sredstva dobivena naplatom ulaznica služila su za financiranje izgradnje Umjetničkog paviljona na Kalemegdanu. Prisustvovanje balovima značilo je zabavu, ali i društvenu afirmaciju. Takvi društveni događaji bili su brojnim imućnijim i uglednijim Beograđanima puno zanimljiviji od događaja koji su imali isključivo kulturni i umjetnički sadržaj. Autorica navodi visoke cijene svečane odjeće za balove, npr. ženskih haljina, za što su bogatiji uvijek imali dovoljno novca. Za razliku od toga bili su puno manje zainteresirani za kupovinu slika i drugih umjetničkih djela. Ipak su i balovi imali određenu ulogu u modernizaciji i prihvaćanju novih kulturnih vrijednosti. Dok su beogradski balovi tijekom 19. stoljeća obavezno počinjali kolom, "koje je Srbinu najmilije od svake druge igre", na balovima "Cvijeta Zuzorić" sve više su se plesali strani plesovi (Foxtrott, Tango, Charlestone, itd.).

U političkom, odnosno ideološkom smislu, Udruženje prijatelja umjetnosti "Cvijeta Zuzorić" promicalo je jugoslavenstvo, odnosno stvaranje zajedničke književnosti i umjetnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Ipak, iako je bilo predviđeno da udruga "Cvijeta Zuzorić" ima glavni odbor u Beogradu i središnje odbore u Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Sarajevu i Novom Sadu, ovaj plan nikada nije ostvaren. Osnovana je samo podružnica u Sarajevu, ali njezin odnos prema udruzi u Beogradu nikada nije bio do kraja definiran. Autorica navodi da je udruga "Cvijeta Zuzorić" uvijek poštivala i uvažavala razlike u kulturi i umjetnosti naroda jugoslavenske države. Ipak, nakon proglašenja Šestosiječanjske diktature 1929. godine, kada država intenzivno promiče integralno jugoslavenstvo, djelatnost "Cvijeta Zuzorić" osim umjetničke ima i političke, pa i dnevopolitičke značajke. Iako autorica nije pronašla izvore koji bi ukazivali na izravno miješanje države u djelatnost ove udruge, ona je upravo nakon proglašenja diktature imala veću državnu financijsku potporu. U skladu sa svojom ideologijom "Cvijeta Zuzorić" je od svog osnivanja pokušavala uspostaviti i suradnju s hrvatskim umjetnicima. Ipak je, posebno nakon 1929., odaziv hrvatskih umjetnika, npr. slikara (ali i arhitekata i drugih) na pozive da sudjeluju na beogradskim izložbama bio slab. Istovremeno su dosta slika izloženih na beogradskim izložbama otkupljivali Dvor i Ministarstvo prosvjete. Otkupljivani su uglavnom radovi koji su trebali pokazati "jugoslavenstvo", npr. slike s motivima različitih krajeva Kraljevine Jugoslavije. "Cvijeta Zuzorić" je 1935. održala i proslavu stogodišnjice Ilirskog pokreta, na kojoj je govorio Viktor Novak. No, bio je očit slab odaziv Beograđana ovoj proslavi. Krajem 1938. godine održana je i proslava dvadesete godišnjice stvaranja jugoslavenske države pod nazivom "Uloga književnika i umetnika u stvaranju Jugoslavije". U tom skupu sudjelovali su Dragiša Vasić, Niko Bartulović, Milan Marjanović i drugi. Vasić će tijekom Drugog svjetskog rata biti jedan od bliskih suradnika četničkog pokreta Draže Mihailovića. Bartulović, prethodno član Organizacije jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), također će se u ratu pridružiti četničkom pokretu. I Marjanović je pripadao krugu Hrvata jugoslavenskih integralista. Ako se uzmu u obzir podaci o ovim osobama, očito je da u tom razdoblju i nije moglo doći do znatnije suradnje hrvatskih umjetnika i intelektualaca s udrugom "Cvijeta Zuzorić". Kao primjer svojevrstne zloupotrebe Umjetničkog paviljona u političke svrhe autorica navodi i izložbu u organizaci-

ji Centralnog presbira "Tri godine vlade Milana Stojadinovića", održane 1938. godine. Izložbu je vidjelo čak 60.000 osoba, ali je to trebalo zahvaliti činjenici da su na nju posjetitelji organizirano dovođeni. U tom razdoblju javlja se i društveno angažirana umjetnost pod utjecajem lijevih (komunističkih) ideja i kretanja. U Zagrebu su umjetnici s takvim stajalištima bili okupljeni u umjetničku skupinu "Zemlja" (osn. 1929.). Slični lijevo orijentirani intelektualci i umjetnici djeluju i u Beogradu i 1934. organiziraju se u skupinu "Život". Upravo je udruga "Cvijeta Zuzorić" nekim od ovih umjetnika omogućila da u Umjetničkom paviljonu predstave svoje djela beogradskoj javnosti. Ipak, upravo su "lijevi umjetnici" 1936. godine pokrenuli bojkot "Cvijete Zuzorić", što su obrazložili činjenicom da ta udruga ima monopol na postavljanje izložbi i njezinom nebrigom za mlade umjetnike. Bojkot je trajao do 1940. godine, kada je prekinut na inicijativu Moše Pijade. Autorica smatra da je prekid bojkota bio motiviran djelomičnim ograđivanjem pripadnika skupine "Život" od dogmatskog prihvatanja socrealizma, pod utjecajem lijevo orijentiranih francuskih umjetnika kao i sukoba Miroslava Krleže s pristalicama staljinističkog poimanja umjetnosti. Osim toga, sukob lijevo orijentiranih umjetnika i udruge "Cvijeta Zuzorić" nikada nije bio potpun, jer je i u toj udruzi bilo dosta "salonskih komunisti", koji su imali naklonost prema lijevim političkim idejama i umjetnosti koja se oblikovala pod utjecajem takvih ideja. Pokušaj "Cvijete Zuzorić" da u svibnju 1938. organizira književni skup, u kojem su trebali sudjelovati i pisci lijeve orijentacije, nije uspio jer ga je zabranila policija. Ovo je u konačnici dovelo i do ostavke Olge Stanojević, koja je bila predsjednica udruge još od kraja 1922. godine. Nju je zamijenila Krista Đorđević. Slomom Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. prekinuta je i djelatnost "Cvijete Zuzorić", a u Umjetničkom paviljonu na Kalemegdanu u lipnju 1942. održana je "Prva smotra srpske umetnosti" u organizaciji srbijanskih vlasti generala Milana Nedića. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, u potpuno promijenjenim uvjetima novog socijalističkog društva, više nije bilo mogućnosti obnove rada "Cvijete Zuzorić" na temeljima na kojima je ta udruga djelovala prije rata. Nestanak Kraljevine Jugoslavije i tadašnjeg beogradskog građanstva značio je i kraj ove udruge, koja je u jednom razdoblju nesumnjivo imala bitnu ulogu u razvoju kulturnog i umjetničkog života u Beogradu.

Knjiga je podijeljena na "Predgovor" (9.-14.), "Uvod" (15.-44.); poglavlja "Umetnički život" (45.-110.), "Društveni život" (111.-176.) i "Politički život" (177.-211.). Nakon toga dolazi "Epilog" (212.-214.) i "Zaključak" (215.-218.). Na kraju knjige nalazi se i sažetak na engleskom jeziku (219.-222.), ilustracije (223.-247.), popis korištenih arhivskih i drugih izvora i literature (249.-254.), popis osobnih imena koje se spominju u knjizi (255.-263.) i bilješka o autorici (265.). Ilustracije grupirane pri kraju knjige su vrlo zanimljive. Tu su različite fotografije i faksimili dokumenata koji se odnose na djelatnost udruge "Cvijeta Zuzorić". Posebnu pažnju privlače i karikature Pjera Križanića, poznatog karikaturiste beogradske "Politike", koje se odnose upravo na djelovanje udruge "Cvijeta Zuzorić". Ove karikature s dosta ironije prikazuju malograđanski mentalitet nekih Beograđana i njihov nedovoljan interes za umjetnost i kulturu.

Riječ je o zanimljivom i vrijednom djelu s naglaskom na društvenoj, kulturnoj i ženskoj povijesti i željom da se prate modernizacijski procesi u jednoj povijesnoj sredini. Takvim pristupom ono može biti poticaj i hrvatskim povjesničarima, a donosi i određene podatke i razmišljanja koji nisu zanemarivi i za hrvatsku povijest u razdoblju prve jugoslavenske države.

NIKICA BARIĆ

Ibrahim KEMURA, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Sarajevo 2002., 300 str.

Opće je poznato da je dr Kemura prvi od naših povjesničara monografski obradio djelatnost jednog kulturno-prosvjetnog nacionalnog društva (*Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine – 1903.-1941.g. Sarajevo 1986.*), te da je time na svoj način "otvorio" jednu od stranica u bosanskohercegovačkoj historiografiji koja je, bar inicijalno, kontrapostirala predominaciji djelima političke historije. Ovom studijom zaokružena je jedna od, koliko zanimljivih toliko i značajnih, tema kulturne historije Bošnjaka između dvaju ratova.

Motivi autora da se upusti u ovaj istraživački pothvat bili su viševrsni: spoznaja da su raniji napisi o *Uzdanici* mahom bili prigodni, "fragmentarni", "publicistički", pa i političko (nacionalno) intonirani. U nekim recentnijim djelima kompleksnijeg karaktera o *Uzdanici* se pisalo tek "sporadično". Suočen s takvim disparatnim pristupima i ocjenama autor se u istraživačkom postupku opredijelio za jedini mogući pristup. Ovisno od dostupnosti konzultirao je izvore prvog i drugog reda, pa i neke druge materijale, sjećanja itd. I te kako ograničen njihovom (ne)sređenošću potrudio se istražiti sve relevantne činjenice od nastanka (1923.g.) do gašenja društva (1945.g.) i na temelju njih pokušao je dosegnuti, kako je sam ambiciozno definirao trostruki cilj: osvijetliti historijske uvjete nastanka društva, dati realnu i objektivnu ocjenu značaja, uloge *Uzdanice* u društveno-političkom životu Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i na kraju akcentuirati "kulturno-prosvjetni aspekt djelovanja društva".

Zadatak koji je autor postulirao nije bio ni lak niti jednostavan zbog dva razloga. Prvi je proizlazio iz činjenice da dobar dio građe na kojoj je obavljao fundamentalna istraživanja nije sistematski sređen, a drugi, vrlo važan, mogao bi se svesti na činjenicu da je i *Uzdanica*, kao i starije kulturno-prosvjetno društvo Muslimana - Bošnjaka (*Gajret*), osnovana pod neupitnom egidom uticajnih struktura onovremenog muslimanskog-bošnjačkog establišmenta, znači međusobno potpuno divergentnih *političkih* preokupacija i opredjeljenja.

Dostupna građa i njezin karakter, kao i cilj koji si je autor postavio, determinirali su metodologiju obrade teme, pa i strukturu studije. Autor se opredijelio za kombiniranje problemskog i kronološkog načela.

Studija je podijeljena na dva dijela. U prvom (str. 15.-186.) su pet odijeljenih cjelina obrađena pitanja koja se odnose na osnutak Društva, njegovu sudbinu u uvjetima šestosiječanske diktature, pokušaje ujedinjenja *Gajreta* i *Uzdanice* i djelatnost u razdoblju oživljavanja društvenih manifestacija (1935.-1941.) s posebnim osvrtom na stanje i rad njezina zagrebačkog mjesnog odbora i napredne studentske omladine. Posebno je prikazana: organizaciona struktura društva, analizirana kulturno-prosvjetna djelatnost (stipendije, potpore, zajmovi i internati), zatim izdavačka djelatnost i na kraju prvog dijela njezini ostali oblici djelovanja.

Drugi dio studije (str.189.-233.) autor je posvetio posljednjoj fazi djelatnosti *Uzdanice* od 1941.g. do 1945. To razdoblje bitno je obilježeno karakteristikama cjelokupnih događaja na širem i užem prostoru (rat, uvjeti života i rada koje je nametao režim Nezavisne Države Hrvatske). U relativno kratkom razdoblju njezina ukupna djelatnost (kulturno-prosvjetna, gospodarsko-socijalna te izdavačka) uvjetovana ratnim događajima elaborirana je na 44 stranice. Autor studiju završava uobičajenim *Rezimeom* (str. 235-244). U zanimljivom i nadasve korisnom suplementu (*Prilozi*) dani su iskazi glavnih odbora

Narodne uzdanice od 1924./1925. do 1943./1944. i bibliografija radova koji su objavljeni u *Uzdaničinim* Kalendarima od 1933. do 1945. (str. 245.-279.).

Pažljivo iščitavanje Kemurina teksta izaziva dvostruki dojam. Prvi, koji se svodi na ocjenu da je historiografska znanost dobila jedno djelo koje je zahvaljujući autorovu izvrsnom osjećaju za historijsku činjenicu i njezino kritičko vrednovanje (ne tako često sretano u posljednjih desetak i više godina historiografske produkcije) znanstveno utemeljeno, te kojemu se nema više što dodati. I to je rijetka konstatacija jer je, kada su u pitanju historiografski radovi, možda i prehrabro tako nešto tvrditi. Rekonstruktivna strana studije je izvrsna.

Drugi je, bar što se tiče potpisanog, ostao upitan u smislu je li autor mogao navodeći motive i konkretne izjave, posebno pojedinih čelnika *Uzdanice*, pa i vodstva u cjelini, biti u ocjenama određeniji, jasniji, precizniji. Autor je i sam osjetio problem *Narodne uzdanice* – motiva njezinog osnutka, jasnih pravila, načelnih stajališta njezinih čelnika, objašnjenja, “objašnjenja” i naglašene nesuglasnosti između tog vodstva i članstva – na kraju krajeva – dihotomije politike i kulturno-prosvjetne dimenzije društva. U uvodnim napomenama (str. 7.) dr. Kemura je eksplicitan u konstataciji i tvrdnji da je društvo *Uzdаница* “kao ekspozitura tada vodeće bošnjačke političke stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije osnovano kao protuteža ‘Gajretovoj’ prorežimskoj orijentaciji, sa *zadatkom* da kontroliše njegovo *političko djelovanje* u bošnjačkom narodu” (kurziv T.I.). No, po prirodi stvari društvo je imanentno trebalo da bude “kulturno-prosvjetno” (drugi odlomak, prvi red, 7). Autor je u istraživačkom postupku i strukturi rada nastojao uravnoteženo pratiti dvodimenzionalnu funkciju (društveno-političku i kulturno-prosvjetnu). Dok je u ocjeni ove posljednje dimenzije u analizama i ocjenama dr. Kemura uspio prosuditi doprinos *Uzdanice* “razvijanju i učvršćivanju etničko-duhovnog identiteta i individualiteta” Bošnjaka (str. 241.) – vidljivoj unatoč svim teškoćama koje je Društvo imalo u srazu s politikom režima, od osnutka do 1941., dotle je u pogledu *ocjena* mjesta i uloge pojedinaca i vodstva u cjelini, pa i samog predsjednika Edhema Mulabdića, po mom sudu, nedovoljno eksplicitan, jasan, drugim riječima ostao je na pola puta.

Ovaj originalni istraživački znanstveni projekt bio je prava i jedinstvena prilika da se, na temelju analize, izgovorenih i pisanih *riječi*, ali i *djela* vodeće garniture *Uzdanice* da znanstvena *ocjena* te tako očevidne neusuglašenosti. U procesu “dugog trajanja” sazrijevanja individualiteta i identiteta Muslimana (u onovremenom žargonu) – Bošnjaka (u suvremenom) do kraja se jasno, nedvosmisleno ne uočava autorovo kritičko stajalište *vis à vis* njihovih prohrvatskih opredjeljenja *pro foro interno et pro foro externo*. Bilo bi nekorektno ne istaknuti da autor ne pokušava uočiti njihovo (na riječima i te kako uočljivo, ali *pro foro externo* distanciranje od hrvatstva u ovoj ili onoj varijanti. Njihovo *djelovanje* (ovdje se misli na političku dimenziju) je disharmonično u odnosu na Bošnjake u cjelini ili članove društva koji ne osjećaju *Uzdanicu* kao njihove vođe (u nacionalnom smislu). Što je sve utjecalo na takvo ponašanje prvaka *Uzdanice* i “baze” trebalo je podrobnije analizirati. Očito je da je to vodstvo više zastupalo svoje, pojedinačne i grupne *političke* interese. Ovdje se dotičemo niza krucijalnih pitanja političko-nacionalne prirode. *Uzdаница* jest i nije *eo ipso* kulturno-prosvjetno društvo. To je autor i pokazao i dokazao. U praćenju njezine kulturno-prosvjetne komponente, studija dr. Ibrahima Kemure je, još jednom bih podcrtao, model kako treba obrađivati ovu i sličnu problematiku. Uostalom, on je ovim tekstom samo potvrdio kvalitete izražene u obradi monografije o *Gajretu*. Ali, motive i ciljeve osnivača *Uzdanice* je uočio, istaknuo, ali ne i kritički, znanstveno valorizirao. Posebno u drugom dijelu kada dosta nespretno i neuspješno “brani” Edhema Mulabdića, nespornog lidera *Uzdanice*. Skrenuo bih pažnju na potrebu distingviranja pojmova *nacionalno-vjersko* u Mulabdićevoj interpretaciji zbog jedno-

stavnog razloga što onaj *qui bene distinguit bene docet*. Kemurina 196. stranica je eklantan-tan primjer ovih mojih opaski. Klasičan primjer *contradictio in adiecto*:

1. Mulabdić piše i tvrdi "da je 'Narodna uzdanica' čisto muslimanska institucija";
2. Autor (malo dalje u tekstu) također piše i tvrdi da su Mulabdić i njegovi istomišljenici "pojam musliman i muslimanski uvijek shvatali u *vjerskom smislu*".

Njegovo objašnjenje *pro foro externo* da je to bilo u funkciji opravdanja "za posebno organizovanje Bošnjaka", po meni, nije uvjerljivo. To prije što se po autoru u tim uvjetima "izjednačavala, odnosno *brkala* (sic!) nacionalna i vjerska pripadnost" (str. 197.). "Brkala" se (i ubrzo od strane nekih kvazipolitičara u sintagmi "Hrvata islamske vjeroispovijesti") tj. ne iz znanstvenih nego politikantskih razloga.

Rahmetlija dr. Ibrahim Kemura (preminuo u Sarajevu 16. ožujka 2003. godine u 68. godini života) monografijom *Značaj i uloga 'Narodne uzdanice' u društvenom životu Bošnjaka 1953.-1945.* zaokružio je kulturno-prosvjetnu komponentu prošlosti Bošnjaka, ispunio toliko prisutnu prazninu u (kulturno-prosvjetnoj) stvarnosti Bosne i Hercegovine XX. stoljeća te je zauzeo i ovom knjigom i cjelokupnim opusom nezaobilazno mjesto u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

TOMISLAV IŠEK

In the shadow of the revolution. Life Stories of Russian Women, from 1917 to the Second World War. Ed. by Sheila Fitzpatrick and Yuri Slezkine, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2000., 443 str.

U ovoj opsežnoj knjizi, strukturiranoj u tri dijela: *Civil War as a Way of Life (1917.-1920)*, *Toward 'New Forms' of Life (the 1920s)*, *'Life became Merrier' (the 1930s)*, objavljeno je 36 sjećanja ruskih žena na život u sovjetskoj Rusiji do drugog svjetskog rata.

Uvodne studije 'Lives and Times' (S. Fitzpatrick) i 'Lives and Tales' (Y. Slezkine) daju povijesni i socijalni kontekst ženskih priča odnosno analiziraju strukturu autobiografskog govora.

Suvremena istraživanja pokazuju da se ženske autobiografije više usmjeravaju na privatnu no na javnu sferu, da u izričaju dominira više 'ispovijed' nego 'svjedočenje' i da se u svim pričama autorica obvezno definira u odnosu na 'drugog', muškarca. Ali, priče žena Rusije 20. st., kaže uvodno S. Fitzpatrick, poznata američka historičarka koja je dosad objavila niz zanimljivih radova koji se bave socijalnom povijesti sovjetske Rusije, jedva da se približavaju tim odrednicama: 'tipična' autobiografija ruske žene razdoblja 1917.-1941. pripada žanru svjedočenja, bavi se više javnim nego privatnim stvarima. Ako u pričama i dominira netko 'drugi', prije je to država, nego muž ili otac, odnosno muškarac uopće. (3.)

Ruske žene o sebi često govore kao o žrtvi, iako to obično nije posljedica njihova spola - one i njihovi muževi (muškarci) žrtve su komunizma, kapitalizma ili, jednostavno, povijesti. Ali, iznenađujuće velik broj portretira sebe i svoje ženske rođake i poznanice kao 'jake' žene - neovisne, samosvojne, 'tvrde', u borbi za opstanak, moralno i fizički izdržljivije njego što su, u tim pričama, njihovi muškarci. Iako mnoge od njih odriču svoju

kvalificiranost i 'važnost' da budu svjedoci povijesti, neprijeporna je želja većine da kaže 'cijelu istinu' kao i potreba da se time postigne određena zadovoljština i osjećaj pravde. Sve to govori, kaže Fitzpatrick, da Ruskinje drukčije govore o svojim životima kao nego npr. Amerikanke, što je rezultat kulturnih razlika, ali još i više, razlika u povijesnom iskustvu 20. st. Život Ruskinja obilježili su posebni događaji koji su nadišli osobno u njihovu životu, događaji kojih, kaže urednica, dobro pogađa smisao kineske poslovice: imale su nesreću živjeti u burnim vremenima. (4.) Zato su njihova sjećanja svojom strukturom i zapletom nalik na pripovjetke i pri tome, izrečena su kroz pojmove velikih javnih događaja – revolucija, građanski rat, kolektivizacija, velike čistke, drugi svjetski rat. Ti su povijesni događaji više odredili njihov život nego osobne odrednice svakog života jedne žene kao što su npr. udaja, rađanje djece, razvod, udovištvo.

Različita su sjećanja – kao i njihov život – emigrantkinja i domaćih žena, a ono što ih u toj temeljnoj razlici ipak povezuje jest duboka osobna uključenost u užu i širu obiteljski krug i borbu za preživljavanje koja je za njih uslijedila nakon prelomnih povijesnih događaja. Problemi snalaženja u stranoj zemlji, kao i preživljavanje u sovjetskoj domovini u vrijeme 'velike gladi', za većinu je žena, osim uskog kruga imućnih i povlaštenih, predstavljalo jedinstveno i teško iskustvo.

Priče objavljene u knjizi sakupljene su iz različitih izvora – novootvorenih arhiva, objavljenih sjećanja, osobnih dosjea, napisa u novinama, radova objavljenih na Zapadu u dužem vremenskom razdoblju i mogu se razlikovati ovisno o tome. Od objavljenih sovjetskih životnih priča, neke su bile namijenjene domaćoj publici i pisane su u duhu sovjetskog patriotizma, neke su 'samizdati' za 'unutarnje emigrante'. Vrijeme sjećanja (bilježenja) je također indikativno: neke od žena vide različito događaje npr. tridesetih godina, a drukčije kasnije, te se može reći da kad bi bile i ranije zapisane – onda bi to u usporedbi s kasnijim sjećanjem – bile potpuno različite priče. Također, priče objavljivane u Sovjetskom Savezu imaju i odraz utjecaja autocenzure, jer se samo kratko osvrću na neke događaje, npr. nestanak njihovih članova obitelji u 'čistkama' i sl. Dio ove zbirke čine i pisma. Kroz cijeli sovjetski period građani SSSR-a su imali običaj pisati novinama i političkim liderima obraćajući im se molbama, žalbama, mišljenjima. U takvim je pismima obično bila priložena i kratka biografija, koja, iako 'tipski' strukturirana (isticanje osobnog i obiteljskog 'poželjnog' socijalnog porijekla i političkog opredjeljenja, pohvalu mjerama vlasti i nositeljima visokih državnih i partijskih funkcija), nudi niz pojedinosti o životu ondašnjih ljudi. Pisma su rijetko objavljivana u novinama kojima su bila upućena – osim ponekad u slučaju određenih političkih kampanja, i ostala su sačuvana kao arhivska građa.

Središte svih sjećanja je revolucija 1917., revolucija kao prekretnica svih života. Dok se Februarska pamti od svih kao 'vesela' i 'bezbrizna', 'bez krvi', o Oktobarskoj su mišljenja različita, a osobito su oprečne ocjene žena koje su živjele u SSSR-u, i emigrantkinja. 'Revolucija' koja je obećala 'oslobođenje žene' – sjećanja pokazuju, različito je značila različitim socijalnim grupama. Njezina prelomnost uvjetuje binarnu shemu svih priča: 'stari' – 'novi' život, 'onda' – 'sada', bez obzira radi li se o osobama koje su bile politički aktivne ili ne. Život 'prije' i 'poslije' Revolucije postao je čvrsto odijeljen, Revolucija je postala odrednica svačijeg života. Tako velike prekretnice u životu pojedinca – kada dinamika povijesnih događanja uvjetuje osjećaj da se živi neki drugi, 'tuđi' život – neminovno potiču razmišljanja o tome 'što je moglo biti da nije bilo' pa i ova zbirka nudi niz zanimljivih i potresnih iskaza u tom smislu.

Objašnjavajući kako su odabirane priče za ovu zbirku, urednica je naglasila uvjerenje o nepostojanju jedinstvenog 'ženskog' iskustva 'revolucije' i istakla da je u pitanju raspon ženskih iskustava koja se mogu razmatrati nezavisno od iskustva muškaraca: ove su žene

živjele u 'sjeni revolucije', unutar i izvan Rusije, ali njihove priče su manje znane nego muške i zato su vrednije.

Urednici izdanja su sakupili sjećanja i priče žena svih društvenih skupina, najrazličitijeg socijalnog porijekla, zanimanja, političkih orijentacija.

U prvom dijelu su priče vezane uz revoluciju i građanski rat, u drugom o 'Novoj ekonomskoj politici' (NEP-u) i kolektivizaciji, treći dio oslikava staljinsko društvo tridesetih, uključujući i 'veliki teror'.

KATARINA SPEHNJAK

Joachim HOFFMANN, *Stalins Vernichtungskrieg 1941-1945, Planung, Ausführung und Dokumentation*, F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München 2001., 400 str.

Knjiga njemačkog vojnog povjesničara Joachima Hoffmanna nudi radikalnu reinterpretaciju u do sada ustaljenim objašnjenjima Drugog svjetskog rata, prije svega uloge Sovjetskog Saveza i Staljina u tom sukobu. Ovdje treba skrenuti pažnju i na rad Viktora Suvorova (pravo ime Viktor Rezun), sovjetskog obavještajnog časnika koji je prebjegao na zapad. On je napisao dvije knjige u kojima naglašava da je glavni cilj Staljinove politike bio iskoristiti sukob Trećeg Reicha s Velikom Britanijom, kao i sukob Japana i Sjedinjenih Američkih Država, kako bi u pogodnom trenutku krenuo u ofanzivni rat s ciljem širenja komunističke "svjetske revolucije" (vidjeti moj prikaz knjige V. Suvorova *Der Eisbrecher – Hitler in Stalins Kalkül*, objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest*, br. 1, 2000. godina).

Budući da je u međuvremenu došlo do sloma komunističkog sustava i raspada Sovjetskog Saveza, omogućen je i pristup prethodno nedostupnim sovjetskim dokumentima koji su donijeli nove spoznaje o Staljinovim agresivnim namjerama. Uz rado ve Suvorova pojavilo se i više drugih studija ruskih, američkih i drugih povjesničara. Ono što je nakon 1945. dugi niz godina bilo prikazivano kao antifašistička koalicija Sovjetskog Saveza s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, novim otkrićima sve se više pokazuje kao Staljinov zaokret do kojega je došlo tek nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez. Ipak, čak ni uspostavljeno savezništvo sa Velikom Britanijom i Amerikom nije zaustavilo Sovjete da npr. tijekom cijelog rata vrše opširnu djelatnost infiltriranja u tijela američke vlade i vojske i da zapravo imaju prema Americi odnos kao prema suparniku i mogućem protivniku. O djelovanju Komunističke partije Sjedinjenih Američkih Država kao obavještajnoj organizaciji u službi sovjetskog režima već su opširno pisali neki američki povjesničari (npr. vidjeti nedavno objavljenu knjigu Johna Earla Haynesa i Harveya Klehra, *Venona – Decoding Soviet Espionage in America*).

Ova Hoffmannova knjiga naišla je u Njemačkoj na osudu i odbijanje onih političkih krugova koji njegovu reinterpretaciju smatraju neprihvatljivom, očito ocjenjujući da ona ide na rehabilitaciju Hitlera i nacizma. Nova istraživanja ruskih, njemačkih i američkih povjesničara argumentirano pokazuju da je i Staljinova politika bila podjednako agresivna kao i Hitlerova. Prvo razdoblje Drugog svjetskog rata, tijekom kojega je vrijedio njemačko-sovjetski sporazum o nenapadanju, za sovjetsko vodstvo predstavljalo je vrijeme

međusobnog iscrpljivanja kapitalističkih sila, koje treba iskoristiti za širenje komunističkog sustava na veliki dio svijeta. U više izjava Staljina i drugih visokih sovjetskih dužnosnika, koje su izrečene neposredno pred izbivanje rata s Trećim Reichom, očito je da su oni smatrali da će ubrzo uslijediti ofanzivni rat SSSR-a protiv Hitlerove Njemačke i da će se on, shodno tome, voditi ne na teritoriji Sovjetskog Saveza, nego upravo na područjima pod njemačkim nadzorom. U tom smislu je Crvena armija početkom 1941. izradila više planova za napad na Treći Reich. Nije bila riječ o planovima preventivnog napada koji je trebao preduhitriti njemačku agresiju, nego o namjeri vođenja agresivnog rata u cilju širenja komunističkog poretka na veliki dio Europe. Nakon što su Nijemci vlastitim agresivnim ratom ipak preduhitrili Sovjete, njemačke postrojbe su tijekom prvih tjedana i mjeseci naišle na više dokaza o sovjetskim napadačkim namjerama. Njemačke postrojbe i zapovjedništva slala su izvješća da su sovjetske snage u pograničnom području bile raspoređene za napad, a ne za obranu. Nijemci su u pograničnom području zarobili znatne količine goriva, koje je očigledno predstavljalo pričuvu za napadna djelovanja. Zarobljeno je više sovjetskih zemljovida istočne Prusije, što također pokazuje da su Sovjeti namjeravali napasti njemačku teritoriju. Nijemcima je ubrzo postalo očito koliko su podcijenili snagu Crvene armije. Nakon prvih prodora na sovjetski teritorij bilo je vidljivo da ona ima gotovo bezgraničnu premoć u različitim vrstama naoružanja i vojne opreme. Može se zaključiti da su Sovjeti namjeravali napasti Nijemce u razdoblju između srpnja i rujna 1941., jer se očigledno nije moglo očekivati da će gusto koncentrirane sovjetske snage duž zapadne granice SSSR-a moći tamo boraviti tijekom cijele iduće zime. Sovjetske ofanzivne namjere potvrđuje i zaključak Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije (boljševika) na sjednici od 4. lipnja 1941., da se do 1. srpnja 1941. u sklopu Crvene armije ustroji jedna streljačka divizija od osoba poljske nacionalnosti i onih koji govore poljski jezik. Očita je uloga ove postrojbe bila da prilikom sovjetskog napada na poljskom području odigra određenu političku i promidžbenu ulogu. Brojne izjave sovjetskih zapovjednika koji su zarobljeni ubrzo nakon njemačkog napada također svjedoče da se u zapovjedništvima Crvene armije radilo na pripremama za napad na Nijemce. Sovjeti su računali da će u slučaju njihovog napada znatan dio "njemačkog proletarijata" stati na stranu Crvene armije i pridružiti se širenju "svjetske revolucije". Isto tako ni nakon prvih vijesti o njemačkom napadu, u Kremlju nije zavladała panika. Sovjetsko čelnništvo smatralo je da je Crvena armija dovoljno jaka da ubrzo krene u protunapad. Potpuno razočaranje kod Staljina uslijedilo je tek nakon nekoliko dana, kada je uvidio da o nekakvom uspješnom protunapadu ne može biti ni riječi.

Nakon objašnjavanja Staljinovih priprema za ofanzivni rat, Hoffmann se okreće svojoj interpretaciji pojmova kao što su "sovjetski patriotizam" i "masovni heroizam sovjetskih vojnika". Ovim pojmovima se ne samo za vrijeme Sovjetskog Saveza, nego često i danas objašnjava zašto su se Sovjeti uspjeli obraniti od napada Hitlerove Njemačke. Hoffmann smatra da su takvi pojmovi, ako se uzmu u obzir povijesne činjenice, potpuno neutemeljene fraze. Ne negirajući čestu i neupitnu hrabrost i požrtvovnost sovjetskih vojnika, on ipak smatra da je obrambena snaga Crvene armije dolazile prije svega iz organiziranog terora kojega su nad njezinim pripadnicima provodili zapovjednici i predstavnici komunističke partije (komesari i politički rukovodioci, politrucci). Već 16. srpnja 1941. u Crvenoj armiji je u cilju nadgledanja zapovjednika opet uvedena institucija političkog rukovodioca, koji su još sredinom 1920-ih izgubili pravo miješanja u zapovjedanje i rukovođenje postrojbama. Sve odluke zapovjednika trebale su suglasnost i odobrenje političkih rukovodioca. Osim toga, službe i postrojbe NKVD-a (Narodnog komesarijata unutrašnjih poslova), iako u ustrojbenom smislu nisu imale veze sa Crvenom armijom, također su uključene u nadgledanje njezinih pripadnika.

Sovjeti za pripadnike svoje vojske nisu priznavali zarobljeništvo, nego se radilo isključivo o "izdaji domovine" i prelasku na stranu protivnika. Zarobljavanje (*sdača v plen*) se definiralo kao "prelazak na stranu neprijatelja", "bijeg u inozemstvo", "izdaja" i "dezerterstvo" i u svakom je slučaju trebalo biti kažnjeno smrću. Crvenoarmejci koji su pali u njemačko zarobljeništvo bili su u nekim slučajevima iz zraka bombardirani od sovjetskih zrakoplova. Panika i rasulo koje je nastalo u postrojbama Crvene armije u prvom razdoblju njemačkog napada trebalo je suzbiti masovnim likvidacijama "paničara i slabića", kao i mjerama odmazde nad njihovim obiteljima, posebno onih koji su pali u njemačko zarobljeništvo. Započelo je ustrojavanje kaznenih bataljuna u koje su slani svi crvenoarmejci i zapovjednici za koje se smatralo da nisu na dobar način izvršavali svoje zadatke. Oni su nastupali u borbu kako bi "krvlju isprali izdaju domovine", a iz pozadine su ih nadgledali dobro naoružani odredi koji su ih mogli likvidirati u slučaju da ne nastave s napadima. Samo je teški ranjenik u kaznenim bataljunima mogao računati na amnestiju, dok su lako ranjeni po oporavku opet slani u kaznene postrojbe.

Prije Drugog svjetskog rata Sovjetski Savez nije pristupio međunarodnim konvencijama koja jamče prava ratnim zarobljenicima. Sovjetske vlasti nisu priznavale Haasku konvenciju o kopnenom ratovanju, a Ženevsku konvenciju o ratnim zarobljenicima nisu ratificirale. Nakon njemačkog napada sovjetske vlasti učinile su određene korake kako bi se definirao položaj ratnih zarobljenika u sovjetsko-njemačkom ratu. Ipak, kako zaključuje Hoffmann, bila je riječ uglavnom o potezu sračunatom kako bi se postigao određeni promidžbeni uspjeh kod zapadnih zemalja. Koliko je bilo poštivanje ustanova kao što je Međunarodni crveni križ potvrđuje i činjenica da su predstavnici te organizacije, koji su se 1945. zatekli u Berlinu kada je u njega ušla Crvena armija, na brzinu uhićeni i bez ikakvog opravdanja deportirani u Sovjetski Savez.

Osim terora kojime je trebalo odstraniti sve malodušne iz redova Crvene armije i spriječiti bilo kakvu slabost i povlačenje, djelovala je i sovjetska promidžba koja je crvenoarmejce uvjeravala da ih u slučaju zarobljavanja očekuju najgora mučenja i sigurna smrt. Hoffmann spominje dobro poznatu činjenicu da su njemačke posebne policijske postrojbe, u skladu s Hitlerovom zapovjedi, likvidirale sovjetske komesare. Likvidirani su i pripadnici Crvene armije koji su svojim izgledom (bila je riječ o pripadnicima nacionalnih skupina iz azijskih dijelova SSSR-a) za Nijemce bili degenerirani pripadnici "nižih rasa". Ipak, Nijemci su već u srpnju 1941. odlučili pustiti kućama zarobljene crvenoarmejce Ukrajince i Bjelorusce. Tijekom zime 1941. na 1942. u njemačkom zarobljeništvu umrlo je puno crvenoarmejaca, uglavnom zbog gladi i nemogućnosti Nijemaca da im pruže minimalne uvjete preživljavanja. Kasnije su Nijemci ipak osigurali sredstva za preživljavanje sovjetskih zarobljenika. Sovjetska strana je i kasnije širila lažne vijesti o njemačkim masovnim likvidacijama sovjetskih zarobljenika, iako su Nijemci tada već dozvolili djelovanje početka Ruske oslobodilačke armije (ROA), koja je trebala biti popunjena upravo zarobljenim crvenoarmejcima. Osim toga, u tom razdoblju sovjetski zarobljenici već su na razne načine i bili uključeni, kao pripadnici pomoćnih ili borbenih postrojbi, u sastav njemačkih oružanih snaga. Hoffmann navodi da je do kraja 1941. u njemačko zarobljeništvo otišlo više od 3.800.000 sovjetskih vojnika, a do kraja rata taj se broj popeo na 5.245.000 crvenoarmejaca. Tijekom prve ratne zime u njemačkom zarobljeništvu umrlo je dva milijuna sovjetskih zarobljenika, a dio su likvidirale postrojbe njemačke službe sigurnosti. Ipak, oko jedan milijun sovjetskih zarobljenika dobrovoljno je pristupio na njemačku stranu i borio se protiv Crvene armije.

Otpor sovjetskih vojnika bio je potican raznim prijetnjama, npr. u slučaju crvenoarmejaca zarobljenih neposredno nakon njemačkog napada na SSSR, oni su izjavili da im je rečeno: a) ako napustite vaše položaje bit ćete strijeljani, b) ako se predate Nijemci će

vas strijeljati, c) ako vas Nijemci ne strijeljaju, bit ćete strijeljani kada se Crvena armija vrati i ponovno osvoji izgubljena područja. Autor navodi brojne primjere likvidacije crvenoarmejaca koji su se željeli predati, ili su na druge načine ocijenjeni kao nepouzdana ili nepodobni. Već u srpnju i rujnu 1941. zapovijeđeno je osnivanje zaprečnih odreda (*zagraditel'nie otrjadi*), čija je zadaća bila nadzor postrojbi Crvene armije i onemogućavanje njihovog povlačenja. Ove postrojbe mogle su ubiti sve crvenoarmejce koje je uhvatila panika ili su se povlačili. Vrijednost života jednog crvenoarmejca bila je vrlo mala. Staljin osobno, kao i brojni visoki sovjetski časnici, smatrali su sasvim razumnim da se uspjeh postiže i po neograničenu cijenu u životima vojnika. Zabilježeni su brojni slušajevi kada su sovjetske postrojbe jurišale na dobro utvrđene protivničke položaje i pri tome trpile ogromne gubitke. Upravo je ovakvo nepoštivanje ljudskih života bilo djelomičan uzrok ogromnim ljudskim gubicima koje je SSSR pretrpio tijekom Drugog svjetskog rata. Nijemci nisu bili odgovorni za sva razaranja i štete tijekom sukoba sa Sovjetima. Tijekom 1941. godine, kada su se sovjetske snage povlačile pred Nijemcima, one su provodile masovno uništavanje imovine, kuća i objekata. Osim toga, pred dolazak Nijemaca likvidirani su brojni politički zatvorenici koji su se nalazili po zatvorima u zapadnom dijelu Sovjetskog Saveza.

Hoffmann posebnu pažnju pridaje sovjetskoj ratnoj promidžbi. Zaključuje da se Sovjetski Savez od potpisivanja ugovora o nenapadanju s Trećim Reichom (23. kolovoza 1939.) do njemačkog napada na SSSR zapravo držao kao suradnik njemačke agresivne politike. Već tijekom njemačkog napada na Poljsku, kojemu se ubrzo pridružila i Crvena armija, na području SSSR omogućeno je djelovanje njemačkom zrakoplovnim časniku koji je pomagao djelovanje njemačkih zrakoplova nad Poljskom. Za Sovjete je njihova i njemačka okupacija i podjela Poljske značila kraj države koja je nastala imperijalističkim Versailleskim mirovnim ugovorom. Za sovjetske dužnosnike i tisak glavni krivci za rat bili su Francuska i Velika Britanija, a ne Treći Reich. Njemačke pobjede u Skandinaviji i u zapadnoj Europi tijekom 1940. godine ostvarene su i uz pomoć Sovjeta, koji su Trećem Reichu isporučivale strateške sirovine. Nakon njemačke pobjede u Francuskoj, sovjetski narodni komesar vanjskih poslova Vjenčeslav Molotov je njemačkom veleposlaniku u Moskvi izrazio "najtoplije čestitke sovjetskih vlasti u vezi s tim blistavim uspjehom njemačkih oružanih snaga". Istovremeno su Sovjeti iskoristili to razdoblje kako bi okupirali i anektirali tri baltičke republike, kao i dijelove Rumunjske i Finske.

Neposredno nakon njemačkog napada, sovjetska promidžba kraće je vrijeme još uvijek naglašavala da osim Hitlerovih fašista postoji i "jedna druga Njemačka", odnosno da postoje njemački proleter i koji zapravo imaju interese identične onima Sovjeta, tj. komunisti. Zato su njemački vojnici neposredno nakon izbijanja rata bili zasipani sovjetskim letcima u kojima se navodilo da rat protiv Sovjetskog Saveza koristi isključivo njemačkim kapitalistima. Autor zaključuje da su ovakve parole za njemačke vojnike mogle biti isključivo besmislene i neshvatljive. No, Sovjeti su ubrzo u potpunosti napustili ovakve parole i odlučeno je u redove Crvene armije, ne samo prema nacistima ili njemačkim vojnicima, nego prema cijelom njemačkom narodu razviti "mržnju, mržnju i samo mržnju". U skladu s time Glavna politička uprava Crvene armije je 10. prosinca 1941. zapovjedi-la da se u zaglavlju svih dokumenata i vojnog tiska izbac i parola "Proleter i svih zemalja - ujedinite se!" i zamjeni parolom "Smrt njemačkom okupatoru!" Hoffmann naglašava da je vrlo važnu ulogu u razvijanju takvog svjetonazora imao sovjetski pisac I. G. Erenburg. Kao osoba od punog povjerenja sovjetskih vlasti, međuratno razdoblje dijelom je proveo u Francuskoj i Njemačkoj. Boravio je u Španjolskoj za vrijeme građanskog rata. Godine 1941. objavljen je njegov roman "Pad Pariza", u kojem opisuje svoje utiske iz Španjolske i njemačku okupaciju Francuske. Kao glavnog krivca za slom Francuske Erenburg navodi "iskvarenost francuske buržoazije". Tijekom cijelog rata on je za sovjetski tisak, kao i

za (pro)sovjetska izdanja u Velikoj Britaniji i Americi, napisao bezbroj članaka u kojima je na razne načine promicao ideju da Nijemci nisu ljudi, nego "zvijeri" i da zato moraju biti nemilosrdno uništeni. U tom smislu njemački vojnici, ali i cijeli njemački narod, opisivani su kao "ubojice, koljači, silovatelji, vampiri, zvijeri, pljačkaši, fašistički ljudožderi, Hitlerovi psi i neljudi."

Već od 22. lipnja 1941. njemački vojnici, koji su pali u sovjetsko zarobljeništvo, bili su ubijani, a to se u velikom broju slučajeva nastavilo tijekom cijelog rata, o čemu autor donosi veliki broj dokumentiranih primjera. U govoru koji je održao 6. studenog 1941., povodom obilježavanja 24. godišnjice Oktobarske revolucije, Staljin je, među ostalim, izjavio da sve Nijemce koji su kao okupatori ušli na teritoriju SSSR-a treba do zadnjega uništiti. Ovaj dio njegovog govora odmah je proveden u praksu djelovanja Crvene armije.

Raspravljajući o zločinima počinjenim tijekom njemačko-sovjetskog rata i o odgovornosti i odgovornima za njih, Hoffmann smatra da su i boljševici, a ne samo nacisti, odgovorni za stravične zločine. Nabrajajući primjere sovjetske kolektivizacije, uništavanja kulaka, kozaka i pojedinih nacionalnih skupina na području Sovjetskog Saveza, autor zaključuje da su boljševici provodili "klasni genocid" nad svojim protivnicima. Hoffmann smatra da je uspoređivanje sovjetskog komunizma s nacizmom ne samo legitimno, nego je i elementarna sastavnica shvaćanja povijesti 20. stoljeća. Autor citira Zbigniewa Brzezinskog, nekadašnjeg savjetnika za nacionalnu sigurnost predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, koji je napisao da se Hitlerovi zločini i dalje kažnjavaju, dok istovremeno u Rusiji živi na tisuće osoba koje su ubijale i mučile, a danas ih nitko i ne pokušava pozvati na odgovornost za ono što su učinili.

Hoffmann navodi da su brojni sovjetski zločini nakon rata pripisani Nijemcima. Nakon početka njemačkog napada, Sovjeti su likvidirali brojne političke zatvorenike u zapadnom dijelu SSSR. Još 5. ožujka 1940. narodni komesar unutrašnjih poslova Lavrentij Berija pisao je Staljinu da se u logorima NKVD-a nalazi oko 25.000 poljskih časnika i civila. Berija ih je označio "ogorčenim i nepopravljivim protivnicima sovjetskih vlasti" i predložio je da ih se likvidira. Istog dana na sjednici Politbiroa Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika), kojoj su prisustvovali najvažniji sovjetski čelnici – Staljin, Molotov, Kalinjin, Vorošilov, Mikojan, Kaganović i drugi, donesena je odluka o likvidaciji poljskih zarobljenika. Ovo je uskoro i provedeno. Nijemci su kasnije otkrili grobnicu pobijenih Poljaka kraj Katyna i o tome proveli istragu. Sovjeti su zatim uložili znatne napore da ovo prikažu kao njemačku izmišljotinu i da ubojstvo Poljaka pripišu Nijemcima. To im je i uspjelo i nakon rata bilo je službeno prihvaćeno da su za zločin u Katynu odgovorni Nijemci. Slično će se dogoditi i s brojnim drugim masovnim grobnicama u kojima su još prije rata bili pokopane žrtve sovjetskog režima. Ove žrtve će nakon rata biti pripisane njemačkim okupatorima.

Tijekom cijelog rata napajana protunjemačkom promidžbom i mržnjom, Crvena armija je prilikom ulaska na teritoriju Trećeg Reicha počinila brojne zločine nad civilnim stanovništvom i pripadnicima njemačke vojske. Na ulazima u njemačke gradove postavljene su table s natpisima kao npr. "Crvenoarmejče, sada stojiš na njemačkom tlu – kucnuo je čas osvete!" I sovjetski saveznici, kao npr. britanski feldmaršal Bernard Montgomery, opisivali su ponašanje sovjetskih postrojbi u Njemačkoj kao divljanje "neciviliziranih azijata" i "barbarskih hordi Džingis kana". Pobijen je veliki broj civila (staraca i djece), silovane su i kasnije često ubijene brojne Nijemice. Nastavila se likvidacija njemačkih vojnika, ali i svih drugih "sumnjivih skupina" – pripadnika državne uprave, članova nacističke partije, pripadnika raznih paravojnih organizacija, ali i svih onih koji su nosili odore (željezničara, vatrogasaca, poštara). Hoffmann brojnim primjerima opisuje ponašanje Crvene armije. Kao izvor koristi se npr. njemačkim zapisnicima pri-

sluškivanih radio-komunikacija Crvene armije, u kojima se često spominje likvidacija zarobljenih njemačkih vojnika; pismima crvenoarmejaca koje su zarobili Nijemci, itd. U nekim dijelovima njemačkog teritorija koje su njemačke snage uspjele na kraće vrijeme u protunapadima vratiti pod svoju kontrolu, često se nailazilo na opću pustoš, uništenje i likvidirane civile, i silovane i pobijene žene. Slično se dogodilo i Folksdojčerima u Sudetskoj oblasti. Tako je 3. studenog 1944. zapovjednik čeških postrojbi u egzilu, general Ingr, na britanskoj radiopostaji pozvao Čehe da se, kada dođe vrijeme, odazovu na stari borbeni poziv Husita i da Folksdojčere unište i pobiju bez milosti. Sovjetske vlasti su već krajem 1944. donijele odluke da se radno sposobni pripadnici njemačke manjine iz Jugoslavije, Čehoslovačke, Bugarske, Rumunjske i Mađarske odvedu na prisilni rad u Sovjetski Savez, a slično je trebalo postupiti i s Nijemcima iz Trećeg Reicha. Staljin je osobno dozvolio da svi pripadnici Crvene armije mogu iz Njemačka poslati svojim kućama određene količine ratnog plijena, pa je pljačka bila na dnevnom redu. Kada je nakon rata maršal Georgij Žukov pao u nemilost Staljinova režima, on je kompromitiran upravo činjenicom da su u njegovom stanu i dači pronađene velike količine opljačkane njemačke imovine i dragocjenosti. Već početkom 1945. i sovjetska zapovjedništva bila su svjesna činjenice da su se njima podređene postrojbe u brojnim slučajevima pretvorile u razbojničke i pljačkaške skupine, među kojima je vladalo masovno pijanstvo (*massovoe p'janstvo*). Zato su poduzete određene mjere kako bi se povratila stega i spriječile likvidacije zarobljenika i civila. Ipak, to nije moglo donijeti bitnije promjene. Hoffmann ipak navodi da je u nekim slučajevima zabilježeno i korektno držanje crvenoarmejaca prema njemačkim civilima, kao i pokušaji nekih od njih da zaštite njemačke civile od nasilnih suboraca. No, u nekim slučajevima upravo su takvi pripadnici Crvene armije mogli imati problema i snositi posljedice zbog pokušaja da pomognu Nijemcima.

Knjiga je podijeljena na uvodi dio (uvodna riječ, predgovor prvom izdanju i predgovor najnovijem izdanju), nakon toga slijedi 13 poglavlja i zaključak. U dodatku na kraju knjige nalazi se popis kratica, izvora i literature, prijepisi i faksimili nekoliko dokumenata i popis osobnih imena. U izradi knjige autor se uglavnom koristio dokumentima njemačke vojske, odnosno sovjetskim dokumentima koje su zarobili Nijemci. Ovi dokumenti se nalaze u Saveznom arhivu – Vojnom arhivu (*Bundesarchiv – Militärarchiv*) u Freiburgu. Dosta su korišteni i zapisnici saslušanja pripadnika Crvene armije koje su zarobili Nijemci, a autor smatra da su iskazi ratnih zarobljenika pouzdan i vjerodostojan izvor.

Knjiga je vrlo zanimljiva i dobro utemeljena na arhivskom gradivu. Ne iznenađuje da je izazvala brojne polemike jer je iz nje očito da je autor na što bolji način pokušao prikazati nehumanost Staljinovog komunističkog režima, istovremeno naglašavajući da se ne može cijeloj njemačkoj vojsci nametati kolektivna odgovornost za Hitlerove i nacističke zločine. Mnogobrojno navođenje zločina i divljaštva pripadnika Crvene armije u nekim dijelovima knjige ostavljaju gotovo mućan dojam, iako Hoffmann za svaki primjer navodi arhivski izvor. Autorova antikomunistička opredjeljenost je neupitna, ali dobar dio njegovih tvrdnji čini se prihvatljivim i dobro argumentiranim. Rasprava koju je ova knjiga pobudila u Njemačkoj umnogome podsjeća na slične nesuglasice koje o interpretaciji Drugog svjetskog rata traju i u Hrvatskoj.

NIKICA BARIĆ

Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., 592 str.

Knjiga Nikice Barića *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, prerađen je i nadopunjen magistarski rad obranjen 2002. na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U monografiji su po prvi put u hrvatskoj historiografiji sustavno i nepristrano na temelju izvora obrađeni postanak i ustrojstvo kopnene sastavnice domobranstva koje je uz Ustašku vojnici činilo oružane snage Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Autor je u *Uvodu* (11.-18.) naveo dosadašnje rezultate historiografije u proučavanju domobranstva, prije i poslije 1990., kao i arhivske izvore korištene u istraživanju. U prvom poglavlju *Viša zapovjedna struktura kopnene vojske domobranstva* (19.-42.) opisan je osnutak oružanih snaga u prvim danima nakon uspostave NDH. U početku se novo uspostavljeni vojni ustroj koriste nazivi poput "oružana snaga Hrvatske Države", "vojska i mornarica Države Hrvatske", "Hrvatska vojska", no postupno se do kraja 1941. ustaljuje naziv domobranstvo. Iako su se oružane snage pozivale na tradiciju postrojbi hrvatskog domobranstva iz austro-ugarskog razdoblja, na čemu je posebice ustrajavao njihov glavni organizator, i sam bivši austro-ugarski časnik, Slavko Kvaternik, temelj za uspostavu domobranstva bile su postrojbe, ustanove i vojno-teritorijalna podjela bivše jugoslavenske vojske. Tako su npr. jugoslavenski vojni okruzi preimenovani u domobranska popunidbena područja, a časnički zbor i vojni obveznici jugoslavenske vojske, katolici Hrvati i bosanski muslimani, postali su temelj za popunu novih postrojbi i njihovih zapovjedništava. Krajem srpnja 1941. objavljen je propisnik o ustroju Ministarstva hrvatskog domobranstva (od studenoga 1942. Ministarstvo domobranstva – MINDOM), u sklopu kojeg je djelovao i Glavni stožer domobranstva. U svibnju 1941. Pavelić je donio odredbu o osnutku Ustaške vojnice, vojne organizacije Ustaškog pokreta, čime je stvoren svojevrsni paralelizam unutar oružanih snaga NDH koji je s vremenom doveo do prevlasti ustaške sastavnice nad domobranstvom, posebice od kraja 1942. i povlačenja s dužnosti Slavka Kvaternika. Prema Bariću, Kvaternik je, iako bez većih vojnih sposobnosti, bio jedina osoba među domobranskim časnicima koja je imala ugled i političku snagu potrebnu za razvitak domobranstva kao jake i pouzdane vojske, samostalne u odnosu na ustaše i Ustašku vojnici. Nakon što je propao ambiciozni pokušaj jačanja Ustaške vojnice, koja je trebala preuzeti najveći teret u borbama s pobunjenicima, njezine su djelatne postrojbe u prosincu 1942. stavljene pod zapovjedništvo Glavnog stožera domobranstva, dok je Ministarstvo domobranstva preimenovano u siječnju 1943. u Ministarstvo oružanih snaga (MINORS), čime je do početka 1944. oslabio ustaški utjecaj na vojna pitanja. U tom razdoblju Nijemci preuzimaju nadzor nad domobranstvom (operativno zapovjedništvo) te započinju rad na njegovom preustroju. U tom kontekstu javljaju se i njemačke zamisli o ukidanju Ustaške vojnice kao, po nekim shvaćanjima, čimbenika destabilizacije prilika u zemlji. Tijekom 1943. postrojavaju se novi domobranski lovački i gorski zdrugovi u koje ulaze i neke ustaške djelatne bojne. Barić opisuje etape u razvitku oružanih snaga posebice od 1944. i imenovanja ustaškog pukovnika Ante Vokića na čelo MINORS-a, koji je potom pod utjecajem Mladena Lorkovića uvučen u pripreme za mogući prelazak NDH na stranu Saveznika, okončane njihovim uhićenjem u kolovozu 1944. Do kraja 1944. zapovijedanje cjelokupnim oružanim snagama preuzima sam Pavelić čime je uspostavljeno jedinstvo zapovijedanja, ali i izrazita ustaška prevlast u novostvorenim divizijama nastalim spajanjem ustaških i domobranskih zdrugova.

U poglavlju *Vojno-teritorijalna podjela NDH i razvoj glavnih postrojbi kopnene vojske domobranstva (travanj 1941.-lipanj 1943.)* (43.-152.) opisan je razvitak i struktu-

ra domobranstva u razdoblju uoči kapitulacije Italije. U prvim mjesecima NDH. obnovljen je vojno-teritorijalni ustroj iz jugoslavenskog razdoblja s pet divizijskih područja, bivših divizijskih okruga. Središta divizijskih područja bila su u Zagrebu, Osijeku, Banjoj Luci, Sarajevu i Mostaru, a dijelila su se na popunidbena zapovjedništva, bivše jugoslavenske vojne okruge. U studenome 1941. umjesto divizijskih područja osnovani su domobranski zborovi, zborna područja i pješačke divizije. Barić potanko opisuje razvitak domobranskih pješačkih postrojbi koje su u početku nastajale spontano, a dije-lom su se naslanjale na ustroj bivše jugoslavenske vojske, pa su pojedini "pešadiski pukovi" postajali pješačke pukovnije u sklopu kojih su se nalazili posadni i pohodni bataljuni (bojne) koji su do kraja lipnja 1941. zaposjeli najveći dio NDH. Početkom srpnja 1941. započelo je postrojavanje novih pješačkih pukovnija označenih arapskim brojkama od 1. do 15. koje su kao temeljne postrojbe domobranstva, pod promijenjenim nazivima, uglavnom postojale do kraja rata. U ljeto 1941. izbio je srpski ustanak na području istočne Hercegovine, južne Like, sjeverne Dalmacije i jugozapadne Bosne iz kojeg će se razviti partizanska i četnička vojna organizacija, obje neprijateljski usmjerene prema NDH. Pobunjenički pokret prvo je veliko iskušenje za domobranstvo koje, nedovoljno popunjeno ljudstvom i naoružanjem, pobunu nije moglo suzbiti. Zbog širenja pobune u srpnju 1941. osnovan je vojno-teritorijalni ustroj pod nazivom *Vojna krajina* sa sjedištem u Sarajevu kako bi se učvrstila obrana istočnih granica NDH i spriječio upad pobunjenika, a koja se prostirala na području od Bijeljine na sjeveru, duž rijeke Drine i istočne Hercegovine, do Cavtata na jugu. U njezinom sastavu bilo je ukupno pet postrojbi veličine bojne koje su, nakon što je ukinuta u svibnju 1942., ušle u sastav postojećih pješačkih pukovnija. Od listopada 1941. provedena je nova vojno-teritorijalna dioba kojom je pet divizijskih područja zamijenjeno s tri domobranska zbora koja su raspolagala sa po dvije domobranske divizije, temeljem domobranstva do sredine 1943.

Krajem 1941. domobranstvo se nalazilo u teškom stanju. Nemoćno da suzbije ustanak, popunjeno nemotiviranim ljudstvom i nedovoljno naoružano ono nije izvršavalo one zadaće koje su pred njega bile postavljene. Zbog toga se tijekom 1942. pristupilo postrojavanju gorskih zdugova, novih domobranskih postrojbi veće borbene vrijednosti. Gorski zdugovi popunjeni su novacima, a do početka 1943. postrojeno je pet zdugova s odgovarajućim pukovnijama tj. pješačkim bojnama. Iako su zdugovi predstavljali znatan napredak u razvitku domobranstva i oni su ubačeni u borbe prije nego što su do kraja ustrojeni i popunjeni ljudstvom i opremom. Gorski zdugovi, u ljeto 1942., uspješno sudjeluju s njemačkim postrojbama u velikom protupartizanskom pothvatu na planini Kozari u sjeverozapadnoj Bosni. Dio hrvatskih novaka koji su trebali biti priključeni gorskim zdugovima upućen je 1942. na obuku u Njemačku, a potom su uključeni u hrvatske legionarske postrojbe u sastavu njemačke vojske. Hrvatski novaci, po Barićevu mišljenju, bili su djelotvornije iskorišteni u legionarskim postrojbama s njemačkim časnicima nego u domobranstvu, pa je njemačka nesklonost postrojavanju novih gorskih zdugova s vojničkog motrišta bila opravdana.

U poglavlju *Ostale domobranske postrojbe i službe* (153.-215.) opširno se opisuju dijelovi domobranstva kao što su Domobranske željezničke stražarske bojne, različite opkopske, željezničke, dojavne, oklopne, novačke i samovozne (automobilске) postrojbe. Među njima se, i po stanovitom političkom značenju, ističu Domobranske dobrovoljačke (DOMDO) pukovnije i Domobranke radne (DORA) postrojbe. DOMDO postrojbe razvile su se iz mjesnih dobrovoljačkih odreda sastavljenih od domicilnog pučanstva, značajnije motiviranog za obranu svoga zavičaja od domobranskih pričuvnika upućenih u borba daleko od rodnog kraja. Najveći broj DOMDO pukovnija bilo je na području Bosne i Hercegovine, sastavljenih uglavnom od muslimanskih dobrovoljaca, a koje su u pojedinim dijelovima zemlje (istočna Hercegovina) bili i jedini element prisutnosti

NDH. DOMDO pukovnije načelno su uklopljene u strukturu domobranstva od kojeg su više ili manje redovito dobivali opskrbu. Posebice značajna bila je tuzlanska DOMDO pukovnija pod zapovjedništvom tuzlanskog trgovca i domobranskog pričuvnog bojnika Muhamedage Hadžiefendića, poznata i kao *Hadžiefendićeva legija*. Ova postrojba uspješno je branila muslimansko pučanstvo sjeveroistočne Bosne od četničkih i partizanskih upada, a u proljeće 1942. brojala je više od 5000 ljudi. Nakon privremenog partizanskog zauzimanja Tuzle u listopadu 1943., Hadžiefendić je zarobljen, a potom i strijeljan sa skupinom od 60 uglednih tuzlanskih Hrvata katolika i muslimana. *Hadžiefendićevu legiju* naslijedila je postrojba *Bosanskih planinaca* zvana i *Zeleni kadar* pod zapovjedništvom Nešada Topčića koja je do kraja rata onemogućavala četničko i partizansko zaposjedanje sjeveroistočne Bosne.

U sklopu promjene radikalno protusrpske politike provedene od uspostave NDH, i srpsko pučanstvo se od ljeta 1942. uključuje u domobranske postrojbe. Srbi su do tada bili izvan sustava vojne obveze, a postupno se novače u novostvorene Domobranske radne (DORA) postrojbe koje su imale isključivo radne, a ne i borbene zadaće. U svakom zbornom području osnovana je jedna DORA pukovnija s tri bojne. Barić pojavu DORA postrojbi vidi kao svojevrsni pragmatizam vlasti koja je željela iskoristiti srpsko pučanstvo za obnašanje korisnih poslova, a ujedno ga staviti pod nadzor i time onemogućiti njihov odlazak u partizane. Za Srbe su ove postrojbe predstavljale oblik integriranja u NDH i jamstvo određene sigurnosti. Kao dokaz za tu ocjenu navodi i sjećanja partizanskog komesara Ivana Šibla koji je opisao ratnu epizodu partizanskog zarobljavanja više stotina srpskih mladića unovačenih u DORA postrojbe koji su većinom odbili pristupiti partizanima.

U poglavlju *Preustroj domobranstva pod vodstvom nadzornika kopnenih snaga pri njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj (lipanja 1943.-travanj 1944.)* (216.-264.), opisuje se nova etapa u razvitku domobranstva obilježena daljnjim jačanjem njemačkog utjecaja u sustavu zapovijedanja i čvršćim nadzorom nad njegovim daljnjim razvitkom. Od sredine 1943. provedeno je postrojavanje po četiri lovačka i gorska zdruge iz dotadašnjih domobranskih divizija i pješačkih pukovnija tj. dotadašnjih gorskih zdругova. Cjelokupni preustroj vodili su posebni njemački izobrazitelji. Nove postrojbe trebale su biti udarna snaga u borbama s partizanima te posebno pokretne s obzirom na partizanski način ratovanja. U stvarnosti su i one korištene za čuvanje prometnica, posada i sl., a kako je odmicalo vrijeme javljali su se do tada poznati problemi s kojima se domobranstvo i ranije suočavalo. Početkom 1944. preustroj pod njemačkim nadzorom okončan je osnutkom novih posadnih i donaknadnih zdругova sastavljenih od ostalih domobranskih postrojbi koje nisu uključene u lovačke i gorske zdругove.

U poglavlju *Domobranske časničke i dočasničke škole* (265.-283.) prikazan je razvitak sustava izobrazbe i školovanja domobranski časnika i dočasnika. Već u travnju 1941. u novostvoreno domobranstvo pozvani su i svi pitomci jugoslavenskih vojnih akademija i podoficirskih škola kako bi nastavili školovanje, a pitomci završnih godina u lipnju 1941. su nakon kratkog tečaja promaknuti u čin poručnika. U svibnju 1941. objavljen je prvi natječaj za primanje kandidata u Domobransku akademiju iz kojeg su isključeni kandidati pravoslavne vjeroispovijesti i Židovi. Naredbom iz srpnja 1941. osnovano je i pet dočasničkih škola u Zagrebu, Bihaću, Petrovaradinu, Karlovcu i Varaždinu. Krajem 1941. određeno je da se 180 sveučilištaraca primi na sveučilište kao domobranski akademičari-sveučilištarci koji su nakon svršetka studija trebali ostati u domobranstvu kao djelatni časnici svojih struka. U travnju 1942. osnovane su nove domobranske škole u Sarajevu, Kamenici, Zagrebu koje su 1944. preimenovane u "škole oružanih snaga". Od rujna 1942. u Zagrebu djeluje Domobranska zastavnička škola smještena u vojarni u Ilici 242 koja

je krajem 1944. preimenovana u "Ustašku časničku školu". U školi je nastava trajala četiri godine, a pohađali su je svršenci niže gimnazije koji bi potom položili veliku maturu. Barić potanko opisuje i djelovanje različitih dočasničkih škola do 1945., kao i tečajeve njemačke vojske za školovanje domobranstva, čime je po njegovom mišljenju djelomice nadoknađen manjak kvalitetnog zapovjednog osoblja u domobranstvu.

Specifičan položaj NDH prema nominalnim saveznicima i ključnim vanjskim čimbenicima pri njezinoj uspostavi utjecao je, iz razumljivih razloga, i na djelovanje domobranstva. (Poglavlje *Odnosi domobranstva s vojskom Kraljevine Italije i Trećeg Reicha* (284.-356.)). U početku hrvatsko-njemačke odnose obilježuje različito tumačenje raspolaganja s prikupljenim ratnim plijenom od jugoslavenske vojske, ali i činjenica kako je njemačka pomoć bila od presudne važnosti za ustrojavanje oružanih snaga NDH. Nijemci u prvo vrijeme svoju vojnu nazočnost vide kao privremenu do smirivanja stanja na terenu, ali izbijanjem i širenjem ustanka ona se proširuje i postaje trajnom. To je imalo za posljedicu sve jače podređivanje domobranstva njemačkom sustavu zapovijedanja o čemu Barić na temelju dostupnih izvora opširno piše kao i o razvitku samog njemačkog vojnog ustroja u NDH. Zbog otežanih vojnih prilika NDH je već 1942. prestala biti područje prolaznog djelovanja njemačke vojske te je postala područje stalnog njemačkog operativnog (pothvatnog) djelovanja, što je dovelo do neprekidnog kršenja njezinog vrhovništva (suvereniteta) u različitim područjima. Osim postupnog njemačkog preuzimanja nadzora nad zapovijedanjem i ustrojem domobranstva, sve veći se broj vojnih obveznika NDH uključuje i u njemačke legionarske i redarstvene postrojbe, te 13. SS gorsku diviziju "Handžar". Ukratko, Barić ponašanje Nijemaca prema NDH opisuje kao djelovanje na okupiranom području, a ne savezničkoj zemlji, ali i naglašuje kako su usprkos tome oni bili ujedno i jedini stvarni oslonac NDH i njezinih vlasti.

Talijani u zoni svoje prisutnosti od prvoga dana onemogućuju ili otežavaju uspostavu i djelovanje domobranskih postrojbi u skladu s općom politikom destabilizacije NDH i potpore srpskim pobunjenicima (četnicima). Barić potanko opisuje hrvatsko-talijanske vojno-političke odnose do talijanske kapitulacije, posebice u svjetlu postupanja u tzv. 2. i 3. zoni talijanskog vojnog djelovanja u NDH. Problematiku hrvatsko-njemačko-talijanskih vojnih odnosa zaključuje tvrdnjom da je NDH u stvarnosti nije imala pravo zapovijedanja vlastitom vojskom na svom području i time izgubila jedno od glavnih obilježja nezavisne države. Nakon talijanske kapitulacije oružane snage NDH su ušle u dijelove zemlje do tada pod talijanskim nadzorom, kao i u veći dio hrvatskih krajeva priključenih Italiji u skladu s odredbama Rimskih ugovora iz 1941. Barić opisuje i djelovanje *Hrvatske zemaljske obrane* u Sušaku kao i pokušaje da se taj kraj priključi NDH, a mjesne hrvatske postrojbe uključe u sastav njezinih oružanih snaga. U tom kontekstu u Sušaku je postrojena je Hrvatska istarska (domobranska) pukovnija s oko 300 do 500 ljudi a kojom je zapovijedao SS-bojnik Mihovil Karlo Sertić.

Krajem 1944. NDH je proživljavala tešku vojnu i političku krizu. Napredovanje Crvene armije prema jugoistočnoj Europi premještalo je crtu istočne bojišnice na same granice NDH. U takvim okolnostima započelo je ustrojavanje jedinstvenih oružanih snaga NDH. (Poglavlje *Stvaranje jedinstvenih Hrvatskih oružanih snaga* (357.-413.)). U sklopu toga nastojanja do kraja 1944. od ustaških i domobranskih zdruгова je postrojeno šesnaest hrvatskih divizija, a početkom 1945. još tri divizije koje su trebale zaposjesti pojedine dijelove NDH. Svojom borbenom vrijednošću posebice se isticala I. hrvatska udarna divizija sa sjedištem u Zagrebu kojom je zapovijedao ustaški pukovnik Ante Moškov, a koja je sudjelovala u borbama za virovitički mostobran, tj. u području Podravine i Slavonije. Ta je divizija nastala odabirom najboljeg ljudstva iz različitih ustaških i domobranskih postrojbi dok su ostale divizije postrojene mehaničkim spaja-

njem ustaških i domobranskih zdrugova. Osim ovih divizija u dijelu Slavonije, Srijema i bosanskoj Posavini, od kraja 1944. do pred kraja rata, djelovao je Pučko ustaški zbor generala Metzgera, postrojba koja je sudjelovala u uključivanju tamošnjeg stanovništva u različite djelatnosti poput popravka prometnica, obavljanja poljoprivrednih poslova i sl., a kako bi se olakšala njemačka obrana srijemske bojišnice. Pred kraj rata hrvatske divizije su okupljene u pet hrvatskih zborova, koji su u posljednjim danima NDH preimenovani u "ustaške zborove".

Barić postrojavanje hrvatskih divizija krajem 1944. tumači spletom vojnih i političkih čimbenika. Ono je zapravo označilo kraj domobranstva kao posebne vojne sastavnice i "hrvatske općenarodne redovne i nepolitizirane vojske" koliko je to ono ikada i bilo, te uspostavu konačne ustaške prevlasti u oružanim snagama.

U poglavlju *Popunjavanje domobranstva ljudstvom* (414.-446.) opisane su etape u popunjavanju domobranstva ljudstvom na svim razinama. Do kraja 1941. domobranske postrojbe su popunjavane uglavnom pričuvnicima, a od tada se na odsluženje obvezanog dvogodišnjeg djelatnog razdoblja pozivaju prvi novaci. Ukupno je unovačeno devet godišta od 1920. do 1928. Barić iznosi i različite prosudbe o brojčanoj snazi kopnene vojske domobranstva po ratnim godinama. Radi se o prosudbama suvremenika različitih provenijencija te povjesničara iz kasnijeg razdoblja koji su ih donosili na temelju dostupnih izvora.

Posljednje poglavlje *Politički i društveni svjetonazor domobranstva* (447.-508.) pokušaj je zaokružene ocjene domobranstva u smislu njegove vojničke vrijednosti, ali stanovitog svjetonazora i odnosa prema ukupnoj stvarnosti NDH. Barić uvriježenu predodžbu o domobranstvu kao vojsci slabe borbene vrijednosti stavlja u kontekst cjeline tadašnje socijalne stvarnosti. S jedne strane ukupna slabost režima opterećenog hipotekom zločina i pobune dijela stanovništva, postupci nominalnih saveznika, načelno ustaško nepovjerenje prema domobranstvu i često slaba motivacija ljudstva okolnosti su koje su djelovale na njegov vojnički značaj. S druge strane stoji činjenica da je domobranstvo djelovalo do kraja rata, imalo nekoliko značajnih vojnih uspjeha te da su u nekim dijelovima NDH njegovi pripadnici, npr. Bosna i Hercegovina, Lika, bili posebno motivirani za borbu koju su doživljavali kao rat za nacionalni ili biološki opstanak. Neovisno o tome, Barić domobranstvo ocjenjuje kao "pravu vojsku i složeni i nezanemarljiv vojni sustav" koji je osim slabosti do svoga kraja pokazivalo značajnu žilavost. Ostaje kao činjenica da ono na kraju rata nije poraženo na bojnopolju već je tragično nestalo kao neodvojivi dio politike (države) koja je u tadašnjem odnosu međunarodnih snaga bila osuđena na propast.

Na kraju knjige nalazi se *Zaključak* (509.-520.) i *Prilozi* (521.-540.) u kojima se u izvornom obliku donose i različite uredbe vezane uz vojni ustroj, te rječnik pojmova koji su se upotrebljavali u domobranstvu NDH. Posebnu vrijednost knjizi daje i odabir više desetaka izvornih fotografija s domobranskom tematikom, kao i onih na kojima su prikazani najznačajniji domobranski zapovjednici.

Knjiga Nikice Barića nezaobilazan je historiografski prinos poznavanju i razumijevanju ukupne hrvatske povijesne problematike u Drugom svjetskom ratu.

ZLATKO HASANBEGOVIĆ

Garešnički žrtvoslov, ur. Zvonko Farago, Ruža Lenac – brlekoviÊ,
Zlatko Verhaz, Alojz VragoloviÊ, Matica hrvatska Garešnica,
Garešnica 1997., 191 str.

U raznolikoj literaturi zanimljivoj povjesničarima značajno mjesto zauzimaju i žrtvoslovi. Do sada je objavljeno na desetine žrtvoslova. Svojim sadržajem oni obrađuju različita područja Hrvatske; samoborski, zlatarski, petrinjski, lički, naškički, valpovački, slatinski, virovitičko – podravski, splitski, drniški, metkovički. Ovom prilikom više pažnje posvetila bih sadržaju Garešničkog žrtvoslova.

Zbornik se sastoji od "Uvoda" (9.-21.), dvije tematske cjeline naslovljene "Drugi svjetski rat" (25.-132.) i "Domovinski rat" (135.-169.), te "Literarnih priloga" (179.-182.). U dva središnja poglavlja gradivo je koncipirano tako da su prvo dani popisi žrtava, a nakon toga slijede prilogi i svjedočanstva.

Namjera je garešničkog žrtvoslova, kako kaže jedan od autora, "da moralno osudi zločin, bilo čiji, jer svaki zločin je zločin, nikada ne zastarijeva i svaki je za osudu." (16.) Autori zbornik posvećuju brojnim žrtvama s područja Garešnice i okolnih sela, u razdoblju od 1941. godine do Domovinskog rata.

U uvodnom dijelu Zvonko Farago govori o "namjerno prešućivanoj i zatiranoj prošlosti". Osvrće se na, prema njemu, najvažnije trenutke hrvatske i garešničke povijesti. Opisuje nastojanja hrvatskog naroda za stvaranjem vlastite države, u koja su ugrađene i mnogobrojne ljudske žrtve. Ova knjiga je, kako kaže, prilog "istini" i jednoj sveobuhvatnoj povijesnoj sintezi koju tek treba napisati.

Na sljedećim stranicama je kratki povijesni pregled općine Garešnica, osnovni podaci o broju naselja na tom području, te broju stanovnika i njihovU narodnosnom sastavu (19.-21.).

Poglavlje "Drugi svjetski rat" (25.-132.) započinje popisom žrtava (27.-63.) na području Garešnice i okolnih sela, Brestovca, Ciglenice, Dišnika, Kajgane, Kaniške Ive, Kapelice, Malog Vukovja, Tomašice i Zdenčaca. Od 364 navedene osobe, gotovo polovica izgubila je život na "križnom putu". U prilogima i svjedočanstvima (69.-132.) korišteni su osobni iskazi i sjećanja temeljeni na tonskim zapisima. Poredani su kronološki, pa tako započinju sa "Sjećanjima na garešničke političke prilike prije II. svjetskog rata", u kojima se iznosi da je garešnički kraj oduvijek bio priklonjen idejama Stjepana Radića i HSS-a (jedno od svjedočanstava odnosi se i na proslavu Mačekova rođendana). U slijedećem prilogu govori se o naprednim, gospodarstvenim i štedljivim Nijemcima garešničkog kraja, te sudbini gospodina Fürnsteina (75.-77.). U sljedećim svjedočanstvima (78.-92.) govori o događajima za vrijeme rata, neimaštini, obrani Garešnice 1943. godine i pokoljima u "Kmošekovom podrumu". Poseban prilog odnosi se na uvjete u požeškom logoru, te sudbine onih koji su tamo dospjeli "u ime zakona" (84.). Kao prilog korištena je kopija osuđeničkog kartona Anice Lapaš (89.-90.). Dva svjedočanstva (93.-98.) odnose se na sudbinu grkokatoličkog svećenika Aleksandra Vlasova iz Dišnika, kojega su ubili partizani 27. srpnja 1942. Većina daljnjih sjećanja (101.-125.) odnosi se na iskaze pojedinaca i njihova svjedočanstva vezana uz povlačenje velikog broja vojske i civila u svibnju 1945. godine. Nakon predaje i izručenja kraj Bleiburga velika većina ih je prošla dug i iscrpljujući "križni put", te iskusila život u logorima (npr. "Kako mi je Bugarski vojnik spasio život", "Iskaz domobrana Tome Torčića", "Iskaz Mate Zrinskog", "Iskaz domobrana Stjepana Vukašića", "Iskaz veterana II. svjetskog rata Mirka Mihaljinca", "Iskaz Nikole Vedriša iz Garešnice"). Tekstovi su popraćeni kartom "križnog puta", te kartom zarobljeničkih logora na prostoru Jugoslavije. Za ilustracije korišteni su dostupni zarobljenički

listovi kao i poneki osobni dokumenti. Posljednja dva priloga ovog poglavlja (129.-132.) odnose se na život u Garešnici poslije Drugoga svjetskoga rata. "Dolaskom na vlast 'osloboditelja' puno se toga promijenilo", vlč. Halauš tužno konstatira da su mnogi njegovi župljani kao hrvatski vojnici bili likvidirani, mnogim se zameo trag, neki su pobjegli u inozemstvo, neki raseljeni. Mnoge su kuće opustjele ili su ostale samo udovice sa starcima i manjom djecom". (131.) U sklopu svih događaja spomenuti župnik Mato Halauš osuđen je na deset godina prisilnog rada u KPD-u Stara Gradiška.

U poglavlju "Domovinski rat" (135.-170.), namjera je zabilježiti sudbine poginulih i ranjenih branitelja. Na početnim stranicama ovog poglavlja (139.-141.) nalaze se popisi poginulih osoba u Domovinskom ratu. Svjedočenja i prilozima koji slijede (147.-170.) pokušat će razjasniti sudbine sedamnaest osoba navedenih u popisu, te još mnogih drugih ubijenih i nestalih u Domovinskom ratu. U prvom prilogu "Garešnica u sudbonosnim zbivanjima", opisano je političko stanje krajem osamdesetih, kako u Europi tako i u Hrvatskoj. U tekstu se stavlja naglasak na 1991. i 1992. godinu (organiziranje prvih vojnih formacija, prve rate operacije, te se spominju prve žrtve iz garešničkog kraja). U daljnjim tekstovima saznajemo o pojedinačnim sudbinama zatočenika logora Manjača ("Iskaz Vlatka Krajačića, zatočenika Manjače", "Ivičina priča iz okruženog grada i logora Manjača u Bosni i Hercegovini"), autori se prisjećaju i onih koji više nisu s nama ("Darko Damjanović", "Darko Šalamunac"). Na kraju uredništvo iznosi "Ali vrijeme će iskristalizirati događaje i smiriti osjećaje i onda će istina zasjati punim sjajem, o čemu će progovoriti nova knjiga." (170) Na kraju poglavlja su fotografije koje obilježavaju različite trenutke iz Domovinskog rata (171.-177.).

Zadnji dio zbornika čine "Literarni prilozima" (179.-182.) i "Sažeci" (188.-190) na hrvatskom, njemačkom i engleskom. Na kraju knjige je popis i zahvala svim pojedincima koji su dali pismena izvješća, koja su uvrštena u ovaj zbornik (191.).

Iako je, s historiografskoga gledišta, memoarska literatura često subjektivna i nepouzdana, ipak pruža veliki broj podataka i može biti sastavna karika za jedno opsežnije i sustavnije djelo na ovu temu. Uredništvo garešničkog žrtvoslova željelo je u njemu navedena imena oteti zaboravu te nam približiti barem neke od onih koji su svoje živote ostavili na Bleiburgu, "križnom putu", te u Domovinskom ratu.

MARTINA GRAHEK

Andrija KOVAČEVIĆ, *Bijeg s vješala : povijest jedne borbe*, rukopis iz godine 1946., priredila Zlata Bujan-Kovačević, Disput, Zagreb 2002., 191 str.

Dokumentarni roman *Bijeg s vješala: povijest jedne borbe*, pomalo zaboravljenog hrvatskog pisca Andrije Kovačevića opisuje ratna stradanja istaknutog zagrebačkog arhitekta Milovana Kovačevića, Andrijina sina.

Ova zanimljiva i neobična ratna priča počinje u svibnju 1943. godine kada je ustaško redarstvo uhitilo ing. Milovana Kovačevića zbog civilnog pomaganja antifašističkom pokretu. Kovačević je bio dio lanca koji je slao u "šumu" sanitetski i drugi potrebni materijal, novac, hranu kao i propagadni materijal. Isto tako je u svome stanu, koji je služio za sastanke, i u kući u Samoboru povremeno skrivao ilegalne radnike. Međutim, kako

je jedna karika tog lanca pod mukama progovorila, bio je uhićen te su započele njegove višemjesečne patnje.

Odmah poslije uhićenja čitava Kovačevićeva obitelj na čelu s ocem Andrijem koristili su svaku priliku i mogućnost da pronađu izlaz za uhićenog Milovana. Obitelj je uz pomoć neznanog broja ljudi uspjela da se Milovan u lipnju 1943. godine premjesti u bolnicu Rebro, da se otegne njegov proces na Prijekom sudu kako bi se postigla odgoda. Međutim, uz sav trud i pomoć mnogih ljudi, obitelj nije uspjela postići oslobođenje i izlaz iz zatvora u kojem je Milovan zadobio mnoge ozljede od kojih mu je zdravlje bilo ozbiljno narušeno.

Dana 21. prosinca 1943. godine Milovan Kovačević je zajedno s još sedamnaest osoba odveden u Dubravu na vješanje. U toj skupini s pretežno pripadnicima zagrebačke građanske elite, između ostalih, bili su još mladi profesor Bogdan Ogrizović, prof. Radovan Reiherzer, novinari Petar Mihočević i dr. Branko Ivakić, fizičar dr. Aleksandar Florić, ing. Stjepan Tomaš. U istoj skupini bio je i Istranin Pio Jurčić za kojeg je Kovačević tek kasnije saznao da je također iste noći pobjegao pred vješalima. Od te skupine osamnaestorice koji se zajedno nazivaju "prosinačke žrtve" uspjeli su se spasiti samo Kovačević i Jurčić. Zahvaljujući spletu sretnih, gotovo nevjerojatnih okolnosti, Kovačević je uspio pobjeći od vješala u zagrebačkoj Dubravi. Zbog nesmotrenosti ljudi koji su trebali obaviti vješanje, a većina je bila teško pijana pa čak i oni koji inače nisu običavali piti te uz druge okolnosti kao što su kišna maglena noć, prekratke ljestve i slično, Kovačević je uspio pobjeći. Zbog stanja u kojem su se nalazili, kao i straha od moguće blizine i napada partizana, izvršio vješanja nisu ga se usudili slijediti. Gužvu nastalu oko Kovačevićeva bijega od cijele skupine uspio je iskoristiti još samo Pio Jurčić koji se spasio i preživio.

Kovačević se tako poslije muka koje je doživio na zagrebačkoj policiji te bijega s vješala, narušenoga zdravlja priključio partizanima gdje je također preživio mnoge tegobe. Početkom 1945. godine u oslobođenoj Dalmaciji se malo smirio, prilično oporavio i odmah se prihvatio povjerene mu teške zadaće, regulacijskog plana za obnovu porušenoga Zadra. Polovicom svibnja 1945. godine, oporavljen, vratio se kući u Zagreb, ali u kasnu jesen iste godine neoprezno se jako prehladio, što je uz stare tegobe od premlaćivanja izazvalo oštećenje bubrega s raznim komplikacijama. Unatoč svojoj vještini i brizi nekoliko prijatelja liječnika, 29. srpnja 1946. godine inženjer Milovan Kovačević je umro, navršivši tek 41 godinu, točno dvije godine, osam mjeseci i deset dana poslije događaja u zagrebačkoj Dubravi.

Ovu tragičnu priču ing. Milovana Kovačevića zapisao je pri kraju njegova životnog puta njegov otac Andrija Kovačević. A. Kovačević, pravnik i spisatelj, član HSS-a, objavio je pod pseudonimom obiteljskog nadimka "Grgačev" dva romana: *Posljednji Nenadić* i *Krijes*. Svoj treći roman *Bijeg s vješala* dovršio je neposredno pred svoju smrt. Tragična sudbina njegova sina Milovana kobno je djelovala na njegovo slabo srce, pa je iste godine kad i njegov sin umro i pokopan na groblju Mirogoju u Zagrebu. Treba spomenuti da se Andriju Kovačevića kao hrvatskog književnika ne spominje gotovo niti u jednoj povijesti hrvatske književnosti, iako su spomenute i manje književne pojave.

Zahvaljujući priređivači rukopisa Zlati Bujan-Kovačević i nakladi Disput rukopis je poslije gotovo šezdeset godina ipak u obliku knjige ugledao svjetlo dana. Knjiga je obojačena fotografijama i faksimilima koji su dijelom iz obiteljske pismohrane Milovana Kovačevića ml., a dijelom su korišteni dokumenti koji su pohranjeni u Muzeju arhitekture HAZU-a u Zagrebu, Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

U knjizi se nalazi i prilog akademika Ivana Supeka koji je poznavao arhitekta Milovana Kovačevića i opisuje njihove susrete i potresenost koju je na njega ostavila Kovačevićeva tragična životna priča. Na kraju knjige nalazi se i prilog priređivačice ovog vrijednog teksta Zlate Bujan-Kovačević, u kome je dala portret Andrije Kovačevića, Milovana Kovačevića i njegove supruge Katarine, rođ. Kustić, koja je također završila u zatvoru 1944. godine gdje joj je bila povrijeđena kralježnica. Poslije rata, 1963. godine pokušala je s Miroslavom Krležom uz dokumente, skice, nacрте i fotografije organizirati retrospektivnu izložbu svoga supruга, ali to joj za života nije uspjelo. Tek zaslugom ing. arh. Aleksandra Lasla i uz suradnju ing. mr. Dubravke Kisić izložba je postavljena 2002. godine u Muzeju arhitekture HAZU-a u Zagrebu, uz reprezentativnu monografiju o radu arhitekta Milovana Kovačevića.

Knjiga prikazuje zagrebačku sredinu i njezin intelektualni krug u Drugom svjetskom ratu. Prikazuje patnje, tragediju i uzaludne napore u spašavanju svoga sina jedne ugledne zagrebačke obitelji u jednom burnom vremenu hrvatske povijesti. Knjiga *Bijeg s vješala* kao dokument memoaristike predstavlja vrlo vrijedan pristup tragičnim događajima iz naše ne tako davne prošlosti, pogotovo uzme li se u obzir da je takvih romaniziranih memoarskih dnevnika (kao takav uspješan primjer svakako treba navesti i djelo Ilije Jakovljevića, *Konclogor na Savi*, Konzor, Zagreb 1999.) iz razdoblja Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj relativno malo.

DAVOR KOVAČIĆ

Branislav BOŽOVIĆ, *Specijalna policija u Beogradu 1941-1944*, Srpska školska knjiga, Beograd 2003., 506. str.

Knjiga Branislava Božovića, srbijanskog povjesničara starije generacije, opširno je djelo o djelovanju, ustroju i metodama rada Specijalne policije u Beogradu u razdoblju nakon sloma i nestanka Kraljevine Jugoslavije, do listopada 1944., kada su tijela vlasti srbijanske vlade generala Milana Nedića napustila Beograd. Autor je prikazao i sudbine pripadnika Specijalne policije nakon napuštanja Beograda, a mnogi od njih su kao optuženi za ratne zločine nakon završetka Drugog svjetskog rata od strane zapadnih saveznika izručeni novim jugoslavenskim vlastima, izvedeni pred sudove i uglavnom osuđeni na smrt.

Knjiga je podijeljena na "Predgovor" (str. 5.-8.). Slijedi prvi dio pod naslovom "Razvoj, organizacija, delatnost" (str. 9.-322.), koji je kronološki podijeljen na četiri poglavlja, a svako se bavi jednom godinom djelovanja Specijalne policije, od 1941. do 1944. godine. Drugi dio knjige nosi naslov "Praksa i metodi rada" (str. 323.-426.), a podijeljen je na poglavlja "Postupak sa hapšenjcima" i "Policajska praksa". U trećem i posljednjem dijelu knjige "Prilozi" (str. 427.-504.), nalazi se izbor od 17 dokumenata povezanih s djelovanjem Specijalne policije, sažetak na srpskom i engleskom jeziku, popisi skraćenica, arhivskih izvora i literature, popis osobnih imena i ilustracija koje su uvrštene u knjigu (shema faksimila dokumenata i fotografija).

Nakon raspada Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941., Srbija (s Banatom) se našla pod okupacijom njemačke vojske, a kao domaća uprava ubrzo je osnovana komesarska uprava Milana Aćimovića, koja je tijekom druge polovice 1941. zamijenjena vladom neka-

dašnjeg jugoslavenskog generala Milana Nedića. Aćimović je u Nedićevoj vladi zadržao mjesto ministra unutrašnjih poslova.

Početkom svibnja 1941. ponovno je uspostavljena Uprava grada Beograda (UGB), koja je kao posebno upravno i redarstveno tijelo postojalo i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Vodstvo UGB preuzeo je poznati predratni policijski dužnosnik Dragomir Dragi Jovanović, koji je za vrijeme Jugoslavije bio pomoćnik upravnika UGB i savjetnik Ministarstva unutrašnjih poslova. Autor donosi zanimljiv podatak o tome kako se vojskovođa i doglavljenik Slavko Kvaternik, u to vrijeme drugi po utjecaju čovjek u NDH, u rujnu 1941. žalio Nijemcima da Jovanovića ne smiju držati na tako važnom položaju, jer je on "engleski čovek, antihrvat, korupcionaš, ženskaroš" (str. 77). Jovanović je imao brojne suparnike i protivnike i među članovima Nedićeve vlasti, a i sami Nijemci su znali da su brojne optužbe na njegov račun u potpunosti točne. Ipak, imali su povjerenja u njega i zadržali ga na položaju upravnika grada Beograda i predsjednika beogradske općine.

Predratna Opća policija UGB preimenovana je u "Specijalnu policiju", a od rujna 1941. do listopada 1944. na njezinom čelu nalazio se predratni policijski dužnosnik Ilija Paranos. Specijalna policija bila je podijeljena na više odsjeka, ali je najvažniji bio IV. odsjek "za suzbijanje komunističke akcije". Na čelu ovog odsjeka najviše vremena se nalazio Božidar Boško Bečarević, policajac koji se istaknuo u suzbijanju komunista. Ovom odsjeku i njegovom djelovanju autor u knjizi pridaje najveću važnost i najdetaljnije prikazuje njegovo djelovanje. Prema nekim podacima, 80 % cjelokupnog rada Specijalne policije sastojalo se od djelovanja IV. protukomunističkog odsjeka, a više od polovice ukupnog broja činovnika i dvije trećine agenata Specijalne policije bilo je podređeno tom odsjeku.

Beogradska Specijalna policija bavila se i drugim sumnjivim skupinama – nadgledala je djelovanje i čuvala uhićene visoke svećenike Srpske pravoslavne crkve, koju su Nijemci smatrali posebno odgovornom za vojni udar 27. ožujka 1941., kada je oborena jugoslavenska vlada Cvetković-Maček koja je pristupila Trojnom paktu. Nadzirani su i predratni pripadnici različitih političkih stranaka, a Specijalna policija uključila se u progone i hvatanje beogradskih Židova i Roma. Energичnim djelovanjem njemačke i Specijalne policije, židovska i romska zajednica u Beogradu je ubrzo gotovo u potpunosti izdvojena, označena, uhićena i uništena. Dio Židova je strijeljan tijekom 1941. u sklopu mjera odmazde protiv akcija partizana, a do sredine 1942. u njemačkom logoru Sajmište u Zemunu (Judenlager Semlin) uništeni su i preostali Židovi i većina Roma. Nakon toga Specijalna policija uglavnom više i nije trebala posvećivati veću pažnju "židovskom pitanju", osim malobrojnim Židovima koji su se na različite načine pokušavali sakriti i prikriti svoj identitet falsificiranim dokumentima sa srpskim imenima. Tijekom 1943. godine u sklopu Specijalne policije i njemačke tajne policije na području Srbije ukinute su organizacione ustanove koje su se bavile Židovima. Ipak, autor knjige ne propušta naglasiti da je djelovanje Specijalne policije u progonu i uništenju Židova bilo sporedno, odnosno da su u tim akcijama glavnu ulogu imali Nijemci i njihova policija. On ne zaboravlja naglasiti da je stanje u Zagrebu bilo drukčije, budući da su oko 26.000 Židova u tom gradu likvidirale ustaše, a Nijemci "samo" oko 5000 do 6000 (str. 64.). Je li ova tvrdnja motivirana isključivo željom za iznošenjem povjesnih činjenica, ili za nju postoje i neki drugi motivi bliži dnevnoj politici, može se samo pretpostavljati. Ipak, autor u cijeloj knjizi izrazito kritički prikazuje djelovanje Specijalne policije u borbi protiv komunista, partizana i njihovih pristaša. Za njega je Specijalna policija neosporno "kvislinška", "kolaboracionistička" i "izdajnička". Zato upada u oči da je autor, kada je u pitanju progon beogradske židovske zajednice, gotovo brani i skida s nje najveći dio odgovornosti. Nakon što je počela djelovati četnička organizacija Draže Mihailovića, Specijalna

policija imala je i zadatke nadzora i borbe protiv ove organizacije. Autor naglašava da su Nijemci bili oprezni i djelomično nepovjerljivi kada je riječ o djelovanju Specijalne policije prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i četničkom pokretu Draže Mihailovića, jer u vezi s tim pitanjima nisu u nju mogli imati potpuno povjerenje. To je svakako točno, jer će, posebno u kasnijem razdoblju rata, između pripadnika i dužnosnika Specijalne policije i Mihailovićevih četnika postojati različite veze i djelomična suradnja, posebno u vezi sa borbom protiv zajedničkog neprijatelja – komunista, odnosno Titovih partizana. To ipak ne znači da među predstavnicima Nedićevih vlasti i Mihailovićevih četnika nije bilo sukoba. Tako je npr. u ožujku 1944. u četničkom atentatu u Beogradu ubijen predstojnik Nedićevog kabineta, pukovnik Miloš Maslović. No, kada je bilo u pitanju djelovanje IV. protukomunističkog odjela Specijalne policije, Nijemci su, kako navodi autor, tu imali najviše povjerenja u srbijansku policiju i davali joj najveću slobodu djelovanja.

Hvatanje i onemogućavanje djelovanja komunista u Beogradu započela su neposredno nakon napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez, 22. lipnja 1941. Ubrzo je Srbija postala središte širokog ustanka protiv Nijemaca. Tek nakon velike njemačke ofanzive krajem 1941., u kojem su prema srbijanskom civilnom stanovništvu Nijemci primijenjivali surove odmazde, glavnina partizanskih snaga potisnuta je iz Srbije i partizani u njoj više neće imati jače uporište sve do 1944. To potvrđuju i podaci Specijalne policije, prema kojima je krajem 1943. u Srbiji bilo oko 4000 partizana, dok je u partizanskim postrojbama i u gradovima pod nadzorom Nedićevih vlasti bilo oko 1000 članova Komunističke partije Jugoslavije (241). Specijalna policija, odnosno njezin IV. odsjek, usredotočila se na hvatanje i uništavanje komunista i njihovih simpatizera na području Beograda. Provale partijskih organizacija na području Beograda izvršene su u jesen 1941., a zatim više puta tijekom 1942. i 1943. godine, kao i krajem srpnja 1944. Iako autor smatra da su izvješća Specijalne policije koja javljaju o potpunom uništenju komunista u Beogradu pretjerana, ipak se na osnovi podataka iz ove knjige može reći da je Specijalna policija bila vrlo djelotvorna u borbi protiv komunista i da je stanje u glavnom srbijanskom gradu uglavnom držala pod čvrstim nadzorom. Osim u Beogradu, pripadnici Specijalne policije odlazili su u druge gradove Srbije i tamo sudjelovali u otkrivanju i uhićenju komunista i njihovih pristaša, a povremeno su agenti i policajci iz Beograda sudjelovali u akcijama čišćenja pojedinih područja od partizana.

Glavnina uhićenih komunista i njihovih simpatizera, ali i uhićeni četnici Draže Mihailovića i drugi, bili su slani u koncentracijski logor na Banjici, koji je osnovan 9. srpnja 1941., u vojarnama nekadašnje 18. pješačke pukovnije i dočasničke škole bivše jugoslavenske vojske. Logor je bio podijeljen na dio koji je spadao pod UGB i dio pod upravom njemačke tajne policije. Do 3. listopada 1944., kada je logor Banjica raspušten, kroz njega je prošlo ukupno 23.637 zatvorenika, a puno ih je u logoru likvidirano. Osim toga, Nedićeva uprava je osnovala i zavod za preodgoj mladeži u Smederevskoj Palanci, u kojeg su slane mlade osobe pristaše komunista, odnosno članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Krajem 1941. Nedićeva vlada je izvršila upravno-teritorijalni preustroj, pa su ukinute banovine nasliedene od Kraljevine Jugoslavije (Moravska, Dunavska, Drinska) i uvedeno 14 novih okruga, dok je UGB nastavila djelovati kao posebna upravna cjelina. Početkom 1942. izvršen je i preustroj postojećih vojnih i redarstvenih postrojbi Nedićeve vlade (žandarmerija, "legalni" četnički odredi koji su već tijekom 1941. sudjelovali u akcijama protiv partizana, itd.). Nedićeva Srbija nije imala vojsku, nego je u sklopu MUP-a osnovana Srpska državna straža (SDS), a posebne snage SDS-a djelovale su u sklopu UGB. U stvarnosti su snage SDS-a bile podređene Nijemcima, a odvojeno od njih djelovali su Srpski dobrovoljački korpus (popunjen pristašama pronacističkog političara Dimitrija

Ljotića) i Ruski zaštitni korpus (*Russisches Schutzkorps*), popunjen ruskim izbjeglicama koje su se nakon Oktobarske revolucije naselile u Srbiji, odnosno jugoslavenskoj državi. Ljotićeve pristaše i vojne snage popunjene njegovim dobrovoljcima bili su posebno vjerne Nijemcima, iako su oni bili svjesni da Ljotić nema široku potporu među stanovništvom Srbije. Predstavnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u Srbiji, Felix Benzler, u vezi s Ljotićem je zanimljivo zaključio: "Protiv Ljotića ne mogu ništa, sa Ljotićem ne mogu ništa, a bez Ljotića ne mogu ništa" (str. 147.-148.). U kolovozu 1942. osnovana je i dužnost "Šefa Srpske državne bezbednosti", kao posebni dio MUP-a, a osoba na toj dužnosti imala je ovlasti ministra. Na tu dužnost postavljen je Dragi Jovanović, koji je time u stvarnosti od ministra unutrašnjih poslova Milana Aćimovića preuzeo sve redarstvene i sigurnosne poslove. Krajem 1942. ministra unutrašnjih poslova Aćimovića zamijenio je Tanasije Dinić, kao osoba od posebnog njemačkog povjerenja. Ovo je trajalo do početka studenog 1943., kada je general Nedić, kao predsjednik srbijanske vlade, osobno preuzeo i mjesto ministra unutrašnjih poslova, a ukinut je položaj "šefa Srpske državne bezbednosti" i njegove nadležnosti vraćene u djelokrug poslova MUP-a.

Autor je u knjizi prikazao i ustroj njemačkog okupacionog sustava u Srbiji. Vidljivo je da je taj sustav bio iznimno složen, budući da su, osim njemačke vojske, u okupiranoj Srbiji bili uspostavljeni i njemački policijsko-obavještajni sustav, a bili su prisutni i predstavnici njemačkog Ministarstva vanjskih poslova i njemačkog gospodarstva (Četverogodišnjeg plana). Između različitih njemačkih predstavnika često su vladale nesuglasice u vezi s politikom koju treba voditi u okupiranoj Srbiji. Npr. početkom 1942. na dužnost Višeg SS i policijskog vođe za područje Srbije postavljen je policijski general August Meyszner, nekadašnji austro-ugarski i austrijski oružnički časnik, koji je zagovarao primjenu najradikalnijih mjera represije protiv bilo kakvog oblika neprijateljstva prema njemačkom okupacijskom poretku u Srbiji. Za razliku od njega, Hermann Neubacher, kao novi posebni opunomoćenik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, smatrao je da treba koristiti umjerenije mjere i na svaki mogući način na stranu Nijemaca privući sve Srbe koji su protukomunistički usmjereni, kao npr. četnici Draže Mihailovića.

Početkom 1944. djelovanje UGB i njezine Specijalne policije bilo je otežano žestokim savezničkim zračnim bombardiranjima Beograda, iako su i u tom razdoblju uspješno nastavljena akcije za suzbijanje komunista u gradu. Druga polovica 1944. konačno je dovela do prodora jakih partizanskih snaga iz Bosne na područje Srbije, kojoj se s druge strane približavala i sovjetska Crvena armija. Ovi događaji, odnosno potreba zajedničke obrane od partizana, konačno su doveli do prekida sukoba između Nedićevih vlasti i četnika Draže Mihailovića, koji je u međuvremenu izgubio podršku jugoslavenske izbjegličke vlade u Londonu i kralja Petra II. Karađorđevića. Pripadnici Specijalne policije razmatrali su različite mogućnosti – da se pridruže četnicima, odnosno da im nakon povlačenja Nijemaca predaju vlast u Beogradu, itd. Ipak, nakon što je njemačka vojska početkom listopada 1944. preuzela obranu Beograda, odlučeno je da se Nedićeva vlada i druga tijela njegove uprave preko Mađarske evakuiraju na područje Beča. Isto je trebalo učiniti i s pripadnicima Specijalne policije. Nedić je ipak smatrao da bi i na području Trećeg Reicha imalo smisla nastaviti s djelovanjem njegove vlade, smatrajući da će ona predstavljati više od 300.000 Srba u Trećem Reichu (jugoslavenskih ratnih zarobljenika i radnika iz Srbije). Nakon evakuacije iz Beograda, dio pripadnika Specijalne policije ostao je u njemačkoj redarstvenoj službi u Beču, dio je trebao biti iskorišten za popunjavanje posebnih diverzantsko-terorističkih skupina, koje su Nijemci preko crte bojišnice namjeravali ubaciti u Srbiju. Ipak, uglavnom su se prebacili na područje njemačkog Operativnog područja Jadransko primorje, gdje je bio razmješten i Srpski dobrovoljački korpus, a po završetku rata prebacili su se u Italiju. Dio ih je uspio izbjeći izručenje

jugoslavenskim vlastima, ali znatan dio je izručen Jugoslaviji, gdje su kao ratni zločinci osuđeni na smrt (Božidar Boško Bećarević, Tanasije Dinić, Dragoljub Dragi Jovanović, itd.). General Milan Nedić je za vrijeme istražnog postupka u Beogradu počinio samoubojstvo, a Ilija Paronos je počinio samoubojstvo kada ga je britanska vojska namjeravala izručiti jugoslavenskim vlastima. Milan Aćimović je, nakon što se pridružio četnicima Draže Mihailovića, poginuo na kraju rata u sukobu s Jugoslavenskom armijom.

U drugom dijelu knjige ("Praksa i metodi rada"), autor prikazuje način djelovanja Specijalne policije – u koje zatvore su smješteni zatvorenici i kakvi su bili uvjeti života u njima, kako je dolazilo do hvatanja komunista i njihovih suradnika, kako je provedeno ispitivanje uhićenih i kako su uhićenici kategorizirani u vezi sa stupnjem njihove krivice. U ispitivanju uhićenika koristili su se različiti oblici torture, ali i druga sredstva kojima je policija dolazila do podataka. Bilo je slučajeva da su neki komunisti i njihovi simpatizeri postali doušnici, pa čak i djelatnici Specijalne policije. Obradena je i suradnja Specijalne policije s njemačkim policijsko-obavještajnim službama i kako je Specijalna policija koristila i promidžbeno-psihološke oblike ratovanja (npr. djelovanje lažnih partizanskih radio-postaja za širenje dezinformacija o partizanima, širenje različitih glasina itd.).

Očigledno, riječ je o vrlo opsežnom, vrijednom i temeljitom djelu. Autor je osim obimne literature i objavljenih dokumenata koristio i veliki broj dokumenata iz više arhivskih ustanova (Istorijski arhiv Beograd, Arhiv Vojnoistorijskog instituta Vojske Srbije i Crne Gore, Arhiv Jugoslavije, Arhiv Srbije itd.). Djelu se ne može osporiti velika znanstvena vrijednost, ali ipak je očito da se autor a priori stavlja na stranu partizana kao "pozitivne" strane, dok su vlasti Milana Nedića i Specijalna policija UGB, potpuno u stilu jugoslavenske socijalističke historiografije, okarakterizirani kao "izdajnici" spskog naroda.

NIKICA BARIĆ

Mario MIKOLIĆ, *Istra 1941.-1947., godine velikih preokreta*, Barbat, Zagreb 2003., X, 400 str.

Ova knjiga je zapravo objavljena doktorska disertacija Marija Mikolića, koja je nastala kao rezultat njegovog višegodišnjeg proučavanja i istraživanja radničkog i nacionalnog pokreta Hrvata i Slovenaca u Istri u razdoblju dok je to područje bilo u sastavu Kraljevine Italije, kao i u nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943., kada u Istri izbija anti-fašistički ustanak.

Nakon "Proslova" (str. VII.-VIII.) i "Uvoda" (str. IX.-X.) slijedi prvo poglavlje "Kritički uvid u literaturu i izvore" (str. 1.-4.), u kojem autor navodi prethodne rezultate u istraživanju povijesti Istre u razdoblju Drugog svjetskog rata. Također navodi i objavljenе i arhivske izvore koje je koristio u svom istraživanju. Mikolić je u istraživanju koristio arhivske fondove Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Državnog arhiva u Pazinu i Povijesnog muzeja Istre u Puli. Koristio je i dokumente iz stranih arhiva – Arhiva Jugoslavije i Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, kao i one koji se nalaze u Ljubljani.

U drugom poglavlju "Istra između Italije i nove Jugoslavije" (str. 5.-88.) obrađen je razvoj događaja u Istri u razdoblju od napada sila Osovina na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941., do kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. Kritičkom analizom izvora, autor zaključuje da je djelovanje Komunističke partije Hrvatske, odnosno partizan-

skog pokreta na području Istre naseljenom Hrvatima započelo tek u drugoj polovici 1942. godine. Ovo djelovanje bilo je povezano s brojnim teškoćama i do kapitulacije Italije na području hrvatskog dijela Istre nije postojala čvrsta i razvijena djelatnost KP Hrvatske ili postrojbi pod zapovjedništvom Glavnog štaba Hrvatske. Tek tijekom druge polovice 1942. na području Učke počinje djelovati malobrojna 5. četa "Vladimir Gortan" 2. primorsko-goranskog partizanskog odreda, ali i nju su krajem iste godine razbile talijanske snage. Nešto intenzivniju djelatnost na području Kraljevine Italije naseljenom Slovencima (dijelovi Istre, Gorica) razvila je KP Slovenije i slovenski partizani. Postavljalo se i pitanje odnosa slovenskih i hrvatskih komunista s KP Italije. U vodstvu KP Jugoslavije i jugoslavenskih partizana u tom razdoblju još nije bilo jasno određeno kakva treba biti politika prema područjima naseljenim Hrvatima i Slovencima, koja su nakon Prvog svjetskog rata ušla u sastav Italije. Iako je do rujna 1943. učinjen određeni napredak u razvoju organizacija partizanskog pokreta u hrvatskom dijelu Istre, autor zaključuje da se do rujna 1943. ne može govoriti o masovnom i dobro organiziranom Narodnooslobodilačkom pokretu. U ovom poglavlju ukratko je obrađeno i držanje ustaške NDH prema Istri. Vodstvo NDH nije moglo ni pomišljati na vođenje bilo kakve politike približavanja Istri i tamošnjim Hrvatima, jer je Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. moralo Italiji prepustiti nove dijelove hrvatskog teritorija. Istovremeno je u krugovima jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu bilo određenih planova i želja da se nakon pobjede saveznika granice buduće Jugoslavije promijene i da u njezin sastav uđu područja naseljena Slovencima i Hrvatima, pri čemu se računalo i na Istru. U tom smislu se i pokušavalo utjecati na britansku vladu. Istovremeno se radilo na prikupljanju talijanskih ratnih zarobljenika slovenske i hrvatske nacionalnosti, kako bi oni bili otpušteni iz britanskog zarobljeništva i uključeni u vojne postrojbe izbjegličke jugoslavenske vlade.

U trećem poglavlju "Kapitulacija Italije i odluka o sjedinjenju Istre s Hrvatskom" (str. 89.-122.) obrađeni su događaji koji su uslijedili nakon objave kapitulacije Kraljevine Italije. Do nje je došlo kao posljedica sveukupnog slabljenja i vojnih poraza koje je ta država pod vodstvom Mussolinija doživjela u dotadašnjem tijeku Drugog svjetskog rata. Nakon što je on krajem srpnja 1943. smijenjen i interniran, vodstvo države preuzeo je maršal Pietro Badoglio. On se načelno izjasnio za nastavak rata u savezu s Trećim Reichom, ali su ubrzo napravljeni planovi za sklapanje mira sa saveznicima. Objava kapitulacije značila je prijelomnu točku u tom razdoblju talijanske povijesti, a u Istri se očitovala kroz ustanak hrvatskog stanovništva protiv dugogodišnje talijanske, odnosno fašističke vlasti. Mikolić smatra da KPH i Glavni štab Hrvatske nisu poduzeli djelotvorne mjere kako bi spremno dočekali takav razvoj stanja u Istri. Narodni ustanak doveo je u kratkom vremenu, od 9. do 13. rujna 1943., do sloma talijanske vlasti u cijeloj Istri, s izuzetkom grada Pule. Ustanici su razoružali brojne pripadnike talijanske vojske i karabinjera, koji uglavnom nisu pružali nikakav otpor. Istovremeno je to kaotično razdoblje dovelo i do obračuna ustanika s Talijanima, odnosno fašistima. Njima su sudili na brzinu organizirati sudovi, a zatim su u brojnim slučajevima likvidirani. Autor smatra da se na osnovu raspoloživih izvora teško može u potpunosti obraditi taj problem. Zaključuje da se u nekim slučajevima očito radilo o nepotrebnoj osveti, odnosno obračunu s Talijanima. Kao posljedica ovakvog razvoja stanja, talijansko stanovništvo iz unutrašnjosti Istre jednim je dijelom pobjeglo u Pulu, Rijeku i Trst.

Partizani i KPH pokušali su u tom razdoblju bolje organizirati ustanički pokret. Tako je Glavni štab Hrvatske 20. rujna 1943. osnovao Operativni štab za Istru, koji je trebao provesti vojnu organizaciju ustanika. U Pazinu je krajem istog mjeseca održan sastanak privremenog Pokrajinskog Narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za Istru. Prethodno je Okružni NOO za Istru dana 13. rujna 1943. donio odluku o sjedinjenju Istre s maticom Hrvatskom. Bilo je to u skladu s Plitvičkom deklaracijom, koja je donesena u lipnju

1943. na prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). U njoj se, među ostalim, zaključuje da će se voditi borba za priključenje Hrvatskoj "svih od tuđina otetih hrvatskih pokrajina", pri čemu je navedena i Istra. ZAVNOH je 20. rujna 1943. također donio akt o priključenju Hrvatskoj svih krajeva koje su Talijani anektirali nakon Prvog svjetskog rata, kao i sloma Kraljevine Jugoslavije. Mikolić opširno razmatra važnost i državno-pravnu težinu i valjanost ovih odluka, kao i njezine posljedice na daljnji tijek događaja u Istri. Pripadnost Istre Hrvatskoj, odnosno socijalističkoj Jugoslaviji, bit će definirana tek poslijeratnim sporazumima, a konačno tek Osimskim sporazumima (1975. godine) između Republike Italije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

U četvrtom poglavlju "Njemačka komponenta prema Istri" (str. 123.-159.) autor se bavi vojnim i političkim akcijama Trećeg Reicha koje su nakon kapitulacije Italije zahvatile i Istru. Nijemci su u u tom razdoblju oslobodili Mussolinija iz internacije i on je preuzeo vodstvo novouspostavljene Talijanske Socijalne Republike, koja je postojala na onom dijelu talijanskog teritorija kojega su držale njemačke postrojbe. Ipak, Nijemci su s područjem dotadašnje sjeveroistočne Italije imali posebne vojne, ali i političke planove. Hitler je već 10. rujna 1943. donio odluku o osnivanju Operativnog područja "Jadransko primorje" na talijanskom državnom području (pokrajine Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Ljubljana i Kvarner). Na čelo ovog područja postavljen je kao vrhovni povjerenik Friedrich Rainer, koji je prethodno bio gauleiter (pokrajinski poglavar) Koruške. Nijemci su osnivanje ovog Operativnog područja pravdali vojnim razlozima, ali u nacističkom vodstvu postojali su planovi, a njih je promicao upravo Rainer, da se područja koja su nekada bila dio Austro-Ugarske Monarhije, i kasnije potpala pod Italiju, priključe u sastav Trećeg Reicha. Tako bi Nijemci dobili izlaz na Jadran. To nije moglo biti provedeno odmah, jer su Nijemci ipak morali misliti na vjerodostojnost Mussolinija, ali stvarnu vlast na tom području preuzeli su Nijemci. Talijanska tijela vlasti i vojne snage Socijalne Republike na području "Jadranskog primorja" bili su podređeni Raineru i njemačkim vojnim i policijskim strukturama. Ubrzo nakon kapitulacije Italije i izbijanja općeg ustanka u Istri, na to područje ušle su njemačke postrojbe, koje su se ubrzo probile do Pule. Početkom listopada 1943. njemačke snage su krenule u opći napad na novonastale partizanske snage u Istri (tzv. "Rommelova ofenziva"), kako bi to područje stavili pod svoj nadzor. U tim borbama pokazala se sva nepripremljenost i slabost partizanske strukture u Istri. U sudaru s iskusnim i dobro naoružanim njemačkim snagama partizanima su naneseni veliki gubitci. Kako navodi autor: "Udarac njemačkih snaga na Istru je bio toliko jak i temeljit da je ne samo u potpunosti razbio istarske partizanske jedinice, nego je gotovo uništio i sam NOP, jer je zanos pučanstva i vjera u partizansku pobjedu, kao i u vodstvo NOP-a, gotovo splasnula. Zbog toga je vodstvu NOP-a bilo vrlo mukotrpno krenuti od početka" (str. 139.-140.). Ova njemačka akcija omogućila je lakšu uspostavu strukture Operativnog područja "Jadransko primorje" na području Istre.

U petom poglavlju "NOP Istre od kraja 1943. godine do početka 1945. godine" (str. 161.-276.) autor razmatra daljnji razvoj partizanskog pokreta, odnosno obnavljanje njegove djelatnosti nakon velike njemačke ofenzive u listopadu 1943. U sklopu tih mjera osnovan je Oblasni komitet KPH za Istru, započelo je ustrojavanje novih partizanskih postrojbi, provedene su mjere preustroja i osnivanja novih narodnooslobodilačkih odbora na području Istre, itd. Ipak, krajem 1944., zbog pritiska njemačkih snaga, partizanske snage u Istri i vodstvo tamošnjeg Narodnooslobodilačkog pokreta povuklo se u Gorski kotar. Na tom području je u kolovozu 1944. ustrojena i partizanska 43. istarska divizija. Razmotreni su i odnosi KPJ (odnosno KP Hrvatske i KP Slovenije) i KP Italije. Talijanski komunisti su još slabije od jugoslavenskih djelovali na aktivnom otporu protiv Mussolinija i fašizma i bilo je vrlo teško koordinirati njihovo djelovanje s KPJ. Tek nakon

kapitulacije Italije dolazi do aktivnijeg uključivanja talijanskih političkih stranaka u anti-fašističku borbu. Talijanski komunisti, kao dio te antifašističke koalicije, morali su misliti na svoju vjerodostojnost pred drugim talijanskim antifašističkim građanskim strankama. Kako ih se ne bi optužilo za izdaju nacionalnih interesa, oni su smatrali odluke o priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji preuranjenima. Ipak je postojalo načelno savezništvo talijanskih i jugoslavenskih komunista u borbi protiv Nijemaca i fašista. Isto tako, u jesen 1944. i u vodstvu talijanskih komunista prevladalo je ideološko savezništvo s KPJ, te je odlučeno da se područje Julijske krajine prepusti Titovim partizanima, jer se i to smatralo boljim od mogućnosti ulaska anglo-američkih snaga i "reakcionarne talijanske uprave" na to područje. Partizani su u Istri težili u svoje redove uključiti i tamošnje talijansko stanovništvo, pri čemu su jednim dijelom, iako uz brojne teškoće i nesuglasice, imali određenog uspjeha. Zato je tijekom 1944. i početkom 1945. u sklopu Jedinствene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) osnovana i Talijanska unija (*Unione degli Italiani*). Dio Talijana uključio se i u talijanski pokret otpora, ali te organizacije nisu imale naklonjenost partizana, jer su težile da Istra nakon pobjede saveznika ostane u Italiji. Mikolić razmatra i položaj i ulogu katoličkog svećenstva u Istri. Ono je za vrijeme talijanske uprave odigralo bitnu ulogu u održanju hrvatsva u Istri. Svećenstvo se zalagalo za uključivanje Istre u jugoslavensku državu, ali je zbog ideoloških razloga ipak imalo i nesuglasice i sukobe s partizanima, odnosno komunistima. Zato je dio svećenstva računao na podršku izbjegličke jugoslavenske vlade u Londonu. Ipak, dio ih se stavio i na stranu partizana. Za razliku od svećenika hrvatske nacionalnosti, tršćansko-koparski i porečko pulski biskupi, koji su bili Talijani, suprotstavljali su se prisajedinjenju Istre Hrvatskoj.

U šestom poglavlju "Hitlerova i Mussolinijeva politika prema Istri od kraja 1943. do polovice 1945." (str. 277.-313) razmotreno je djelovanje uprave Operativnog područja "Jadransko primorje" na području Istre. Obrađene su političke, redarstvene, vojne, gospodarske i druge mjere njemačke uprave na tom području. Nakon toga prikazano je i djelovanje uprave Talijanske Socijalne Republike u Istri, kao i sastav i raspored njezinih vojnih postrojbi na tom području. Očito je da je uprava Socijalne Republike bila u potpunosti podređena i ovisna o politici i odlukama njemačke uprave. U sedmom poglavlju "NDH i Istra" (str. 315.-322) razmotreni su određeni pokušaji i planovi vlasti NDH za infiltraciju na područje Istre, koji su uglavnom bili potpuno bezuspješni i nije ih se moglo provesti. Određena prisutnost predstavnika NDH je nakon kapitulacije Italije ostvarena jedino na Sušaku. Ipak je šteta što autor na ovom mjestu nije nešto više napisao o Istarskoj domobranskoj pukovniji, koju su osnovali Nijemci i vlasti NDH. Ona je krajem rata zbilja djelovala na Sušaku, a bilo je planova, istina neostvarenih, da se iskoristi u Istri u borbama protiv partizana. U osmom poglavlju "Građanska politička komponenta" (str. 323.-337.) autor ukratko prikazuje položaj Istre u planovima jugoslavenske izbjegličke vlade u zadnjem razdoblju rata. Obrađeno je i držanje talijanskih građanskih stranaka i antifašističkih skupina u Istri, koji nisu željeli da nakon rata to područje bude izvan sastava Italije. U tom smislu razmišljali su i talijanski političari koji su djelovali na području Italije koje je tada bilo pod nadzorom saveznika, odnosno talijanske kraljevske vlade.

U devetom poglavlju "Oslobođenje Istre" (339.-375.) obrađena je ofanziva Jugoslavenske armije koja je tijekom travnja i početkom svibnja 1945. dovela do oslobođenja Istre, kao i Rijeke i Trsta. Ipak, pod pritiskom zapadnih saveznika, jugoslavenske postrojbe ubrzo su se povukle iz Pule i dijela Istre. Bit će to uvod u problem poslijeratnog razgraničenja Jugoslavije i Italije. Ono će biti razriješeno Mirovnim ugovorom u Parizu (1947.), a zatim talijansko-jugoslavenskim sporazumom o razgraničenju u Londonu (1954.), kojim je izvršeno razgraničenje na dotadašnjem Slobodnom teritoriju Trsta (STT). Konačna državna granica između Italije i Jugoslavije dogovorena je

Osimskim sporazumima od 10. studenog 1975., a od 1992. to je postala granica Italije i međunarodno priznate Republike Slovenije. Nakon toga slijedi zaključak (str. 377.-383.), popis korištenih izvora i literature (str. 385.-398.) i popis kratica (str. 399.-400.).

Nesumnjivo je riječ o vrijednom i zanimljivom djelu, koje predstavlja doprinos poznavanju jednog dijela hrvatske povijesti u razdoblju Drugog svjetskog rata.

NIKICA BARIĆ

Jörg FRIEDRICH, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940 – 1945*, Propyläen Verlag, München 2002., 591 str.

O stradavanju njemačkih civila tijekom Drugog svjetskog rata na području Trećeg Reicha skoro da nema iscrpnijih i značajnijih historiografskih radova. Razlog tomu nije nedostatak izvora, već psihološki fenomen, neka vrsta individualnog i kolektivnog zaborava koji nalaže osobna autocenzura. Dakle, i zapadne demokracije imaju svoje tabue iz Drugog svjetskog rata koje su donedavno imale status "obiteljske tajne". Kada nešto potiskivano treba prijeći iz narodne predaje i legende u povijesnu činjenicu, dobro je premostiti taj put umjetnošću. Tako je i Günther Grass svojom novelom "Korakom raka" o sovjetskom potapanju njemačkog broda s ranjenicima u Drugom svjetskom ratu, započeo s buđenjem Nijemaca iz "povijesnog samoanesteziranja". Ovo je jedna perspektiva iz koje se može gledati na tu pojavu u Njemačkoj. Druga bi mogla biti da je povratak na temu Drugog svjetskog rata u Njemačkoj u kojoj se Nijemci prikazuju kao žrtve opasan i prijeti narušavanju uvriježene istine o pobjedniku i pobijeđenom. Mnogi smatraju zaprepasavajućim što se Nijemci usude govoriti o patnji svoga naroda u Drugom svjetskom ratu kada se zna da su nacisti započeli rat i skrivili smrt nekoliko milijuna ljudi.

Jörg Friedrich, berlinski publicist, rođen je 1944. godine, čiji je rad vezan uz teme zločina koji je počinio nacionalsocijalizam, a kao najvažnije njegovo djelo izdvaja se knjiga *Die kalte Amnestie* (München, 1995.) i rad na *Enzyklopädie des Holocaust*.

Recepcija Friedrichove knjiga *Der Brand* bila je raznolika i kontroverzna, no knjiga je napravila pomak i izazvala veliko zanimanje i burne reakcije (ima do sada osam izdanja i bestseler nakladu od 100.000 primjeraka). Dakle, Friedrichova se knjiga snagom povijesnih izvora, osobito pronađenih fotografija koje u ovoj knjizi opisuje, a uskoro će ih objaviti u fotomonografiji, nastavlja ponajviše literarnim stilom pretežito bez akademskog i znanstvenog tona na pothvat započet Grassovom novelom. S obzirom na potrebu iznošenja brojčanih podataka, poštovanje kronološkog slijeda događaja, navođenja stvarnih povijesnih sudionika i slično, autor na trenutke nadilazi književni postupak i približava se historiografskom diskursu. To je razvidno i u samoj strukturi knjige i naslovima poglavlja: "Oružje" (13. – 59.), u kojem subjektivno i ekspresivno govori o ciljevima napada, vrstama bombi, tipovima zrakoplova, radarima i posadama. "Strategija" (63. – 176.) je naslov drugog poglavlja u kojem razlaže doktrinu "moral bombing", postuliranoj od britanskog Kraljevskog zrakoplovstva, a čije su posljedice razrušene zgrade u požaru, uništena infrastruktura te napeto i prestrašeno stanovništvo u podrumima i skloništima. Treće poglavlje "Zemlja" (179. – 370.) podijelio je prema stranama svijeta i tako redajući gradove opisivao njihovu sudbinu u zračnoj kampanji. U četvrtom poglavlju "Obrana" (373. – 464.) govori o znakovima uzbunjivanja, skloništima, bolničkim bunkerima, crnom tržištu, izbjeglicama i sl. "Mi" (467. – 490.), prvo lice množine,

naslov je petog poglavlja u kojem se govori o kolektivnom proživljavanju bombardiranja s podnaslovima: "Loša atmosfera, dobro držanje" i "Uzvratanje". Poglavlje "Ja" (494. – 514.), šesto je po redu i u njemu autor kroz prizmu jedinke govori o proživljenom iskustvu tijekom bombardiranja i posljedicama samog bombardiranja kao i proživljenog stradanja, te posljednje poglavlje "Kamen" (517. – 539.) u kojem bilježi uništavanje kulturne baštine i naslijeđa. Svakako treba naglasiti da je svako poglavlje bogato brojnim do sada poznatim i nepoznatim činjenicama (ciljevi bombardiranja, intenzitet bombardiranja, količina bačenih eksplozivnih naprava i sl.), a novinu predstavlja usredotočenje na žrtve koje je to bombardiranje prouzročilo, posebno načini umiranja od toplotnog i zračnog udara te gušenja dimom. Tako autor navodi da je u bombardiranju Njemačke stradalo 75.000 djece mlađe od četrnaest godina starosti – 45.000 dječaka i 30.000 djevojčica, da je Würzburg u jednom danu u mjesecu ožujku 1945. godine izgubio 5.000 stanovnika od ukupno 107.000 i druge manje poznate brojčane podatke.

Friedrichova studija je prvi pokušaj sustavnog istraživanja i pisanja o petogodišnjem bombardiranju Njemačke u Drugom svjetskom ratu koja je prema njegovu mišljenju, uz zbjegove ljudi iz istočnih predjela Reicha, jedna od najvećih katastrofa koja se dogodila na njemačkom tlu od vremena Tridesetogodišnjeg rata. Tu svoju tezu potkrepljuje činjenicom da je englesko i američko zrakoplovstvo bombardiralo preko tisuću naselja i pri tome usmrtilo preko pola milijuna ljudi. Od toga je gotovo polovina izgubila je život u posljednjih devet mjeseci rata (Friedrich dovodi u pitanje i potrebu bombardiranja gradova u prvim mjesecima 1945. godine). Svoju zaslugu vidi i u tome što je u nacionalno sjećanje uz duboko urezane prizore zapaljenog Dresdena i Hamburga unio istu, ali do sada nedovoljno poznatu sudbinu Pforzheima, Dortmunda, Darmstadta, Duisburga, Chemnitza, Mainza, Krefelda, Kassela, Swinemünde i brojnih drugih. U svojim kasnijim intervjuima rekao je da mu nije cilj nikoga optuživati nego samo pokazati na nešto što se uistinu dogodilo (vidi razgovor Dunje Dragojević s Jörgom Friedrichom, *Jutarnji list*, Magazin, 19. srpanj 2003., 50. – 51.)

Iako Friedrich ne upotrebljava izraz "ratni zločin", on bombardiranje naziva "masovnim istrjebljenjem", "masakrom civila", "terorom", "novovjekovnim barbarstvom", a za skloništa će upotrijebiti i riječ "krematorij". Bliskost s leksikom holokausta više je nego očita i tu se otvorio prostor za napad na Friedricha zbog izjednačavanja nacističkoga genocida i savezničke strategije zračnog bombardiranja civilnih ciljeva.

Posebno žestoke reakcije dolazile su iz Britanije koja upozorava na njemačka bombardiranja Coventryja, Varšave, Rotterdama, kao i na španjolski građanski rat i razorenu Guernicu, čija je sudbina ušla u brojne knjige i udžbenike Piccasovim istoimenim muralom. Britanci ne prihvaćaju nikakvu negativnu implikaciju o Churchillu, njihovoj ikoni 20. stoljeća. I u Njemačkoj je prihvaćanje knjige raznoliko, od ushićenosti do uzdržanosti.

U knjizi nema klasičnih bilježaka nego su na kraju knjige po poglavljima i prema broju stranica navedeni izvori i skraćeni podaci o literaturi, koja je na sljedećim stranicama navedena s potpunim podacima (ime i prezime autora, naslov rada, godina i mjesto izdanja). Autor se koristio gradivom prikupljenim u muzejima diljem Njemačke, lokalnim studijama i sjećanjima, te arhivskim fondovima iz Public Record Officea u Londonu i Bundesarchiva – Militärarchiva u Freiburgu. Knjiga ima i kazalo zemljopisnih pojmova i osobnih imena.

Friedrichova knjiga *Der Brand* nudi povjesničarima važne podatke koji su puni vrlo potresnih literarnih opisa stradanja. Unatoč diskutabilnosti pojedinih Friedrichovih formulacija ova knjiga mogla bi široj čitalačkoj javnosti biti poticaj za osudu relativiziranja kolateralnih žrtava i primjenu bilo koje vrste nasilja kao oruđa za rješavanje problema.

MARICA KARAKAŠ

Tino JELAVIĆ, No. 352 (Y) R.A.F. *Squadron*, Nova Gradiška
2003., 165 str.

Nizu knjiga o postrojbama koje su borbeno djelovale na jugoslavenskom područjem tijekom Drugog svjetskog rata pribrojila se i knjiga magistra aeronautike Tina Jelavića. Squadron No. 352 bila je prva partizanska zrakoplovna postrojba koja je nastala u sklopu britanskog ratnog zrakoplovstva (*Royal Air Force, RAF*) kao 352. jugoslavensko lovačko-bombardersko jato (*No. 352 (Y) Fighter – Bomber Squadron*). Prema riječima autora, ovaj *Squadron* i *Squadron No. 351* su jedini o kojima nije ništa objavljeno na engleskom govornom području. Stoga se autor i odlučio monografski obraditi ovu zrakoplovnu postrojbu i to objaviti na engleskom jeziku (prevoditelji: Milana Jović, Krunoslav Mikulan koji je preveo vojnu terminologiju, dok su aeronautičku preveli Marijana Javornik – Čubrić i Mirna Marinčić).

Nakon predgovora umirovljenog generalpukovnika Zlatka Rendulića i uvoda, knjiga je podijeljena na sedam poglavlja iza kojih slijede prilozi (shema ustrojbenih cjelina *No. 352 (Y) Squadrona*, pregled brojnog stanja ljudstva u trenutku osnivanja i po ustroju, razni pregledi zapovjednog osoblja, pregled korištenih zrakoplova, pregled izvršenih zadaća i ostvarenih naleta, pregled borbenih zadaća prema vrstama i načinu izvršenja i sl.), zatim bibliografija u kojoj uz knjige i članke autor navodi i arhivsko gradivo iz Public Record Officea u Londonu te korištene web stranice. Potom slijede dodatni prilozi drugih autora: "Objašnjenja skraćenica i pojmova" Borisa Gregurića, "Modeli zrakoplova Spitfire Mk V.B i V.C" Tihomira Likse, s pratećim slikovnim materijalom u boji, te kratki pregled sa slikovnim priložima, "Odore i činovi partizanskih zračnih snaga" Krunoslava Mikulana, Vedrana Bralića i Andreja Kogovšeka. U malobrojnim bilješkama autor uglavnom ne navodi izvore i literaturu, osim ako nije posrijedi izjava nekog od sudionika prošlih događaja, a u najvećoj mjeri objašnjava sastave pojedinih zrakoplovnih jata, navodi pojedine tehničke i slične podatke.

U prvom poglavlju "Raspad zrakoplovstva Kraljevine Jugoslavije i njegovo djelovanje u sastavu R.A.F.-a" (str. 11.–18.) donosi kratki opis političkog i vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije s naglaskom na bijeg kralja Petra II. Karađorđevića, vlade, te vojnih i političkih dužnosnika u Grčku. Potom slijede brojčani pokazatelji prebjeglih zrakoplovaca i autor iznosi podatak da je u razdoblju od 14. do 16. travnja 1941. pobjeglo šezdeset i sedam letaka kraljevskog zrakoplovstva. Potom govori o sudbini pojedinih zrakoplova Kraljevine Jugoslavije koji su dospjeli u posjed Kraljevine Italije, Trećeg Reicha (ukupan njemački plijen nepoznatog je brojčanog ekvivalenta, s tim da je poznato da su oko dvije stotine i šezdeset zrakoplova dali na uporabu zrakoplovstvu NDH), Rumunjske, Bugarske i Mađarske. Od prve polovine 1943. godine jugoslavenska izbjeglička Kraljevska vlada u Londonu je očekivala savezničko iskrcavanje na Balkanu, te su nastojali uključiti i svoje vojne snage u taj pothvat. Uspijevaju sklopiti sporazum s RAF-om o osnivanju dvaju samostalnih jata - lovačkog i bombarderskog. Stoga se od rujna 1943. u sklopu RAF-ovoga 94. jata prikupljaju jugoslavenski piloti koji će letjeti na zastarjelim lovcima *Hurricane*, nepogodnim za napadačka djelovanja. Početkom 1944. dobili su na korištenje pet zrakoplova tipa *Spitfire*. Njihova borbenja djelovanja bila su vezana za zračni prostor iznad Krete. Početkom njemačkog povlačenja iz južne Grčke ova postrojba sve rjeđe ima priliku za zračnu borbu. Zbog stalnih političkih previranja i pristupanja tehničkog osoblja i nekoliko pilota Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije (NOVJ), Britanci su im dodjeljivali manje važne borbene zadaće. Nestanak kraljevske izbjegličke vlade s političke scene značio je i nestanak ove postrojbe, što je povezano sa savezničkom potporom novom čimbeniku, Titu i NOVJ-u.

U ovom poglavlju autor je u kratkim crtama opisao i sudbinu četrdeset jugoslovenskih pilota koji su od studenog 1943. do listopada 1944. bili u sastavu američke 15. zrakoplovne armije, odnosno bili su dio 512 bombarderskog jata 376. bombarderske skupine zvane "Liberandos". Djelovanje ove skupine zrakoplovaca obilježeno je, slično kao i djelovanje 352. jugoslovenskog jata, političkim previranjima u odnosu Britanaca i Amerikanaca prema jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi i prema partizanima.

Drugo poglavlje naslovljeno "Zrakoplovstvo NDH i prelasci u NOP do kolovoza 1944. godine" (19.-30.) donosi kraći pregled osnutka Zrakoplovstva NDH od prelata kapetana I. klase Vladimira Krena u Graz 2. travnja 1941. Potom je autor kronološki nabrajao najvažnije prelete iz zrakoplovstva NDH partizanima, Saveznicima, četnicima, Sovjetima, u neutralnu Tursku i druge. U ovom poglavlju navedeni su i osnovni podaci o osnutku zrakoplovstva NOVJ, isključivo veznog uz domovinski prostor, te u kratkim crtama odnos Saveznika prema partizanskom pokretu i radu savezničkih časnika za vezu pri Vrhovnom štabu NOVJ.

U trećem poglavlju "Pobuna u Jugoslovenskoj kraljevskoj bazi i savezničko prihvatanje NOV i POJ" (31.-33.) opisan je događaj iz siječnja 1944., u jugoslovenskoj kraljevskoj bazi kraj Sueskog kanala, kada se, pod vodstvom Huberta Najbergera, većina zrakoplovnog osoblja opredjeljuje za pristupanje NOVJ-u. Tu je sažeto prikazan tijek suradnje anglo-američkih Saveznika i partizanskog pokreta, te osnovni podaci o konferenciji u Quebecu i Teheranu. U nastavku autor upozorava i na niz pregovora između predstavnika Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a i savezničkih predstavnika iz Zapovjedništva Srednjeg istoka, što je 12. ožujka 1944. dovelo do sporazuma o izobrazbi pilota i ostalog osoblja i ustrojavanju jugoslovenskih lovačkih i bombarderskih jata u sklopu RAF-a (naziv jugoslovenski sada više nema nikakve veze s kraljem i izbjegličkom vladom).

"Osnutak, obuka i odlazak na bojišnicu No. 352 (Y) Squadrona RAF-a, te daljnji razvoj zrakoplovstva NOVJ" (34.-44.) naslov je četvrtog poglavlja. U njemu se navode događaji koji 22. travnja 1944. dovode do službenog ustroja 352. jugoslovenskog jata RAF-a. To jato većinom su činili iskusni piloti jugoslovenskog kraljevskog zrakoplovstva, dok je otprilike jednu petinu činilo ljudstvo 1. zrakoplovne baze NOVJ u Italiji, koju su većinom činili prebjeci iz Zrakoplovstva NDH. Nakon službenog postroja u nazočnosti pukovnika Franje Pirca, zapovjedništvo je dodijeljeno Mileti Protiću. Ljudstvo koje je trebalo dulje podučavati ušlo je u sastav 351. jugoslovenskog jata. U ove postrojbe uključivani su i bivši pripadnici talijanskog zrakoplovstva, uglavnom Hrvati iz Istre i primorski Slovenci, koji su poslije kapitulacije Kraljevine Italije dospjeli u savezničko zarobljeništvo. Od 2. listopada 1944. 352. jugoslovensko jato smješteno je na uzletištu Canne i nalazi se u sastavu savezničkog zrakoplovstva za djelovanja nad Balkanom (*Balkan Air Force, BAF*). Nacionalni sastav pilota i tehničkog osoblja BAF-a bio je raznolik, ne samo zbog višenacionalnih jugoslovenskih jata 351. i 352., nego i preostalog osoblja, podrijetlom Britanaca, Amerikanaca, Grka, Talijana, Južnoafrikanaca i Poljaka. U daljnjem tekstu autor upozorava na pregovore u kolovozu 1944., u Napulju i Caserti, između partizanskih predstavnika i saveznika, koji se vode u vezi s daljnjim zračnim djelovanjima iznad Jugoslavije, pomoći u opremi, naoružanju, izobrazbi i zbrinjavanju ranjenih.

Peto poglavlje "Bojno djelovanje i gubici No. 352 (Y) Squadrona od kolovoza 1944. godine" (45.-83.), ima još tri podnaslova "Početak djelovanja i gubici No. 352 (Y) Squadrona od kolovoza do listopada 1944.", "Potpora postrojbama 26. divizije NOVJ tijekom borbi za oslobođenje Stona i Vukova Klanca, te ostala djelovanja No. 352 (Y) Squadrona do kraja 1944. godine" i treći podnaslov, sadržajno neskladan naslovu poglavlja, "Preleti iz Zrakoplovstva NDH od kolovoza do kraja 1944. godine, te daljnje jačanje zrakoplovstva NOVJ". Kako i sam naslov poglavlja kaže, ovdje su opisana borbena dje-

lovanja izvođena isključivo na području bivše Kraljevine Jugoslavije, a osobito u priobalnim i planinskim područjima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Slovenije i rjeđe Crne Gore i Kosova. Za izvođenje bojnih zadaća 352. jato je dobivalo zapovijedi od britanskog zapovjednika prihvatne zrakoplovne baze na Visu i nadređenog zapovjednika u sklopu BAF-a, koji se nalazio u Cannei u Italiji. Tijekom borbenih djelovanja kraj Stona i Vukova Klanca zapovjedništvo 352. jata nalazilo se na Visu i bilo u izravnoj radiovezi sa zapovjedništvom 8. korpusa NOVJ-a. Prva samostalna zadaća 352. jata izvedena je 23. kolovoza 1944., bombardiranjem sela Marčetića, sjeverozapadno od Knina, a izvršila ju je skupina od šest zrakoplova pod zapovjedništvom Milete Protića. Od tada jato intenzivno djeluje iznad područja Dalmacije i BiH. Potom je autor kronološkim redom, po danima, naveo dnevnik letenja od 18. kolovoza do 29. prosinca 1944. Navedeni su i ukupni podaci o djelovanju ove zrakoplovne postrojbe tijekom 1944. godine: izvršili su 215 borbenih zadaća sa 670 polijetanja, te ostvarili operativni nalet od 1.699 sati, pri čemu je utrošeno 452 zrakoplovne bombe, 10.505 topovskih granata, 47.400 strojničkih metaka, od čega 12.700 zapaljivih. Postrojba je imala šest smrtno stradalih pilota. Prema uvidu u stanje na terenu prijavili su uništenje ili oštećenje 15 lokomotiva, 50 željezničkih vagona, 120 motornih i 30 zaprežnih vozila. Ovi, zasigurno nepotpuni podaci, crpljeni su iz službenih izvješća u kojima često rezultati borbenog djelovanja niti nisu mogli biti potpuno zapaženi zbog vremenskih uvjeta i djelovanja protuzračne obrane. Zato se može pretpostaviti da su borbeni učinak i ljudski i materijalni gubici nanесeni protivniku u konačnici drukčiji. U trećem podnaslovu naglasak je na izgradnji i značenju zračne baze na otoku Visu, a nabrojani su pojedinačni preleti iz zrakoplovstva NDH u NOVJ-u tijekom 1944.

Šesto poglavlje "Nastavak bojnog djelovanja No. 352 (Y) Squadrona tijekom 1945. godine" (84.-115.) obrađuje u četiri podnaslova pojedine vojne operacije u kojima jato daje potporu Jugoslavenskoj armiji. Kao prva obrađena je mostarska operacija, potom potpora postrojbama 4. jugoslavenske armije u zapadnoj Bosni, Lici, Hrvatskom primorju i na kraju u borbama u Istri i za Trst. I u ovom poglavlju, kao i prethodnom, prikazani su dnevnik letenja uz kraće digresije o općem vojnom i političkom kontekstu, te sudbine pojedinih zrakoplovaca. Na kraju poglavlja autor daje osnovne podatke o događanjima vezanim uz izuzimanje 351. i 352. jugoslavenskog jata iz sastav RAF-a. Oni su od 16. svibnja 1945. ušli u sastav 1. lovačke pukovnije zrakoplovstva Jugoslavenske armije.

Studija završava poglavljem "Zaključak bojnog djelovanja No. 352 (Y) Squadrona uz pregled nekih relevantnih činjenica" (116.-123.). Velike gubitke 352. jugoslavenskog jata, od jedne trećine pilota i dvije trećine zrakoplova *Spitfire*, što je u jednom trenutku dovelo u pitanje opstanak ove postrojbe, autor objašnjava neiskustvom pilota, potrebom za dokazivanjem odanosti NOVJ-u, kao i velikim umorom posade i drugim razlozima. Također je iskazao potrebu da se podaci o gubicima moraju analizirati u sklopu svih drugih zrakoplovnih borbenih djelovanja, te navodi da su jugoslavenske posade u sastavu sovjetskih snaga imale i dvostruko veće gubitke. Prema izvorima iz Muzeja jugoslavenskog vazduhoplovstva u Beogradu, kao i nekim drugim izvorima, iz Zrakoplovstva NDH kao i iz hrvatskih zrakoplovnih legionarskih postrojbi u sklopu njemačkog zrakoplovstva prebjeglo je ili je pokušalo prebjeći oko 310 članova posade i putnika u 119 zrakoplova. Na temelju tih podataka autor zaključuje "da je NDH bila nametnuta država hrvatskom narodu, koji se uglavnom nije vidio na strani sila Osovine." Na kraju poglavlja autor nastoji doći do razloga za poslijeratno potiskivanje pilota ove postrojbe. Autor smatra da je razlog za to ležao u činjenici da su pripadnici ove postrojbe smatrani politički nepodobnim, jer su prethodno bili pripadnici jugoslavenskog kraljevskog zrakoplovstva, kao i zrakoplovstva NDH. Osim toga, moguće je da je njihova uvježbanost prema zahtjevima RAF-a bila nepodudarna s, pred kraja rata sve prisutnijom, izobrazbom jugoslavenskog zrakoplovstva prema sovjetskom modelu. Ovom monografijom

autor je želio zabilježiti djelovanje 352. jugoslavenskog jata i odati priznanje pripadnicima te postrojbe. Knjiga je bogato opremljena, u najvećoj mjeri crno-bijelim fotografijama zrakoplova, posada i tehničkog osoblja.

Autor ovom knjigom iscrpno obrađuje osnivanje, razvoj i djelovanje 352. jugoslavenskog jata RAF-a, navodeći brojne i međusobno nepovezane podatke koji studiju čine teško čitljivom bez prethodnog znanja o vojnoj, posebno zrakoplovnoj povijesti. Interpretiranje knjige na hrvatskom jeziku zahtijeva i dobro znanje hrvatske zrakoplovne terminologije. Vrijedan dio monografije predstavljaju dnevni letenja iz kojih saznajemo način djelovanja, vrstu ciljeva kao i zapovjedni lanac koji je usmjeravao borbeno djelovanje 352. jata. Knjigu možemo smatrati prilogom kako britanske tako i hrvatske, pa i slovenske vojne povijesti, što potkrepljuje činjenica da je u sastavu te postrojbe bilo više od 75% Hrvata i primorskih Slovenaca.

MARICA KARAKAŠ

Hannes GRANDITS, Karl KASER, *Birnbaum der Tränen Lebensgeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien*, [Herausgegeben von Michael Mitterauer und Peter Paul Kloss], Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar, 2003., 231 str.

U seriji „Damit nicht verlorengeht...“ (Da se ne zagubi...) gospoda Karl Kaser, profesor povijesti Jugoistočne Europe na sveučilištu u Grazu i Hannes Grandits koji je promoviran na Odsjeku za povijest Jugoistočne Europe, priredili su ovu knjigu memoarskog karaktera koja sadrži kazivanja ljudi iz bivše Jugoslavije različitih dobi i zanimanja pod naslovom „Kruška tuge. Životne povjesnice ispričane iz stare Jugoslavije“.

Knjizi prethodi uvod prof. Karla Kasera (7-16) i predgovor Joela M. Halperna (17-20). Sadržaj knjige je sistematiziran prema republikama bivše Jugoslavije i autonomnoj pokrajini Vojvodini, ali ne i Kosovu, počevši od Slovenije (21-26), Hrvatske (27-48), Bosne i Hercegovine (49-77), Srbije (78-109), Vojvodine (110-180), Crne Gore (181-197), Makedonije (198-215). Knjiga je popraćena ilustracijama lokaliteta i ljudi i s trima kartama (229-231). Na kraju je dodan i rječnik karakterističnih riječi za navedena područja i to političkog, sociološkog, kulturološkog, etnografskog značenja (216-220). Također je dodan i jedan vrlo kratak bioleksikon osoba koje se spominju u tekstu (221-222) i popis imena mjesta (223-228).

Razlog zašto nema pripovjedača s Kosova autori obrazlažu činjenicom da ne postoji nijedan tekst u „Halpen Collectionu“ odakle su uzete ove pripovijesti (8).

Naime, Joel M. Halpern, profesor kulturne antropologije, na poticaj srpskog etnologa M. S. Filipovića koji je bio na Sveučilištu Columbia u New Yorku na jednogodišnjem studij, 1953./54., boravio je u središnjoj Šumadiji i to u selu Orašcu, gdje je istraživao običaje i svakodnevni život seljaka. (18) Godine 1961./62. ta su istraživanja nastavljena uz financijsku pomoć Američkog veleposlanstva u Beogradu i američkih ustanova „National Science Foundation“ i „National Institute of Health“. Tako su u ovom istraživačkom projektu mogli biti uključeni i mnogi drugi istraživači i znanstvenici i iz same Jugoslavije. Njihov je zadatak bio da pronalaze i skupe materijal koji je kasnije trebao biti osnova za proučavanje seoskog života. Sav prikupljeni materijal je bio sistematiziran

prema republikama ondašnje Jugoslavije i kao takav je bio dostupan znanstvenim institucijama i profesorima.

Zanimljivo je da je profesor Joel M. Halpern u tome radu doživio i „neočekivane” neugodnosti. Zapravo je ta neugodnost povezana sa suradnjom sa Sarajevskim sveučilištem. Naime, jedan je asistent Sarajevskog sveučilišta, čije ime ne spominje, bio po funkciji policajac i da bi napredovao i poboljšao svoju karijeru, sav prikupljeni materijal je predao policiji, odnosno Udbi. Naravno da je profesor Joel M. Halpern proglašen špijunom. (19) Iz navedenoga se jasno vidi zašto je područje Kosova bilo izvan domašaja istraživanja američkog profesora. I to pogotovo kada se zna da je Kosovo do Četvrtog brijunskog plenuma 1966. godine bio politički geto.

Tekstovi objavljeni u ovoj knjizi su nastali ranijih 60-ih godina u razdoblju, kako kaže Joel M. Halpern, kada se prethodno zatvoreno komunističko društvo počelo otvarati i u vrijeme kada se u Jugoslaviji počela razvijati sociologija kao znanost. Lokalni su činovnici bili slobodniji i otvoreniji u komuniciranju i suradnji, osobito u pružanju i davanju podataka. (20)

Joel M. Halpern u uvodu konstatira da su navedeni pripovjedači u ovoj knjizi, čija su kazivanja skupljena 60-ih godina XX. stoljeća, ključ za razumijevanje kako prošlosti tako i sadašnjosti - misli se na vrijeme kada su skupljeni ovi objavljeni materijali - života ljudi na prostorima te negdašnje Jugoslavije. Naime, Drugi svjetski rat počeo je blijediti u sjećanju ljudi. Stranci koji bi posjećivali Jugoslaviju bilo da su bili u sklopu studijskih grupa, profesori, inozemni stručnjaci i antropolozi zapažali su određeni razvitak u urbanizaciji, industrijalizaciji, zdravstvu i dr. Seoski je život bio u fazi transformacije. (20)

Sve pripovijesti objavljene u ovoj knjizi su zapravo autobiografskog karaktera. Pripovjedači iznose svoja osobna viđenja o jednoj državi koja je tijekom cijelog XX. stoljeća bila popraćena nemirnom poviješću. To su ljudi koji su doživjeli balkanske ratove, Prvi i Drugi svjetski rat i osobito etnička čišćenja. Oni su iskusili ekonomske krize, građansku i komunističku diktaturu, političke progone, emigraciju i politiku industrijalizacije u doba komunističkog sustava. U ovim objavljenim pripovijestima govori se o osnivanju Kraljevine SHS 1918., koja se 1929. preimenovala u Jugoslaviju, o ubojstvu kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. godine, o dolasku Tita i njegova ustroja Jugoslavije. Kazivanja su prožeta tugom i boli kao posljedicama emigracije, odvajanja od obitelji i prijatelja, odlaska u tuđe zemlje, osobito u obje Amerike u kojima je najveći broj doseljenika bio iz Hrvatske. Međutim, Joel M. Halpern u svom uvodu izražava tugu kada kaže da je tragično da su ljudi objavljenih tekstova koji zrače optimizmom morali za manje od jednog naraštaja doživjeti pakao mržnje od svojih susjeda. (20) Naravno da je to gledanje jednog zapadnjaka koji je u Jugoslaviji vidio najbolju političku tvorevinu za koegzistenciju različitih naroda, kultura, civilizacija i vjera! Nedvojbeno je da je u odnosu na zemlje sovjetskog bloka Jugoslavija bila „Eldorado”, ali ne i za sve njezine narode.

Pripovijestima iz svake republike i autonomne pokrajine Vojvodine prethodi kratak povijesni opis. Knjiga je sama po sebi veoma zanimljiva jer iz nje, iako kao *pars pro toto*, čitatelj može dobiti svu tragičnu sliku života ljudi jedne države i vremena koje nije bilo baš naklonjeno mirnom življenju. Ako ni zbog čega drugog, a onda zbog sadržaja tih pripovijesti, priređivači i izdavači učinili su dobro što su ovu knjigu objavili jer će ona ostati svjedok prošlosti jedne zemlje, a to je bivša Jugoslavija, i naroda koji su u njoj živjeli.

ZEF MIRDITA

Tvrtko JAKOVINA, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963)*, Matica hrvatska, Zagreb 2002., 199 str.

Problematicu odnosa Titove Jugoslavije s dvjema suprotstavljenim *supersilama* u prvom desetljeću nakon Drugog svjetskog rata u hrvatskoj je historiografiji otvorila knjiga Darka Bekića *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949.-1955.* Objavljena prije više od petnaest godina, monografija koja obrađuje razdoblje od Rezolucije Informbiroa do potpisivanja Beogradske deklaracije i danas je temeljni priručnik za izučavanje hladnoratovskih konfrontacija na prostoru nekadašnje jugoslavenske federacije. Ta činjenica ne ide u prilog domaćoj historiografiji, koja se ne može pohvaliti značajnijom participacijom u istraživanju i rasvjetljavanju spomenute problematike (Bekić nije povjesničar, već ekonomist i stručnjak za međunarodne odnose, što, naravno, ne umanjuje njegovu kompetenciju), što je, uostalom, slučaj i s velikim dijelom hrvatske povijesti druge polovice 20. stoljeća.

Docent Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu Tvrtko Jakovina pretočio je vlastiti interes za hladnoratovske teme u monografiju *Socijalizam na američkoj pšenici (1948.-1963.)*, kojom djelomično popunjava prazninu domaće povijesne znanosti. Okosnicu knjige čini završni rad o jugoslavensko-američkim odnosima u razdoblju 1955.-1963., obranjen 1997. na poslijediplomskom programu American Studies na Katholieke Universiteit Leuven, kojega je autor za potrebe hrvatskog izdanja proširio. Koristeći literaturu na engleskom, hrvatskom i srpskom jeziku te prvenstveno objavljene izvore američke administracije, Jakovina je pokušao "pokazati dinamiku vanjskopolitičkih odnosa" SAD i Jugoslavije te odgovoriti na pitanje što je američku izvršnu vlast motiviralo na "držanje Tita na površini" nakon potpisivanja Beogradske deklaracije (str. 6). Odnosno, zašto su SAD gospodarski i vojno pomagale održavanju autokratskog, povremeno izrazito protuzapadno orijentiranog, komunističkog Brozova režima i nakon zatopljavanja odnosa sa SSSR-om 1955.

U predgovoru autor je naglasak stavio na problem nedostupnosti izvora, prvenstveno arhivske građe nekadašnjeg Saveznog sekretarijata za vanjske poslove koja se čuva u Beogradu (u vremenu nastanka Jakovininine knjige kolale su glasine kako je arhivska građa SSSR uništena tijekom rata između Srbije i NATO saveza 1999. godine) i dijelom još tajne građe u arhivskim fondovima SAD-a. Sažetim kronološkim pregledom zbivanja od 1948. do 1963., u uvodu je ocrtana Titova politika vještog laviranja između blokova i pronalaženje "trećeg puta" stvaranjem pokreta nesvrstanih, što je predstavljalo obrazac diplomatskog ponašanja Federacije sve do njene propasti 1990. Slijedi oko stotinu šezdeset stranica teksta (dijelom upotpunjenoga uglavnom objavljenim fotografskim materijalom), strukturiranoga u osam poglavlja unutar kojih se izdvajaju dvadeset tri manje naslovne cjeline. Završni dio čine zaključak, popis izvora i literature, imensko kazalo, sažetak na engleskom jeziku i biografska bilješka.

Poglavlje *Jugoslavija i svijet od 1945. do 1955.* svojevrsna je kronologija transformacije Federacije od "satelita SSSR-a broj 1" do "najizoliranije svjetske države", neposredno nakon kominformskog raskida. Neskromne Brozove ambicije produbljivale su antagonizam sa Staljinom, ali je potez izolacije Jugoslavije 1948. u konačnici postao *trigger* približavanja Zapadu, a ne sredstvo prisile za ulazak u lager. Važan preduvjet takvog razvoja događaja bila je Brozova neupitna želja za vlašću i spremnost na rizik od sovjetske intervencije. Premda autor ne prenaglašava činjenicu postojanja jugoslavenske vojne sile kao eventualnog sredstva odvratanja Sovjeta, Bekićevu tezu kako je izbijanje Korejskog rata spasilo FNRJ smatra ishitrenom dok se ne istraže relevantni arhivski fondovi. Poglavlje *Američki komunistički saveznik: Jugoslavija od 1949. do 1955.* obrađuje razdoblje inten-

zivne gospodarske i vojne pomoći SAD-a Jugoslaviji do formalne normalizacije odnosa sa SSSR-om. U skladu s Trumanovom doktrinom *zaprečavanja* širenja (ili barem urušavanja jedinstva) komunizma, SAD su, prisiljene birati između neutralne komunističke Jugoslavije ili Jugoslavije u lageru, pomagale Titov režim na sličan način kao i drugdje u svijetu (primjerice u Španjolskoj). Kako je nastavak pomoći podrazumijevao određene ustupke s jugoslavenske strane, autor je izložio tijek zbivanja koja su do sredine 50-ih godina donekle pridonjela odstranjivanju nestabilnosti na jugoistoku Europe (prekid podrške grčkoj gerili, rješavanje tršćanskog pitanja, sklapanje Balkanskog pakta). Poglavlje završava prikazom postupne normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom i potpisivanja Beogradske deklaracije.

Sovjetska reteracija 1955. ujedno je značila priznanje prava na gradnju vlastitog puta u socijalizam, kojega je u FNRJ u gospodarskom dijelu deklarativno oživotvorio popularno nazvan "Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima". U poglavlju *Pokušaj reforme: radničko samoupravljanje u Jugoslaviji 1955.-1963.* Jakovina je nastojao ukazati na pomake i promjene u gospodarstvu, uvjetovane djelomičnom decentralizacijom, debirokratizacijom, demokratizacijom (*tri "D"*) i stranom pomoći, koje su najočitije bile u rastu industrijske proizvodnje. Oslanjajući se na literaturu, autor je analizirao i stanje u vojsci, partijskom i državnom vodstvu te UDB-i.

Sljedeća dva poglavlja usmjerena su na stvaraoce vanjske politike FNRJ i SAD od 1955. do 1963. U autokratski uređenoj Jugoslaviji neupitan je bio autoritet Josipa Broza, o čijoj karizmi u knjizi svjedoče podaci američkih dužnosnika te Titovih najbližih suradnika. Jakovina je nastojao pojasniti i sukobe na relaciji prvog čovjeka diplomacije K. Popovića i svemoćnog A. Rankovića, šefa tajne policije, koji je na određen način bio generiran činjenicom da je u strukturama diplomacije zastupljen bio liberalniji kadar, za razliku od konzervativnijih službenika u unutrašnjim poslovima. Pobjedom D. Eisenhowera na američkim predsjedničkim izborima 1953. nastavljena je politika *zaprečavanja*, utjelovljena u osobi pragmatičnog državnog tajnika J. F. Dullesa. Unatoč sklonosti Titova režima laviranju, odnos prema FNRJ i nadalje se temeljio na primjeni Trumanove doktrine i nastavku pomoći. U dijelu posvećenom mandatu J. F. Kennedyja, autor je analizirao državnu administraciju u vremenu kada je Ured za nacionalnu sigurnost dobio na važnosti u kreiranju vanjske politike, na račun State Departmenta.

Kratko poglavlje *Vanjskopolitički odnosi SAD i Jugoslavije 1955.-1963.* obrađuje razdoblje nakon formalne normalizacije s Moskvom. Izvršna vlast SAD-a, koja se zalagala za nastavak pomoći i poseban tretman Titove Jugoslavije imala je poteškoća s obrazlaganjem daljnje takve politike američkoj javnosti. Protivljenje javnosti proizlazilo je iz činjenice da Tito nije odustajao od komunizma niti je znatnije demokratizirao režim. Velik dio poglavlja temelji se na dokumentima upućenim State Departmentu od strane veleposlanika u Jugoslaviji J. W. Riddlebergera. Autor je naznačio kako je to vrijeme kreiranja jugoslavenske politike neutralnosti na višem stupnju, što će doskora rezultirati stvaranjem pokreta nesvrstanih.

Na četrdesetak stranica poglavlja *Normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom i zabrinutost Sjedinjenih država* analizirani su odnosi FNRJ i dviju sila od 1955. do 1957. Razočaranje Zapada formalnim približavanjem Jugoslavije Moskvi potaknulo je Dullesov posjet Brijunima u listopadu 1955., gdje je utvrđen slab uspjeh Hruščovljeve politike. Unatoč normalizaciji odnosa sa Sovjetima i uzajamnim državnim posjetima, Tito nije bio spreman odreći se neovisnosti, što je bio argumenti za nastavak suradnje i pomoći SAD-a. Poseban je prostor posvećen ulozi FNRJ u Mađarskoj revoluciji 1956., koja je eksplicitan primjer tadašnje jugoslavenske vanjske politike. Zanimljivost

poglavlja predstavlja pozadina pokušaja organizacije Titova posjeta SAD-u 1957., što je zbog protivljenja osobito katoličkih krugova odgođeno tek za Kennedyjevo vrijeme.

Posljednje, najopširnije poglavlje *Jugoslavija - predvodnik zemalja trećeg svijeta* (1958.-1963.), uz varijacije u odnosima s dvama blokovima, naglasak stavlja na utjecaj FNRJ na svjetske vanjskopolitičke trendove, ponajviše u svjetlu propagiranja politike "miroljubive koegzistencije" i stvaranja pokreta nesvrstanih zemalja. Neuspjeh uvlačenja Tita u socijalistički lager rezultirao je 1958. novim prekidom u odnosima sa SSSR-om, čiji su povod bile optužbe Jugoslaviji na račun američke pomoći. Problemima na Bliskom Istoku posvećena je cjelina od dvadeset stranica, unutar koje autor pojašnjava odnos FNRJ prema sukobima u arapskom svijetu i krizi u Libanonu, analizirajući onovremene stavove domaće politike kroz pisanje vodećeg hrvatskog političkog dnevnog lista *Vjesnika*. Osvrnuvši se na Summit nesvrstanih u Beogradu 1961., Jakovina zaključuje kako on nije zadovoljio blokovska očekivanja, ali zbog brojnih razlika među zemljama Trećeg svijeta nije imao predispozicije niti igrati ulogu važnog čimbenika u globalnoj politici. Nakon oštra Titova govora na Summitu uslijedilo je zahlađenje odnosa sa SAD-om, izrazita antikomunistička kampanja u Kongresu i ukidanje statusa najpovlaštenije nacije FNRJ (1962.), što autor naziva "novom najnižom točkom u međusobnim odnosima" dviju država. Poglavlje završava prikazom Brozova posjeta SAD-u 1963., nakon turneje po Južnoj Americi, a neposredno prije ubojstva predsjednika Kennedyja.

U zaključku Jakovina sintetizira odnose SAD i FNRJ od 1955. do 1963., naglašavajući kako je argument za održavanje Titova režima bio strateški položaj Federacije i činjenica da je ona djelovala kao faktor razgradnje do 1948. jedinstvenog svjetskog komunističkog sustava, te se na taj način uklapala u politiku *zaprečavanja*. Gospodarska i vojna pomoć te kulturna i intelektualna suradnja išle su za ciljem očuvanja režima i njegove demokratizacije, što uz Titovu izuzetnu pragmatičnost, ali i rigidnu odanost ideji komunizma nije posve zadovoljavalo američko javno mnijenje. Ipak, diplomacija SAD-a bila je zadovoljna jamstvom da se FNRJ neće vratiti u lager, a očekivanja su bila usmjerena na mlađe generacija političara koje bi nakon Titove smrti zemlju trebale povesti u demokratskome smjeru.

Premda naslovom određena kao analiza odnosa FNRJ i dviju svjetskih sila između 1948. i 1963. godine, monografija dimenzionira zaoštavanje i popuštanje napetosti ponajprije u razdoblju od Beogradske deklaracije do službenog posjeta Josipa Broza SAD-u. Intrigantna tematika iz vremena kada je Hrvatska, u okviru jugoslavenske federacije, u najvećoj mjeri u novijoj povijesti bila zastupljena kao čimbenik međunarodne politike obrađena je u knjizi s diplomatskog gledišta. Iako autoru nisu bili dostupni ključni arhivski fondovi saveznih institucija nekadašnje Federacije, monografijom je djelomično ispunjena praznina domaće historiografije te je potaknut niz istraživačkih pitanja. Među najzanimljivijima izdvaja se intezitet i opseg gospodarske pomoći SAD-a Jugoslaviji u vremenu hladnoga rata te komparacija s ostalim državama uključenima u slične programe potpore, usmjerene protiv globalnog širenja komunizma.

GORAN ARČABIĆ

US Diplomatic Records on Relations with Yugoslavia during the Early Cold War 1948-1957, Nick Ceh (ed.), East European Monograph Series, Boulder, Colorado, Distributed by Columbia University Press, New York 2002, 588 str.

Vjerojatno bi jedina ispravna reakcija na knjigu koja na jednom mjestu objavljuje stotine dokumenata o bilateralnim odnosima Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država do 1948. do 1957. godine bila apsolutna pohvala. Nick Ceh je uredio podeblju zbirku izvora koji se čuvaju u Nacionalnom arhivu SAD-a (National Archives of the United States, Record Group 59) u College Parku, Maryland i predsjedničkim *Harry S. Truman Library and Museum* u Independencu, Missouri i *Dwight Eisenhower Library and Museum* u Abeleenu, Kansas. Ovoliki broj dokumenata, kako ističe urednik, nije samo odlična osnova za studij jugoslavensko-američkih odnosa i položaja FNRJ u svijetu, već i temelj za svako ozbiljnije istraživanje odnosa dviju zemalja. Jasno je da Ceh smatra da se položaj Jugoslavije u tome razdoblju (ali i tijekom cijelog trajanja Hladnog rata) može promatrati jedino kroz "trokutaste naočale" čiji okvir, osim Washingtona, zatvaraju Moskva i Beograd. Osnovni se trendovi u politici Beograda od 1948. do 1957., pokazuje Ceh, mogu uočiti i bez ulaska u dokumente koji se čuvaju u Srbiji i Crnoj Gori i Ruskoj Federaciji. Nažalost, ali sve dok se konačno ne vidi što se čuva i koliko je građe u Beogradu, koji po prirodi stvari mora biti glavni izvor informacija za povijest FNRJ/SFRJ, odnosno dok ne pronađemo zainteresirane povjesničare koji će govoriti ruski jezik i moći istraživati u bivšim sovjetskim arhivima, odnosno, barem čitati tomove nedavno publiciranih dokumenata koji su ruski i povjesničari svih bivših sovjetskih republika proizveli ili sovjetske dokumente koji su danas dostupni i na Zapadu, morat ćemo se zadovoljiti izvorima koji su već prije puno godina otvoreni na Zapadu. Posve je drugo pitanje zbog čega se većina takvih dokumenata, već davno dostupnih, kod nas doživljava kao prvorazredna senzacija. Kako je prvog dana siječnja 2004. godine ponovo veliki broj dokumenata u svim uređenim arhivima deklasificiran, a riječ je o papirima koji pokrivaju zbivanja zaključno s koncem 1973. godine, pravo je vrijeme da se ozbiljnije započne s radom o vremenu detanta, objasni odnos vanjskopolitičkih silnica i Hrvatskog proljeća, protumači koliki je bio utjecaj starog i (fizički) slabog Tita na odnose u SFRJ. Vrlo plastično: tjedan dana istraživanja u arhivima u Washingtonu ili Londonu, uz neka od suvremenih pomagala koja su svima dostupna, omogućuju dolazak u posjed više stotina dokumenata o bilo kojem događaju do 31. 12. 1973. Čak i uz oskudni materijal sekundarne naravi, maleni broj povjesničarskih analiza i memoarske građe, određeni se zaključci o prilikama u zemlji prije tridesetak ili četrdeset godina mogu donositi puno slobodnije. Zašto se na rezultate i dalje čeka i zašto postoji strah od, primjerice, ulaska u sustavno proučavanje Hrvatskog proljeća, nejasno je? Već više od dvije godine nakon što su završeni svi znanstveni skupovi, često i oprečni, o zbivanjima u Hrvatskoj 1970. i 1971. nije izašao ni jedan od najavljenih zbornika, a broj članaka o tom razdoblju i dalje se broji na prste jedne ruke. Stoga moramo biti zahvalni povjesničaru s obronaka Rocky Mountainsa što je, nakon skoro tri desetljeća (Clissoldova *Yugoslavia and the Soviet Union, 1939-1973: a documentary survey* objavljena je 1975.) uspio tiskati prvu zbirku dokumenata na engleskom jeziku o povijesti bivše Jugoslavije od kraja četrdesetih i većeg dijela pedesetih godina Hladnog rata. Nick Ceh je radio na University of Wisconsin-Oshkosh. S Jeffom Harderom priredio je *The Golden Apple, War and Democracy in Croatia and Bosnia*, knjigu transkripata višesatnog razgovora s preživjelima koncentracijskih logora u Bosni i Hercegovini, intelektualcima, vojnicima itd. u BiH i Hrvatskoj.

U kratkom uvodnom eseju zbirci diplomatskih dokumenata Ceh je dao svoje tumačenje odnosa Beograda, Washingtona i Moskve od 1948. (odnosno 1943.) do 1958. Autor ne navodi zbog čega je analizu završio s 1958. (osim što je tada održan Kongres SKJ i izdan program Partije, koji je doista izazvao buru u odnosima između Moskve i Beograda). Između 1945. i 1948. odnosi Washingtona i Beograda jedva da postoje. Potom se prilike dramatično mijenjaju jugoslavenskim ne Staljinu. SAD brzo shvaćaju da bi podržavanje Jugoslavije moglo značiti smirivanje turbulentnog europskog postora, poduprijeti socijalističke zemlje da ustraju na vlastitoj neovisnosti i pomoći razvoj alternativnih socijalističkih modela sovjetskom. Početak dugotrajne stabilizacije jugoslavenske vanjske politike započinje 1955. Pronalazak trećeg puta i nesvrstanosti osigurali su Beogradu prijatelje sa sličnim problemima kojima se moglo vjerovati, otvarajući platformu za vrlo široku i aktivnu vanjsku politiku. Jugoslavija je u drugoj polovici pedesetih postala stabilna tampon-zona između dva Bloka, iako je 1957., odbijanjem FNJR da se "prikluči sovjetskom bloku" (nepotpisivanje *Deklaracije 12 komunističkih partija*) i objavljivanjem Programa SKJ 1958.g., tvrdi Ceh, došlo do ideološkog sukoba koji je potvrdio neovisnost Beograda.

Ceh izvodi tezu da je Hladni rat u određenom smislu bio nastavak "kvazi-kolonizacije" svijeta kojeg su, vodeći "paralelnu vanjsku politiku" osmišljavale SAD i SSSR. Dok su Sovjeti nespутani intervenirali u svojoj zoni, Amerika je to činila među svojim saveznicima, ali i, gospodarski, u Trećem svijetu. Tako je, smatra urednik, moguće postaviti tezu da je Hladni rat bio ne sukob Istoka i Zapada, već dviju Super-sila i njihovih satelita. Sovjetski Savez ne bi mogao postojati bez američke prijetnje i obrnuto, pa je zato dogovoren mir između Moskve i Washingtona. Jedni su suzbijali pro-komunističke skupine inzistiranjem da je riječ o staljinizmu, dok su Sovjeti koristili Tita kao primjer što se može dogoditi ne budu li na oprezu. FNJR je stoga vlastitu vanjsku politiku vodila kao "akciju i reakciju na usporednu vanjsku politiku Super-sila". U trokutu odnosa Beograd-Moskva-Washington, smatra Nick Ceh, vanjska politika Jugoslavije je dramatično oscilirala. Kvarjenje odnosa između Moskve i Beograda utjecala su na položaj Jugoslavije na Zapadu i obrnuto, ali je katkada Jugoslavija utjecala i na međusobne odnose Washingtona i Moskve. Odnosi unutar trokuta nikada nisu bili simetrični i loši odnosi s jednim, nisu uvijek nužno značili bolje odnose s drugima. Dok su veze s Moskvom 1953. godine još uvijek bile iznimno loše, došlo je do pogoršavanja odnosa sa svim zapadnim zemljama zbog Tršćanskog problema. Američka je strana u tome slučaju jasno pokazala gdje leže njezine simpatije. Međutim, nakon 1955. i Hruščovljeve posjete FNJR, koja je označila poboljšanje odnosa Beograda i Moskve, dolazi do zahlađenja odnosa s Washingtonom.

Nekonsistentnost jugoslavenske politike dijelom je izvoriste imala i u ideologiziranosti političkog života u zemlji, a sovjetska se prisutnost u Jugoslaviji, smatra Ceh, snažnije osjećala od američke zbog geografske bliskosti SSSR-a. Iako bi se većinu od šest točaka, posebice posljednju, koje Ceh smatra ključnima za promatranje jugoslavenske vanjske politike moglo tumačiti drugačije, one mogu biti zanimljiv vodič za promatranje važnih jugoslavenskih vanjskopolitičkih odluka. Isto tako, ne stoji tvrdnja da je američko zanimanje za Jugoslaviju probuđeno nakon 1948., napose u svjetlu snažnog angažmana SAD-a pri formiranju Šubišićeve vlade. Staljin je, smatra Ceh, odlučio udariti Tita 1948. zbog njegovog isuviše neovisnog ponašanja koje je moglo izmaći nadzoru. Isto tako, američka je pomoć neovisnosti FNJR pomogla očuvanju komunizma u toj zemlji. Nesvrstanost bi se, drži američki povjesničar, mogla tumačiti i kao strategija izbjegavanja sukoba sa Supersilama, napose sa SSSR-om. Gospodarski je, pak, FNJR/SFRJ postala vezana za Zapad, vodeći i dalje neovisnu vanjsku politiku, ali ostajući zavisna poluperiferija u gospodarskom smislu. Nesvrstane su zemlje u tome smislu ionako malo značile. Ceh, koji se poziva na Susan L. Woodward, smatra da je uključivanje Beograda

u svjetski gospodarski sustav, izoliranost od sovjetskih satelita nakon 1948., zaduživanje, diktat MMF-a, onemogućila funkcioniranje jugoslavenskog gospodarstva koje nije moglo izdržati naprezanja uzrokovana specifičnom ekonomskom logikom ideologiziranog komunističkog sustava.

Ceh je u knjizi ukupno objavio 195 dokumenata. Njihov broj po godinama i veličina znatno se razlikuju. Katkada su ogromni, primjerice National Intelligence Estimate, The Current Situation in Yugoslavia, CIA od 16. listopada 1950. koji ima dvadeset stranica, dok su neki iz 1948. dugački jedva desetak redova. Tako je najviše, čak 46, iz 1948. godine (stranice 1-63), a tek pet iz 1953. (351-388) ili osam o zbivanjima u 1957. godini (stranice 555-588). Za 1949. objavljena su 23 dokumenta (65-158), 1950. godinu 18 dokumenata (159-240), 1951. godinu 35 dokumenata (241-326), 1952. 13 (327-350), 1953. dvanaest (389-430), 20 dokumenata za 1954. (431-485) i 15 dokumenata za 1955. godinu (stranice 487-554). Vrlo su brojne analize koje su različite službe u američkoj administraciji priređivale za nositelje moći u Washingtonu. Oni su bogati zaključcima, analizama prošlih događanja i procjenama budućeg razvoja. Neki od njih pravo su otkriće. Primjerice, pismo Merrilla Muellera predsjedniku Trumanu s Brijuna o sastanku Tito-Nehru-Naser 10. srpnja 1956. prebogato je detaljima i baca posve drugačije svjetlo na stvarne odnose unutar trojke osnivača pokreta Nesvrstanih (515-517). Nick Ceh je izborom opsežnih, periodičkih analiza politike prema Jugoslaviji koji su za Bijelu kuću i vodeće političare SAD-a pripremale specijalizirane službe i bilježaka o razgovorima sa senatorima, veleposlanicima, utjecajnim političarima u Jugoslaviji i SAD-u uredio knjigu koja onima koji petnaest prvih godina Titove Jugoslavije dobro poznaju potvrđuje, pojašnjava ili ukazuje kako je (vjerojatno) "stvarno bilo", a onima koji to tek trebaju ili žele saznati, potvrđuje da se na arhivskom materijalu najbolje i najsigurnije uči. Deklasificirani dokumenti olakšavaju i omogućavaju točnije čitanje nekih već napisanih knjiga, kojima se, zapravo, i "rok trajanja" na taj način produžuje.

Osnovni, najvažniji prigovor knjizi ipak je oprema dokumenata. Tiskati tako veliku zbirku bez sadržaja, popisa dokumenata, indeksa, naznake iz kojeg su arhiva ili fonda citirani dokumenti (tu Ceh odstupa tek povremeno, kada navodi dokumente iz Trumanove knjižnice i to samo za 1949. godinu), iako ne umanjuje vrijednost objavljene građe, čini ju daleko manje iskoristivom. Poneki dokumenti nemaju čak ni potpis onoga tko je, primjerice, 10. studenog 1956. razgovarao s Jožicom Vilfan o njezinom viđenju sukoba Hruščova s Molotovom i Kaganovičem u Kremlju. Uvodni esej, bez obzira na moguće različite interpretacije i, vjerjatno, neizbrušenost, posve je jasan. Tiskani dokumenti vrlo su zanimljivi i korisni. Šteta što je ovaj pionirski rad, potreban i iznimno koristan svima, posrnuo na tehnikalijama.

TVRTRKO JAKOVINA

Zagreb - modernost i grad, ur. Feđa Vukić, AGM, Zagreb 2003., 361 str.

Kako dosad nije objavljena nijedna cjelovita studija o modernizmu u Hrvatskoj, dok s druge strane postoje studije o nekim segmentima modernizma to jest pojedinim umjetničkim područjima čini se poticajnim tematizirati modernost u prostoru grada gdje su

i društveni proces modernizacije i umjetnički modernizam najviše došli do izražaja – u Zagrebu.” (11.)

Monografiju uređuje povjesničar umjetnosi Feđa Vukić, a sastavljena je od petnaest znanstvenih studija i esaja koji s različitih teorijskih aspekata znanstvenim pristupom ali esejističkim izrazom prate nastanak i razvoj fenomena modernosti u Zagrebu. Osnovno pitanje koje autori studija postavljaju jest pitanje o urbanom i kulturalnom identitetu Zagreba, odnosno pitanje identiteta Zagreba kao modernoga grada. Odgovor pronalazimo u preglednim prikazima “dvadesetstoljetne” zagrebačke povijesti koji uključuju eseje o urbanizmu, arhitekturi, likovnoj umjetnosti, fotografiji, filmu, književnosti, klasičnoj glazbi, kazalištu i plesnoj umjetnosti, modi, dizajnu i rock glazbi. Konceptcija monografije razvijena je na osnovi knjige *Modern Zagreb*, koja je tiskana 1993. prigodom predstavljanja kulture Zagreba u Kopenhagenu, u sklopu projekta *New Europe*. Namjera prethodnice bila je predstaviti zagrebačke fenomene modernosti “onima” koji o Zagrebu i Hrvatskoj znaju malo ili ništa, odnosno pokazati “... kako ovdje na rubu europske civilizacije ne postoji samo vladavina barbarstva nego i nekakva moderna demokratska kulturna orijentacija.” (13.)

Danas, u potpuno drukčijim okolnostima, ova knjiga donosi jedno kritičko razmišljanje o prošlosti i sadašnjosti grada. Posebna vrijednost knjige su raznovrsne fotografije koje smo rijetko dosad vidali jer su bile “zaboravljene” u arhivskoj građi ili autorskim mapama. Sve su one dokument vremena, pri čemu mnoge imaju i izrazitu umjetničku vrijednost. Njihov je izbor takav da čine sastavni dio objavljenih tekstova, osobito onih posvećenih arhitekturi, urbanizmu, dizajnu i modi. Ovakvim izborom fotografija, crteža i isječaka iz stripova povijest modernosti u Zagrebu postala je vidljiva i prepoznatljiva i širem čitalačkom krugu. Tematski, tekstovi prikazani u knjizi potpuno se razlikuju, no svima je zajednički nazivnik Zagreb u svojim socijalnim, ekonomskim, urbanističkim i umjetničkim promjenama tijekom 20. stoljeća. Autori tekstova različitih su struka. Svojim su odabirom tema pridonijeli raznolikosti teksta, a upravo raznolikost “ponude” stvara identitet i lice grada.

Pratiti fenomen modernosti u Zagrebu znači pristupiti mu interdisciplinarno. Koliko je taj pristup u knjizi ostvaren najbolje govori petnaest naslova koji svaki iz svoga kuta gledišta promatraju prošlost i sadašnjost grada: “Što se dogodilo u Zagrebu” (Ivan Rogić, 16.-39.), “Zagreb na putu modernizacije” (Katarina Spehnyak, 40.-61.), “Arhitektura i modernizacija grada” (Darja Radović Mahečić, 62.-83.), “Zagrebački dizajn i dizajniranje Zagreba” (Maroje Mrduljaš, 84.-107.), “Likovna umjetnost kao dio kulturnog identiteta grada” (Petar Prelog, 108.-129.), “Slike i prilike: mala povijest fotografije u Zagrebu gradu” (Želimir Košćević, 130.-155.), “Fantazmagrfski Zagreb” (Hrvoje Turković, 156.-183.), “Od mode sa zapada do izvoza na zapad” (Darko Glavan, 184.-201.), “Modernost u kazalištu: identitet grada” (Ana Lederer, 202.-227.), “Događaji koji premještaju” (Goran Sergej Pristaš, 228.-245.), “Zagreb kao centar suvremene glazbe” (Nikša Gligo, 246.-267.), “Zvuk grada” (Aleksandar Dragaš, 268.-293.), “O jednoj književnosti i jednomo stoljeću kojima su pretijesne granice jednoga grada” (Jagna Pogačnik, 294.-307.), “Zagreb kao modni opservatorij” (Ana Lendvaj, 308.-335.), “Plan grada” (Vladimir Mattioni, 336.-357.).

Između navedenih naslova potrebno je istaknuti one koji govore o urbanim temama: suvremenom plesu, rock glazbi, modi i filmu – ne zato što “odskaku” pristupom ili kvalitetom nego zato što zastupljenost ovih tema (u vidu povijesnih pregleda) nije česta. Ulaziti u analizu prikazanih radova – zbog opsežnosti teksta i brojnih podataka – bio bi prilično nezahvalan posao na broju stranica koje dopušta prikaz knjige. Svrha je ovog kratkog osvrtu pružiti informaciju o knjizi koju svakako treba pročitati. Ostavlja dojam priručnika ili kako urednik u uvodnom dijelu kaže izvornika (sourcebook) modernosti

grada čija je namjera pružiti kratku ali istodobno i cjelovitu informaciju "onima" koji o Zagrebu znaju malo, ali i "onima" koji o Zagrebu žele znati mnogo više.

Izdavač je knjigu, u istom obliku i opsegu, tiskao i na engleskom jeziku, pod nazivom *Zagreb – modernity and the city*, Zagreb, 2003. Time se otvara mogućnost da se Zagreb lakše predstavi i svom europskom okolišu kao njegov sastavni dio u civilizacijskom pogledu. Prilozi i fotografije u ovoj knjizi zorno svjedoče o Zagrebu kao gradu koji je unatoč određenim povijesno-političkim posebnostima uvijek bio u suglasju ili na tragu modernih europskih događaja.

IVA KRALJEVIĆ

Ivan TOTH, *Civilna zaštita u Domovinskom ratu*, DEFIMI, Zagreb 2001., 280 str.

Pored ustroja vojno-redarstvenih snaga, u obrambenim naporima napadnutog državnog organizma, kakvi su bili naponi tek rođene Republike Hrvatske, u posljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća, i ostale komponente igraju važnu ulogu. Jedna od takvih komponenti je i Civilna zaštita (CZ). Osnovna uloga ove organizacije sadržana je u dvije riječi – zaštita i spašavanje. No, za razliku od oružane komponente sustava obrane, koje 1990. godine, praktički, i nije bilo, CZ se mogao pohvaliti zavidnim stupnjem organiziranosti u tim početnim mjesecima ratnih zbivanja. Knjiga Ivana Totha, objavljena 2001. godine, bavi se organizacijskim naporima i radom CZ-a u vremenskom razdoblju Domovinskog rata, ali i određivanjem temeljnih smjernica za buduće djelovanje ove organizacije. Tothova knjiga, uz uvodni i završni dio (podijeljen u zaključna razmatranja vezana uz budućnost CZ-a i zaključak), podijeljena je u šest poglavlja.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Nastanak i razvoj civilne zaštite* (13.-21.), bavi se pitanjima poput početaka ove organizacije, njezinog definiranja, unutarnjeg ustroja i sl. Korijeni CZ-a, prema Tothu, mogu se pronaći u samim počecima organiziranog ljudskog djelovanja. Imamo li na umu spoznaju da nedovoljna čovjekova svjesnost o svijetu koji ga okružuje, ili, točnije, njegovo nedovoljno razumijevanje svijeta, dovode do postupaka pojedinaca, grupa, naroda, država i širih zajednica, koji opasno odudaraju od širih ljudskih sigurnosnih potreba, onda, a naročito nakon pojave masovnih ratova, postaje jasnijom i potreba za većom brigom za zaštitu stanovništva na ugroženim područjima. S vremenom se došlo i do spoznaje da je riječ o "općem interesu, koji se mora rješavati istovremeno na državnoj i međunarodnoj razini." (13.) Definicije CZ-a su mnogobrojne i razovrsne. Ipak, na današnjem stupnju spoznaje, mogli bismo ju definirati kao ljudsku djelatnost usmjerenu ka zaštiti civilnog stanovništva i civilnih institucija (poduzeća, ustanova i organizacija, i kao subjekata i kao objekata zaštite). Elementi CZ prisutni su u svim najvažnijim međunarodnim dokumentima vezanim uz problematiku civila u ratnim sukobima, a prvom međunarodnom konferencijom o problematici CZ-a smatra se konferencija održana u Berlinu 1954. godine.

O razvojnom putu CZ-a u Hrvatskoj raspravlja se u drugom poglavlju naslovljenom *Razvoj civilne zaštite u Hrvatskoj* (21.-49.). Prema autorovom mišljenju razvoj CZ-a u Hrvatskoj bio je u skladu s razvojnim tendencijama ove organizacije prisutnim u ostalim evropskim zemljama. To, pored ostalog, znači da je i kod nas on, u svojim počecima, bio neraskidivo vezan uz osnutak Crvenog križa. No, kad je postalo jasno da mogućno-

sti Crvenog križa nisu zadovoljavale opseg prisutnog stradavanja stanovništva i sve prisutniju potrebu njegove zaštite (izbijanje Prvog svjetskog rata), došlo je do pojave drugih organizacija koje su se brinule o spašavanju i zaštiti ljudi i materijalnih dobara. Iz jedne takve organizacije svoje korijene vuče i hrvatska CZ. U tridesetim godinama XX. stoljeća u Zagrebu je došlo do važnog iskoraka u pogledu izgradnje njezine daljnje organizacijske strukture. Od brojnih uredbi organa vlasti (prvenstveno zagrebačke općine) kojima je, praktički, stvorena infrastruktura CZ-a u Hrvatskoj, treba posebno izdvojiti odluku o gradnji Škole za civilnu zaštitu u Zagrebu, u veljači 1938. godine. U razdoblju Nezavisne Države Hrvatske, prema autorovoj ocjeni, sustav CZ je uspješno djelovao. Nakon kraja Drugog svjetskog rata i sustav CZ je bio prisiljen podrediti se aktualnom političkom trenutku, pa su njegove aktivnosti, naročito nakon 1948. godine, u najvećoj mjeri bile usmjerene na protuavionsku zaštitu. Za postojanja komunističke Jugoslavije posebno treba izvojiti vremensko razdoblje 1962.-1965. godine kada je CZ vraćen u nadležnost republika. Da je razina organiziranosti CZ-a u Hrvatskoj krajem osamdesetih bila na zavidnoj visini rječito govori i podatak da u sustav bilo uključeno "oko 545.000 obveznika civilne zaštite (...)" što znači da je u civilnu zaštitu u Hrvatskoj bilo uključeno 12% stanovništva." (44.)

Treće poglavlje Tothove knjige (*Agresija na Hrvatsku i njene posljedice*, 49.-89.) posvećeno je napadu na Hrvatsku. Oslikavajući velikosrpskog agresora na Hrvatsku (osvrćući se na raščlanjenje njegovih planova i materijalnih mogućnosti za njihovo ostvarenje) autor konstatira njegovu, prije svega, vojnu nadmoć te indiferentnost međunarodnih čimbenika, ali i postojanje visokog stupnja nehumanosti jer su ti planovi podrazumijevali i "pljačku svih dobara do kojih se u tijeku agresije dokopaju i razaranje svega što im nije moguće uzeti." (52.) U kontekstu tih planova primjetno je i njihovo "koncentriranje" na zatečeno stanovništvo, tj. moguće je prepoznati čitav niz postupaka koje karakterizira nemilosrdnost prema stanovništvu. Autor smatra da je planiranje tih postupaka uperenih protiv nesrpskog stanovništva (na temelju iskustva Domovinskog rata autor ih ovako dijeli: psihološki pritisci, fizički napadi, ubojstva, razaranja i ubijanja bombardiranjem i granatiranjem, protjerivanje stanovništva, oduzimanje imovine, odvođenje u koncentracijske logore, masovna ubojstva, silovanja, prijetnje razaranja brana na vodnim akumulacijama, paljenje usjeva i namjerno izazivanje požara na otvorenom prostoru, uskraćivanje vode i struje, onemogućavanje prometa i miniranje određenog prostora) već odavno prisutno u povijesti velikosrpske ideje.¹ Kako bi se što bolje ukazalo na važnost sustava CZ-a u Domovinskom ratu u ovom poglavlju donešeni su i prilično brojni podaci o brojnosti prognanika i izbjeglica, poginulih i ranjenih osoba, stupnju razaranja i materijalnih šteta te prisutnosti požara i drugih elementarnih nepogoda u Hrvatskoj.

U četvrtom poglavlju (*Normativno-pravne i organizacijske promjene sustava CZ u vrijeme agresije na RH i Domovinskog rata*, 89.-116.) autor progovara o pravnom položaju te unutarnjoj izgradnji sustava CZ-a. Prije svega treba napomenuti da u položaju u kojem se našla Hrvatska početkom izbijanja sukoba (nužnost ustroja oružanih snaga) i nisu bili mogući veliki rezovi unutar sustava CZ-a. Usprkos nekim manjim pokušajima u smislu organizacijske dogradnje najznačajniju intervenciju u taj sustav učinio je sam agresor (oduzimanje različitih materijalno-tehničkih sredstava i dr.). Sustav CZ je, sve do siječnja 1994. godine, bio unutar Ministarstva obrane (MO), ali je s početkom te godine premješten u Ministarstvo unutarnjih poslova (MUP). Komentirajući ovaj čin autor pronalazi određene zamjerke, ali, u načelu, ga opravdava praćenjem razvoja ovog susta-

¹ Ukazuje se na spis Vase ČUBRILOVIĆA, "Iseljavanje Arnauta", *Zbornik Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991.

va u drugim evropskim zemljama. Pored činjenice da je samim prelaskom sustava CZ-a u okrilje MUP-a došlo do radikalne promjene u njezinom sastavu i organizaciji, važno je primijetiti da je CZ "odlaskom" iz MO-a izgubio pomoć vrlo važnog sustava motrenja i obavješćivanja. Pored toga smanjen je i utjecaj lokalnih organa vlasti jer je njihova odgovornost "znatno smanjena, a organizacijske i kadrovske veze su pokidane." (93.) U daljnjem tekstu autor se bavi unutarnjom infrastrukturom sustava CZ-a, načinom ustroja hijerarhijske ljestvice (pri čemu primjećuje određenu dvojnost u sustavu zapovijedanja-stožeri i zapovjedništva CZ-a), klasifikacijom postrojbi CZ-a te sustavima protupožarne zaštite i motrenja i obavješćivanja u Domovinskom ratu.

Djelovanje sustava civilne zaštite u Domovinskom ratu (117.-182.) naslov je sljedećeg poglavlja. Ovdje se autor usredotočuje na uvjete u kojima je djelovao taj sustav. U početku se konstatira da je CZ bio prisiljen gotovo u potpunosti promijeniti svoj način djelovanja s izbijanjem Domovinskog rata i to iz činjenice jer se on temeljio na pretpostavci napada (agresije) izvana. Djelovanje CZ-a promatra se u četiri faze (od demokratskih izbora 1990. godine do izbijanja agresije sredinom 1991. godine, od početka agresije do sarajevskog sporazuma 1992. godine, od 1992. do 1995. godine i djelovanje CZ-a u akcijama *Bljesak i Oluja*). No, u svim ovim fazama djelovanje sustava CZ-a bilo je najviše usmjereno na provođenje mjera i aktivnosti zaštite i spašavanja (briga o prognanicima i izbjeglicama, zamračivanje, evakuacija, sklanjanje stanovništva, zaštita od požara i elementarnih nepogoda, asanacija terena, zaštita stanovništva od neeksplozivnih ubojnih sredstava i razminiranje, informiranje te osiguravanje humanitarne pomoći i suradnja s humanitarnim organizacijama). Nije nevažno spomenuti ni djelovanje CZ-a u spašavanju stoke i drugih životinja. Hrvatska CZ je imala i važnu ulogu u ostvarivanju kontakata s međunarodnim čimbenicima vezanim uz problematiku zaštite i spašavanja. O djelovanju sustava CZ-a na lokalnim razinama progovara se u šestom poglavlju (*Djelovanje civilne zaštite u Domovinskom ratu-Pregled po županijama*, 183.-240.). Ovo poglavlje utemeljeno je na iskazima čelnih ljudi CZ-a po županijama, a svakako da djelovanje njima podređenih organa i pojedinaca, zbog nejednakog intenziteta rata u Hrvatskoj, pokazuje značajna odstupanja. Zbog toga i autor zaključuje da je "djelovanje civilne zaštite na područjima pod neposrednim udarom agresora bilo (...) više usmjereno na spašavanje ljudi i materijalnih sredstava, a na ostalim područjima na preventivu." (238.)

Na osnovi svojih zapažanja autor, s pravom, zaključuje da je u Hrvatskoj "neophodno utvrditi jasnu koncepciju zaštite i spašavanja ljudi, materijalnih dobara i ekosustava od ratnih, prirodnih i tehnoloških katastrofa, na kojoj će se razvijati ne samo civilna zaštita, nego i cijeli sustav civilne obrane." (254.)

Na kraju treba napomenuti dvije činjenice. Prije svega, Tothova knjiga predstavlja izvrstan uvod u istraživanje problematike djelovanja sustava CZ-a u Hrvatskoj, i to ne samo u razdoblju Domovinskog rata. Kao najvažnije ističem istraživanje ove problematike na lokalnim razinama. S druge strane, potrebno je istaći i veliku količinu različitih podataka koje donosi ova knjiga, od brojnosti prognaničko-izbjegličke populacije, žrtva rata, pojavnosti požara i drugih nepogoda, učestalosti zračnih uzbuna i sl.

IVICA MIŠKULIN

Станко НИШИЋ, *Хрватска олуја и српске сеобе*, Књига-комерц, Библиотека *Посебна издања*, Београд 2002. (Stanko NIŠIĆ, *Hrvatska oluja i srpske seobe*, Knjiga-komerc, Biblioteka *Posebna izdanja*, Beograd, 2002.), 278 str.

Ne tako davni događaji čija se bliska prošlost vrlo lako može okarakterizirati i kao suvremenost, a koji su široj javnosti poznati pod imenom vojno-redarstvene operacije "Oluja" neprestana su meta preispitivanja, osobito u inozemnim krugovima. Ovim vrlo *svježim* temama, odnosno problematikom iz bliske nam ratne prošlosti, ovisno o aspektu interesa bave se hrvatske vlasti, potom Hrvatski helsinški odbor, mnoge razne međunarodne institucije, a tematika je razumljivo raširena i među povjesničarima pa sve do publicistike. Isto tako, tema je vrlo zanimljiva i u susjednom nam državnom savezu Srbije i Crne Gore, ponajprije Srbije, te je stoga vrijedilo pogledati što o tome pišu u Srbiji. U izbor je ušla knjiga simptomatičnog naslova *Hrvatska oluja i srpske seobe*, koju je 2002. na tržište "izbacila" beogradska izdavačka kuća Knjiga-komerc, a kako u predgovoru i uvodu te knjige piše njezin autor Stanko Nišić, nakon "demokratskih promena u Srbiji" (str. 8). Već na početku moramo istaknuti kako se o Nišićevoj knjizi, ovisno o aspektu interesa svakog čitatelja, može dosta napisati, no o njoj se može sročiti odista malo pozitivnih redaka. Normalno, uslijedilo bi pitanje zašto ili možda još bolje čemu onda pisati o ovakvom izdanju? Upravo zbog navoda samog autora koji izdavanje knjige veže uz demokratske promjene u Srbiji progovorili smo poneku riječ o ovoj knjizi, a odgovor na pitanje iz prošle rečenice može biti vrlo jednostavan, ali smo ga odlučili ostaviti za kraj ovog teksta. No, krenimo redom i pogledajmo navode i postavke koje autor iznosi u knjizi, a koje će, vjerujemo, vrlo zorno svjedočiti o autorovu poimanju demokracije i njezinih postavki.

Stanku Nišiću, inače znanstvenom savjetniku koji je bio zaposlen u Vojsci Jugoslavije te na beogradskom Institutu za ratne veštine, povod za izdavanje knjige posvećene širem problemu srpske dijasporе bio je "tragični egzodus krajiških Srba iz zapadne Slavonije (u maju 1995.), a potom iz Kninske Krajine (u avgustu i septembru 1995.)." (str. 7). Sam autor knjigu je podijelio u dva dijela koji su potom podijeljeni na manja poglavlja. Na tristotinjak stranica Nišić iznosi svoja promišljanja o srpskoj dijaspori od njezinih samih početaka pa zaključno do vojno-redarstvene operacije "Oluja" koja se dogodila početkom kolovoza 1995. Iako nam prva namjera nije bilo opširnije prikazati prvi dio knjige (str. 11 – 117), koji je općenitog karaktera i u kojem autor nastoji prikazati rasprostranjenost srpske dijasporе, ipak zbog određenih autorovih promišljanja više pasusa smo posvetili i ovom dijelu knjige. Naime, autorovi zaključci izneseni u ovom dijelu knjige samo će približiti i dodatno rasvijetliti njegova stajališta vezana uz hrvatske vojno-redarstvene operacije "Bljesak" i "Oluja", a o kojima progovara u drugom dijelu knjige (str. 118 – 269).

Kao integracijsku osnovicu i naravno poveznicu svih Srba u zemlji matici i inozemstvu autor označava isključivo Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC), a o tome progovara u prvom dijelu knjige koji je podijelio na pet manjih dijelova, tj. na četiri poglavlja i sažetak. Opseg i razlozi odlaska Srba u dijasporu tematska su odrednica prvog poglavlja (str. 19 – 36), dok se u drugom (str. 37 – 82) prikazuje rasprostranjenost Srba u svijetu. Već usporedбом прва два поглавља и каснијих дијелова књиге пажљивији читатељ може уочити низ нелогичности које аутор износи. Наиме, јасно је да је бројност дијаспоре врло тешко прецизно утврдити, али већ од самог бројчаних показатеља о распространјености српског народа по свијету и детаља везаних уз његово иселјаванје аутор износи бомбастичне тврдње негирајући икакву улогу, или пак постојање других народа. Према ауторовим наводима s

područja Austro-Ugarske su se uglavnom iseljavali pripadnici srpske narodnosti, dok o drugim narodima gotovo da i nema spomena. Nadalje, o nelogičnostima zorno svjedoči i podatak da su neki od "velikih Srba" bili i poznati dubrovački znanstvenik i diplomat Ruđer Bošković ili pak bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić, dok u srpske zemlje autor ubraja Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju. Doduše, iako u svojim brojčanim razmatranjima autor ponekad donosi i službene podatke, svoja promišljanja obično završava sa "ali smatra se..." (na primjer u Republici Makedoniji je 1991., prema službenim podacima iz popisa stanovništva, živjelo oko 44.000 Srba, ali autor zaključuje "međutim smatra se da Srba u Makedoniji ima oko 200 000", str. 39). Budući da su kasnosrednjekovne i ranonovovjekovne srpske seobe pred Turcima Osmanlijama u Hrvatsku i Ugarsku dovoljno poznate, nećemo ih šire razmatrati, ali valja napomenuti da su, prema autoru, Srbi pravoslavci bili "predziđe kršćanstva", štoviše iz toga proizlazi da su i svi krajišnici, graničari i uskoci zapravo bili Srbi. I naravno kako autor kreće prema današnjoj zbiljnosti, a u svjetlu već viđenih podataka, bilo bi čudno da autor nije spomenuo i 700.000 jasenovačkih žrtava, uglavnom Srba (str. 42), iako je već poznato da je spomenuta brojka rezultat niza drugih okolnosti i manipulacija, a ne ozbiljnih znanstvenih istraživanja. Već smo istaknuli da su, prema autoru, svi iseljenici s područja Austro-Ugarske i potom međuratne Jugoslavije bili većinom Srbi, ali vratimo se sada još malo brojčanim nelogičnostima. Naime, u pregledu rasprostranjenosti srpske dijaspe u susjednim zemljama, gdje autor posebno progovara o broju Srba u susjednim zemljama Srbije, potom u europskim zemljama, o rasprostranjenosti Srba u Americi, od kojih je, prema autoru, većina stigla u 19. stoljeću iz Dalmacije, potom u Kanadi, Južnoj Americi, Australiji te Africi i Aziji, autor iznosi i zaključak kako je posljednja veća srpska seoba započela početkom 90-ih godina prošlog stoljeća kao "posljedica razbijanja SFR Jugoslavije i građanskog rata koji je potom usledio na njenim prostorima" (str. 29). Autorovo stajalište ovdje je upotpunjeno i preuveličavanjima budući da je taj "talas obuhvatio oko milion izbeglih i prognanih Srba od kojih je najmasovniji bio egzodus Srba s prostora Hrvatske" (str. 29). I najobičnijom matematičkom operacijom lako je utvrditi da većina od milijun iznosi više od pola milijuna ljudi pa bi neupućeni čitatelji jednostavno mogli dobiti predodžbu kako je u ljeto 1995. iz Hrvatske izbjeglo više od pola milijuna građana srpske nacionalnosti (možda 600 - 700 tisuća). S druge strane, zanimljivo je i indikativno kako ovdje autor koristi opisne, a ne brojčane parametre. No, budući da je prema službenom popisu stanovništva iz 1991. u Hrvatskoj živjelo oko 600.000 Srba ispada da su, prema Nišiću, svi oni u ljeto 1995. napustili Hrvatsku. Vrijedi spomenuti i da autor negira međunarodnu realnost kako je Hrvatska još početkom 1992. postala samostalna i suverena država, te za označavanje hrvatskih građana srpske nacionalnosti, vrlo vjerojatno ovisno o vlastitim prosudbama, ali i određenim potrebama, koristi nekoliko termina. Naime, iako povremeno spominje Hrvatsku, uglavnom govori o Srbima s prostora Hrvatske, pa potom o Republici Srpskoj Krajini i slično. Iako se autorova promišljanja uglavnom odnose na područje RH, BiH i Srbije, o autorovu odnosu prema drugim narodima, ovdje ćemo spomenuti kako negira postojanje Crnogoraca (str. 37), s kojima Srbija čini susjednu nam državnu zajednicu.

O autorovim promišljanjima u poglavlju "Srpski dobrovoljci iz dijaspe" (str. 83 - 97) reći će pak njegovi navodi o podacima Srpske vrhovne komande iz izvješća od 17. listopada 1918. o udjelu dobrovoljaca i sastavu srpske vojske na Solunskom frontu, i to iz srpskih zemalja u sastavu Austro-Ugarske. Naime, više od 20 tisuća dobrovoljaca pristiglo je "iz srpskih zemalja, odnosno iz banske Hrvatske, Like, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Banata i Bačke, Srema, Slavonije, Crne Gore, Slovenije i Češke"!?!? (str. 85). Ovaj, prvi dio knjige Nišić je zaokružio poglavljem o porukama sabora "Dijaspore 2000."

(str. 98 – 109), održanog u kolovozu 2000. u Beogradu, te sažetkom (str. 110 – 112) i s ponešto bilježaka.

U drugom, opsežnijem i s obzirom na sam naslov, važnijem dijelu knjige pod naslovom “Hrvatska oluja i egzodus krajišnika” (str. 118 – 269) Nišić iznosi svoja promišljanja vezana uz hrvatske operacije “Bljesak” i “Oluja”. Već na samom početku kao uzrok sukoba autor optužuje Josipa Broza Tita i njegove zamišljene granične linije prema kojima je prostor Srpske krajine pripao Hrvatskoj, a sve je to bilo u cilju provođenja etničkog čišćenja tih prostora (str. 122). U ovom dijelu knjige, kako autor sam piše, nastojao je, opisom diplomatskih, političkih, vojnih i psiholoških aktivnosti od 1991. do 1995., prikazati kako je Hrvatska u toj namjeri potpuno uspjela, te što joj je sve išlo u prilog na unutarnjem i vanjskom planu, kojim snagama i metodama se služila, a čitavo to razdoblje naziva “Hrvatska oluja” (str. 122). I ovaj dio knjige podijeljen je na manje odsječke, tj. na dva poglavlja i prilog. Nakon kraćeg uvoda, Nišić u poglavlju “Srbi i Hrvati pre Oluje” (str. 123 – 139) nastoji dati historijski pregled srpsko-hrvatskih odnosa u Jugoslaviji, potom razjasniti postojbinu Srba u Krajini te potom obrazložiti osnivanje Republike Srpske Krajine. Tako čitatelj može pročitati da se srpski etnički prostor u “bivšoj Hrvatskoj” sastojao od dva domicilna područja, odnosno od istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema te Dalmacije, koje su Srbi “zaposeli pre 9. veka”, te Like, Korduna, Banije i zapadne Slavonije, koje su Srbi većinski naselili od 16. do kraja 18. stoljeća (str. 123). Dosljednim prihvaćanjem ove zanimljive tvrdnje da to upravo znači kako se Srbi na tim područjima nalaze na vjekovnim ognjištima i predstavljaju konstitutivni narod te im to omogućava pravo na odcjepljenje, i njezinom praktičnom primjenom samo bi nastao opći kaos. Naime, prema navedenom bi Hrvati mogli svojatati, recimo, Gradišće ili bi Albanci mogli svojatati Kosovo i tako unedogled. Naprotiv, autor na tome inzistira navodeći da su Srbi imali poseban status u Krajini do 1881., a potom i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji (str. 124). Nakon ovih zanimljivih konstrukcija, autor u istom poglavlju pokušava objasniti i formiranje Republike Srpske Krajine koja je krajem 1990. i početkom 1991. oblikovana na temelju rezultata referenduma prvo kao autonomna oblast, u SRH kao jednoj od jedinica SFRJ, a potom i kao samostalna državna tvorevina od 19. prosinca 1991. Ovome valja pridodati i autorov zaključak da je uzrok srpsko-hrvatskog sukoba različit mentalitet i činjenica da su Srbi sve svoje postizali i izborili ratom i dok su nasprot tome Hrvati “vodili parnice za svoja mitski konstruisana historijska prava i u presudnim trenucima pozivali strane trupe da ih okupiraju” (str. 134). Komentar je suvišan, ali to nije ništa u odnosu na kvalifikacije kojima je autor potom okarakterizirao Hrvate. Nišiću je ovdje za oko zapelo i “verolomstvo” Hrvata budući da 1991. “oko 7000 oficira hrvatske nacionalnosti napušta JNA i prelazi na drugu stranu pre priznavanja hrvatske države” (str. 138). Svakako, izgledno je kako su autoru bile iznimno bitne pravne formulacije kada su mu odgovarale za postizanje određenih ciljeva, pa izgleda i kako su Hrvati trebali ratovati na strani JNA protiv vlastitoga naroda, što bi im vjerojatno bilo opravdano i oprošteno nakon međunarodnog priznanja hrvatske države.

U drugom poglavlju (str. 140 – 237) glavnu tematsku odrednicu predstavlja vojno-redarstvena operacija “Oluja”. Doduše, i ovdje je evidentna autorova nedosljednost jer se u ovom poglavlju spominje operacija “Oluja” dok autor progovara i o aktivnostima koje su joj prethodile, a već je ranije spomenuto da autor “Olujom” označava cjelokupne aktivnosti u razdoblju od 1991. do 1995. U uvodu prema operaciji autor prikazuje nastanak hrvatskih paravojnih formacija poput Zbora narodne garde, potom progovara o tajnom naoružavanju pripadnika HDZ-a i slično. Istodobno, autor prigovara otimanju oružja od ondašnje JNA, ali ne spominje oduzimanje oružja hrvatske Teritorijalne obrane ili naoružavanje pobunjenih građana od JNA. Nepotrebno je spominjati da su,

prema autoru, Hrvatsku pomagale obavještajne službe, ponajprije SAD-a i Njemačke, potom CIA i druge strane institucije. Nakon niza čudnih konstrukcija koje smo usput spomenuli autor "storiju" nastavlja prikazom strukturalne organizacije Hrvatske vojske (HV). Dajući prikaz organizacije Zbornih područja kao i materijalne opremljenosti HV-a, autor nizom tabličnih prikaza nastoji detaljno prikazati njihovu strukturu i opremljenost po jedinicama, odnosno daje pregled gardijskih brigada i domobranskih pukovnija koje su bile potpomognute jedinicama MUP-a i Civilne odbrane RH (str. 148-155). Autor dalje progovara o reorganizaciji HV-a, koja je počela krajem 1995., te o "Doktrini HV-a" koju naziva "Doktrina upotpunjavajuće (integralne) bitke" (str. 156-158). Nišić daje i detaljnu strukturu zapovjedničkog kadra HV-a u vrijeme pripreme i izvođenja "Oluje", doduše uz niz pogrešaka pri navođenju imena, a kao uvod prema samoj operaciji progovara o aktivnostima koje su joj prethodile, te ukratko prikazuje "sistematska dejstva Hrvatske vojske u svrhu proterivanja krajiških Srba iz avnojske Hrvatske" (str. 162). Ovdje je riječ o vojno-redarstvenim operacijama "Maslenica" i "Medački džep" koje autor ilustrira detaljnim kartografskim priložima te navodima iz Bobetkove knjige *Sve moje bitke*. Nišić potom progovara o "strategijskoj operaciji podeljenoj u tri faze", koja je potom uslijedila, a riječ je o operacijama "Bljesak" i "Oluja". Prema autoru te su akcije zapravo predstavljale etničko čišćenje zapadne Slavonije (Bljesak), protjerivanje Srba iz kninske krajine, s Korduna i Banije te iz zapadne Bosne (Oluja), a na kraju i izgon Srba iz Baranje. Na temelju Bobetkove knjige, autor u četiri dijela predstavlja operaciju "Oluja", tj. operaciju dijeli na četiri etape koje numerira rimskim brojkama. Tako je I. oluji cilj bio oslobađanje Banije (Petrinja, Kostajnica i Glina), izbijanje na granicu RH i spajanje s 5. korpusom Armije BiH. Oluji II. cilj je bio oslobađanje Korduna te istodobna vojna akcija u istočnoj Slavoniji, do koje nije došlo. Jedinice gospićkog Zbornog područja trebale su presjeći srpske paravojne jedinice (15. korpus) kraj Plitvičkih jezera na dva dijela, osloboditi Liku i spojiti se s 5. korpusom Armije BiH, dok je Oluja IV. za zadaću imala oslobađanje Dalmacije i Knina. Nadalje, autor govori o službenim hrvatskim izvješćima vezanim uz operaciju Oluja te o stajalištima drugih ljudi, međunarodnih institucija itd. Vrhunac apsurdna svakako predstavlja autorov zaključak da je otkrivanje masovnih grobnica oko Srebrenice zapravo inscenirana akcija kojom se međunarodna pozornost trebala odmaknuti od hrvatsko-bošnjačkog napada na Krajinu, odnosno: "Tih dana je čak vršen pokušaj da se odvrti pažnja svetske javnosti od zločina Hrvatske vojske isticanjem u prvi plan "otkrivanja" iz satelitskih osmatračnica masovnih grobnica oko Srebrenice" (str. 195). Nišić dalje govori o zločinima nad srpskim stanovništvom u Krajini u razdoblju 1990./1991. do 1995. pa tako optužuje HV i MUP, a u tom kontekstu autor je posebno poglavlje posvetio Tomislavu Merčepu (str. 218 - 220). Nepotrebno je spominjati da autor nije smatrao nužnim spomenuti niz zločina, bombardiranja, stradanja civilnog stanovništva, raketiranja Zagreba... Poglavljem "Tihi egzodus iz istočne Slavonije" (str. 234 - 237) autor kraju privodi svoje djelo, a potom slijedi prilog u kojem se donosi desetak izjava i zapisnika izbjeglih ljudi, odnosno njihova svjedočenja o događajima u "Bljesku" i "Oluji" (str. 248 - 268).

Prema autoru, cilj studije bilo je prikazivanje sudbine krajiških Srba, ali i da se na osnovi analiziranja aktualnog stanja rasprostranjenosti Srba u svijetu pomogne stvaranju polazne osnove za sveobuhvatno istraživanje srpske dijaspore. Ovdje treba reći da su već same pretpostavke ovog rada postavljena na zdrave osnove, ali možemo se ponadati da će ova kva ili slične akcije, ma o kojem narodu bila riječ, ipak biti postavljena na znanstvene i stručne osnove. Naime, pamfleti poput ovog o kojem je ovdje bilo riječi nimalo neće pridonijeti normalizaciji stanja prema kojoj teži svaki civilizirani narod. Tome će ponajmanje pridonijeti jednostrani prikazi spomenutih događaja koji mogu jedino poslužiti raspirivanju raznih oblika nesnošljivosti, da ne kažemo mržnje, a o čemu se svaki čitatelj može

zorno osvjedočiti ako se prisili i barem prolista ovu knjigu. Nepriznavanje povijesnih datosti i jednostranost glavne su odrednice Nišićeve knjige, a u tome svjetlu progovara i Savo Štrbac, recenzent knjige, jer: "(...) u knjizi je dat prikaz predistorije i samog čina protjerivanja Srba sa prostora bivše Republike Srpske Krajine i egzodusa krajiških Srba u vrijeme "Hrvatske oluje" nad Krajinom. Ovaj dio predstavlja posebno vrijedan doprinos rasvijetljavanju pogroma srpskog naroda na prostoru Hrvatske u posljednjoj deceniji 20. vijeka usred civilizovane Evrope" (str. 271). U svjetlu jednostranih postavki vezanih uz Srebrenicu te uz nepriznavanje ili minoriziranje žrtava ostalih naroda s područja bivše jugoslavenske federacije o ovoj se knjizi ne može reći ništa pozitivno. Nišićeva knjiga, kao i neka slična možebitna buduća izdanja, vrlo zorno potvrđuju onu staru uzrečicu da "papir svašta trpi". Na kraju bismo se jedino mogli upitati tko kupuje ovakva izdanja budući da se ona tiskaju u, za naše prilike, visokim nakladama.

MARIO KEVO

Jože PIRJEVEC, *Jugoslovanske vojne 1991. – 2001.*, Cankarjeva založba, Ljubljana 2003., 782 str.

Godine 2003. u Sloveniji je izašla treća (*Tito, Stalin in Zahod, Jugoslavija 1918 – 1992; Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*) knjiga Jože Pirjevca pod naslovom *Jugoslovanske vojne 1991 – 2001*, koju je u Ljubljani izdala Cankarjeva založba. U biti to je slovenski prijevod knjige već objavljene na talijanskom jeziku pod naslovom *Le guerre Jugoslave 1991 – 2001*, koja je izašla u Torinu 2001. godine. Pojedini dijelovi knjige su u 2002. godini u skraćenom obliku izlazili kao podlistak u mariborskom dnevniku *Večer*. Knjiga je napisana u obliku monografije koja se bavi najnovijom povijesti Jugoslavije i moglo bi se reći da predstavlja svojevrstan nastavak autorove knjige *Jugoslavija 1918 – 1992*. U biti je to prva i zasad jedina monografija, koja cjelovito obrađuje događaje posljednjih deset godina koji su se događali na tlu bivše Jugoslavije. Autor je za izvornik 9. studenog 2002. godine dobio nagradu *Acqui Storia* za povijesno djelo jer je ta knjiga, po mišljenju žirija, »sretna sinteza, koja s preciznom interpretacijom prikazuje komplicirane i još uvijek nedovršene događaje na temelju bogatog i nerijetko teško dostupnoga gradiva«.

Autor je knjigu podijelio na uvodni Prolog i osam poglavlja, od kojih zadnji nosi naslov Epilog. U Prologu autor pokušava razjasniti nacionalni razvoj naroda na području bivše Jugoslavije i pokušava pronaći glavne uzroke za nastanak nacionalne mržnje između naroda koji su živjeli na području bivše Jugoslavije (nastanak nacionalizma u pojedinim narodima, vlast stranih sila na području obrađenim u knjizi, razvoj suvremenih nacionalizma u naroda bivše Jugoslavije koji su se pojavili od smrti Josipa Broza – Tita nadalje, rast ideja o Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj...) te razvoj »jugoslavenske ideje« od ilirskog pokreta do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Genezu razvoja nacionalnih sukoba pokušava autor prikazati od srednjeg vijeka nadalje, odnosno od oblikovanja država pojedinih naroda na području bivše Jugoslavije do samog početka ratova između naroda iz bivše Jugoslavije u 20. stoljeću. U Prologu autor navodi događaje, koji su se dogodili u SFRJ i koji su imali nacionalni karakter te su sve više prerastali u nerješive konflikte koji su u konačnoj fazi eskalirali u tragične ratne sukobe, koje imenuje sintagmom »jugoslavenski ratovi«. U tom dijelu knjige autor se dotaknuo državnog razvoja južnoslavenskih naroda od srednjeg vijeka nadalje, ali ističe vrijeme pojave nacionali-

zma poslije Berlinskog kongresa 1878. godine i od tog se događaja usredotočio na razvoj nacionalizama. Ako bi čitatelj htio saznati nešto više o razvoju nacionalnih konflikta i razvoju nacionalizma pojedinih naroda, bolji pregled nudi knjiga Ive Banca *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji; Porijeklo, povijest, politika*. Ako je htio Pirjevec u tom djelu predstaviti talijanskim i ostalim europskim čitateljima genezu nacionalnih konflikta u bivšoj Jugoslaviji, to može biti dovoljno, ali za čitatelje iz područja bivše Jugoslavije to bi poglavlje na svaki način moralo precizno »razraditi« razvoj nacionalizama pojedinih naroda i genezu nacionalnih konflikata.

Za Prologom slijede poglavlja u kojima autor kronološki obrađuje ratove na području bivše Jugoslavije. Prvo poglavlje tako obrađuje rat u Sloveniji (23 stranice), drugo rat u Hrvatskoj (48 stranica), treće rat u Bosni i Hercegovini (97 stranica), četvrto događaje u 1993. godini (82 stranice), peto događaje u 1994. godini (71 stranica), šesto rat u Bosni i Hercegovine te u Hrvatskoj 1995. godine (94 stranice), sedmo događaje na Kosovu 1989. – 1999. godine (89 stranica), a u zadnjem, osmom poglavlju, koji je autor naslovio Epilog, obrađuje događaje koji su se dogodili od smrti dr. Franje Tuđmana u Hrvatskoj, povlačenje Alije Izetbegovića u Bosni i Hercegovini te pad Slobodana Miloševića u SR Jugoslaviji kao i događaje u Makedoniji (makedonsko – albanske sukobe).

Glavni cilj knjige je prikazati ratne događaje koji su se dogodili u državama bivše Jugoslavije u razdoblju od 1991. do 2001. godine. Čitatelj koji prema naslovu knjige očekuje da će u knjizi prevladavati ratni događaji (bitke...) možemo sigurno reći da će biti razočaran. Pirjevec je većinu svojega rada posvetio prikazu ratnih događaja koje promatra kroz prizmu stranih diplomata i međunarodnih organizacija neposredno ili samo posredno prisutnih u tim događajima ili su se zbog takvih ili inih interesa uključili u događaje. Tema nudi mogućnosti za pisanje svakodnevne povijesti, ali autor se usmjerio isključivo na političku i diplomatsku povijest, prije svega na vanjsku politiku.

Pirjevčev rad temelji se na stranoj literaturi, časopisima, dokumentima, neobjavljenim studijama koje je skupljao i obrađivao u raznim europskim knjižnicama i ustanovama, a u svome radu autor upotrebljava i podatke s internetskih stranica različitih organizacija, kao što su UN i druge vladine i nevladine organizacije. Na temelju tih podataka uspjelo mu je odlično prikazati događaje između sukobljenih naroda, a odlično prikazuje događaje u diplomatskim krugovima, kako »domaćima« a tako i u stranim, što možemo, na temelju njegovih prethodnih knjiga, nazvati Pirjevčevom osobitošću. Tako nam autor otkriva nesposobnost stranih diplomata i njihovo nepoznavanje konkretnih sukoba »na terenu«, koji su mnogo puta doveli samo do još većih ogorčenja i razočaranja, a nerijetko i do samo još veće eskalacije ratnih sukoba i još većeg »nepovjerenja« od politike »velikih sila«.

S obzirom na to da je autor crpio podatke iz knjiga uglednih stranih autora, a prije svega iz uglednih stranih političkih i vojnih časopisa i time rasvijetlio događaje u svijetlu u kakvom ih prosječan čitatelj ne bi nikada vidio, možemo mu zamjeriti što nije upotrijebio više literature i časopisa iz država u kojima su se događali ratovi koje autor obrađuje. Ako je htio time zaobići neobjektivne, a ponekad i neistinite podatke iz časopisa, koji su bili zbog rata pod utjecajem režimskih struktura, možemo mu to oprostiti. Ali svakako bi mogao uvrstiti u rad kazivanja vojnika i časnika, koji su svoje događaje i viđenje stvari opisali u usmenama ili nekim drugim književnim oblicima. Ali i to je razumljivo jer je autor ipak dao veći »naglasak« na političku i diplomatsku povijest, a ne toliko na ratnu stranu događanja. Mogao je autor svakako upotrijebiti zapise i dokumente koji su nastali u predsjedničkim i vladinim uredima država neposredno upletenima u konflikte i koji su dostupni znanstvenicima. Isto tako možemo autoru zamjeriti što nije više upo-

trebljavao dostupnu arhivsko gradivo iz državnih arhiva država neposredno umiješanih u ratove na području bivše Jugoslavije.

Ratu u Hrvatskoj i događajima s kojima je bila ili je u njima neposredno sudjelovala Hrvatska autor je namijenio 125 stranica od ukupno 601 stranica teksta. Kao i kod svih ostalih događaja autor najprije traži uzroke rata. Tako su po Pirjercu glavni uzroci rata u Hrvatskoj nepovjerenje srpskog stanovništva u Hrvatskoj u nove vlasti. I Tuđmanovu vlast krivi za rat jer nije učinila ništa da uvjeri srpsko pučanstvo da se ne stvara nova NDH, nego je svojim potezima ubrzala naoružavanje Srba iz Hrvatske. Autor nadalje posvećuje pozornost opisivanju vojničkih i političkih događaja od prvih oružanih sukoba do priznanja hrvatske nezavisnosti. Zatim nastavlja prikazivanje događaja u Hrvatskoj dolaskom »plavih kaciga« te sve veću umiješanost Hrvatske u rat u Bosni i Hercegovini, koja je dovela do krvavog rata između Muslimana i Hrvata. Autor nastavlja prikazivanje vojnih i političkih događaja u Hrvatskoj, a zaključuje s prikazom događaja u 1995. godini, te prikazuje uzroke za akcije »Bljesak« i »Oluj« te akcije Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini u ljeto 1995. godine i njihove posljedice za stanovništvo na ratnim područjima i za cijelu državu. Poglavlje je zaključio opisom Daytonskog sporazuma. U zadnjem poglavlju autor je obuhvatio i događaje koji su se dogodili nakon smrti predsjednika Tuđmana u prosincu 1999. godine i koji su doveli do promjene vlasti u siječnju 2000. godine.

Autor se stvarno potrudio kako bi što bolje i preciznije prikazao događaje u Hrvatskoj, ali treba upozoriti i na događaje koje je autor zaboravio, a imali su velik utjecaj na Hrvatsku. Autor tako u Prologu ili u uvodnim djelovima poglavlja o Hrvatskoj ne piše o tzv. balvan revoluciji kninskih Srba i velikim mitinzima na području s većinskim srpskim stanovništvom, na kojima su stanovnici tih područja pod utjecajem raznih tamošnjih političara i političara iz Srbije (Šešelj i dr.) javno zahtijevali »Veliku Srbiju« i vojni obračun s novom Hrvatskom. Autor je tako zaboravio i na prve oružane sukobe koji su se dogodili u Hrvatskoj 1991. godine. To su oružani sukobi u okolici Pakraca iz ožujka 1991., uskrtni oružani sukob na Plitvicama, gdje je pala i prva žrtva na hrvatskoj strani te sukobi iz okolice Vukovara, koji su izbili u svibnju 1991. godine i koji su rezultirali s 12 žrtava na hrvatskoj strani. Te događaje autor nikako ne bi smio izostaviti jer su neposredna uvertira u rat u Hrvatskoj.

Knjiga ipak može u Hrvatskoj izazvati negodovanja ili čak velika suprotstavljanja. Autor, naime, na vrlo neposredan način opisuje Tuđmanovu politiku prema ratu, odnos prema Srbima iz Hrvatske i Tuđmanovu politiku prema Bosni i Hercegovinu u svjetlu sporazuma sa Slobodanom Miloševićem, koju više puta jako kritizira, navodi pogreške hrvatskog vojnog vodstva, stanje na bojišnici i naposljetku neposredno navodi zločine, koje je počinila Hrvatska vojska u oslobodilačkim akcijama i koji su duže vremena bili skrivani od šire hrvatske javnosti. Kao što sam već napisao knjiga može zbog takvih stava pouzročiti mnoga ogorčenja prije svega kod pripadnika odnosno simpatizera pokojnog predsjednika Tuđmana, njegovih bližnjih suradnika u vrijeme rata, u vojnim krugovima, a prije svega kod boraca koji su se borili u tim akcijama i kod rodbine i bližnjih onih boraca koji su u tim akcijama izgubili život.

Treba upozoriti i na neke velike pogreške, prije svega u imenima osoba, te pri imenovanju mjesta i ulica koje se spominju u knjizi. Tako je autor načinio veliku pogrešku, kad je velikoga ratnog zločinca Željka Ražnatovića – Arkana prekrstio u Žarka, Milu Dedakovića – Jastreba u Dudakovića, Franju Gregorića u Frana, mons. Franju Komaricu u Komarića, Milana Mrkšića u Mrškića. Selo Čelije u Slavoniji autor navodi kao Celije, Vukovar je nazvao glavnim središtem Baranje a ne Srijema, grad Konjic u

Bosni i Hercegovini »posloveni« u Konjice, ulicu Vase Miškina u Sarajevu nazvao je ulicom Vase Miskina i tržnicu Merkale naziva Marakale.

Gledano u cjelini, ovo je ipak kvalitetna knjiga. Odlikuje se jasnim stilom, što je Pirjevčeva karakteristika, a knjiga sadrži puno podataka koji čine cjelinu tako da čitatelj ne osjeća zasićenost ili prenatrpanost. Nedostatak knjige je u tome da u pojedinim poglavljima i na kraju knjige autor ne donosi nikakav zaključak, nego poglavlje završava samo kao kraj nekog kronološkog razdoblja na koje je podijelio svoju knjigu.

Pirjevčeva knjiga je gledano u cjelini istinski dobro djelo koje zaslužuje pohvalu, prijevod na jezike država bivše Jugoslavije i koja će u budućnosti služiti kao dobra literatura istraživačima te problematike, pogotovo događaja u stranim i »domaćim« diplomatskim krugovima.

ALEŠ MARĐETKO